

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**İBN MANZÛR'UN LİSÂNÜ'L-ARAP SÖZLÜĞÜ ÖRNEKLEMİNDE
ARAPÇA FİİL TASRİFİNDE ŞÂZ KULLANIM OLGUSU**

Yüksek Lisans Tezi

Asuman GÖKGÖZ

Çorum - 2024

**İBN MANZÛR'UN LİSÂNÜ'L-ARAP SÖZLÜĞÜ ÖRNEKLEMİNDE ARAPÇA
FİİL TASRİFİNDE ŞÂZ KULLANIM OLGUSU**

Asuman GÖKGÖZ

**Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TOPAL

Çorum 2024

Asuman GÖKGÖZ tarafından hazırlanan “İbn Manzûr’un Lisânü’l-Arap Sözlüğü Örnekleminde Arapça Fiil Tasrifinde Şâz Kullanım Olgusu” adlı tez çalışması 25/06/2024 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

(Prof. Dr. Ali BULUT)

(Dr. Öğr. Üyesi Ahmet TOPAL)

(Doç. Dr. Şahabettin ERGÜVEN)

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve sayılı kararı ile Asuman GÖKGÖZ’ün Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Osman ÇUBUK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

(İmza)

Asuman GÖKGÖZ

İBN MANZÛR'UN LİSÂNÜ'L-ARAP SÖZLÜĞÜ ÖRNEKLEMİNDE ARAPÇA FİİL TASRİFİNDE ŞÂZ KULLANIM OLGUSU

Asuman GÖKGÖZ

ORCID: 0009-0006-4700-1977

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Haziran 2024

ÖZET

Arap dilinde *şâz* olgusu, erken dönem dil âlimlerinin, Arap diline dair belirledikleri gramer kurallarının dışında kalan dil materyallerini nitelemek için kullandıkları bir kavramdır. *Şâz* olgusu, erken dönem âlimleri ve çağdaş dönem gramercileri arasında, tanımı, gerekçeleri ve kullanımı gibi açılardan ihtilaflı bir konu olarak Arap dil çalışmalarında yerini almıştır. Bu çalışmanın öncelikli amacı, söz konusu ihtilaflara açıklık getirmek adına *şâz* olgusunun, erken dönem dil âlimleri tarafından nasıl ele alındığı, hangi gerekçelerle açıklandığı, çağdaş gramercilerin bu olguya ne gibi yorumlar getirdikleri, *şâz* olgusunun, gramer kurallarının belirlendiği aşamada mihenk taşı olan *istîşhâd* meselesinde hangi şekillerde yer aldığı, *şâzin*, kadim lehçelerle ne gibi bir alâkasının olduğu ve Kur'ân-ı Kerîm, hadis ve şiirlerde *şâz* materyallerinin ne şekillerde yer aldığı sorularına geçerli bir yanıt aramaktır. *Şâz* olgusuyla ilgili oluşmuş literatürün incelenmesi sonucu, fiillerin tasrîfinde görülen *şâz* kullanımların, klasik bir kaynak temelinde açıklanmasına ve bu kullanımların nahiv ve dil âlimlerinin *şâz* olgusuna dair zikrettikleri gerekçelerden faydalanmak suretiyle, bilhassa lehçelerle olan alâkasının araştırılmasına yönelik bir boşluk tespit edilmiştir. Çalışmamız, bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Araştırmamızın ikincil amacı ise, İbn Manzûr'un sözlüğü *Lisânü'l-Arab*'daki, *şâz* fiil tasrîfi kullanımları tespit etmek ve bu materyalin, ulemânın sunduğu *şâz* kullanım gerekçeleri ve özellikle bu gerekçelerden biri olan lehçelerle olan ilişkisini ortaya koymaktır. Çalışma, *şâzin* tarihsel serüveninin tespiti için betimsel, *şâz* fiillerle ilgili verilerin taranması için tümevarım olmak üzere karma yöntemle kaleme alınmıştır. Bu metotlarla yürütülen çalışmamızda, erken dönem dil âlimleri tarafından, *şâza* dair ortak ve yerleşik bir terminolojinin olmamasından kaynaklı, klasik literatürde *şâz* olgusunu anlatan *nâdir* ve *kalîl*

gibi farklı kelimelerin de kullanıldığı görülmüştür. Çalışmamızın, Lisânü'l-Arab Sözlüğü örnekleminde Arapça fiil tasrifi çerçevesinde, klasik eserlerde şâz olgusunun tespiti ve arkasında yatan sebeplerin araştırılması konularında literatüre bir nebze de olsa katkı sağlamasını amaçlıyoruz. Nitekim çalışma, *Lisânü'l-Arab*'da taranan ve analiz edilen veriler ışığında, fiil tasrîfinde şâz kullanımların büyük ölçüde lehçelerle ilişkili olduğunu iddiâ etmektedir.

Anahtar Kavramlar: Şâz, Fiil Tasrîfi, Arap Lehçeleri, Lisânü'l-Arab.

Bilim Kodu: 60401

**THE CONCEPT OF SHĀḌ USAGE IN CONJUGATION OF VERBS IN ARABIC LANGUAGE: THE
CASE OF IBN MANẒŪR'S LISĀN AL-'ARAB**

Asuman GÖKGÖZ

ORCID: 0009-0006-4700-1977

HİTİT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

June 2024

ABSTRACT

The phenomenon of shāḍ (exception) in Arabic language is a concept used by early linguists to describe language materials that are not in line with the general grammatical rules. The phenomenon of shāḍ has taken its place in Arabic linguistic studies as a controversial issue among classical and contemporary grammarians in terms of its definition, justifications and usage. With the efforts to clarify the disputes on these points of disagreement, this research primarily aims to seek to reach to a satisfying answer to the questions on how shāḍ was handled by classical linguists, what grounds it was explained, what interpretations contemporary grammarians have provided for it, in what ways it was included in the issue of *istishād* (providing proof), which is the backbone of the grammatical rules' determination process, what kind of relationship shāḍ has with ancient dialects and in what ways shāḍ materials are included in the Holy Quran, Hadīths and poems. An examination of the existing literature reveals that there is a need to explain, on the basis on classical sources the concept of shāḍ in conjugations of verbs in Arabic, and especially in exploring the relationship between shāḍ and dialects on the basis of the explanations provided by grammarians and language scholars regarding the phenomenon of shāḍ. Our study aims to fill this gap. The secondary aim of our research is to identify the uses of shāḍ verbs in Ibn Manẓūr's dictionary "*Lisān al-'Arab*", and to reveal the relationship between this material and the reasons presented by scholars for shāḍ usages and especially with dialects, which is one of suggested reasons. Our study is conducted with a mixed method; descriptive, which is to determine the historical journey of shāḍ and inductive, which is to review the data about shāḍ verbs, with the aim of determining shāḍ usages in verb conjugation. Conducted as such, this study found that due to the lack of a common and established terminology regarding shāḍ among classical linguists, different words

such as *nādir* and *qalīl* were used to describe the phenomenon of *shāḍ* in classical literature. We hope that our study will make a contribution to the literature in honing our understanding of the phenomenon of *shāḍ* in classical works and investigating the reasons behind it. In fact, our study claims that, in the light of the data analysed in *Lisān al-‘Arab*, the use of *shāḍ* in verb conjugations is mainly related to dialects.

Key Terms: Shāḍ (exception), Verb Conjugation, Arabic Dialects, *Lisān al-‘Arab*.

Science Code: 60401

TEŞEKKÜR

Tezimin tamamlanmasında, maddi ve manevi destekleriyle yanımda olan ve dualarını yakinen hissettiğim canım aileme, tez süresince kıymetli fikirleriyle yol gösteren, hatalarımı sabırla düzelten saygıdeğer danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Topal'a, tez konusunun seçilmesinde ve kaynaklarının temin edilmesinde yardımcı olan önceki tez danışmanım saygıdeğer hocam Doç. Dr. Şahabettin Ergüven'e ve son olarak tezi yazarken engin görüşleriyle beni motive eden ve bana destek olan sevgili hocam Öğr. Gör. Muna Haj Saleh'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Bu tez, Gazze'de şehit olmuş çocuklarımıza, kadınlarımıza, tüm kardeşlerimize ve zulme boyun eğmeyi reddeden, kutlu Gazze direnişine bir ithaftır.

Asuman GÖKGÖZ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar DİZİNİ.....	xii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

ARAP DİLİNDE ŞÂZ OLGUSU

1.1. Şâz Kelimesinin Lugat ve Terim Anlamları	11
1.2. Arap Gramerinde Şâz Olgusu, Kısımları ve Gerekçeleri	19
1.2.1. Şâzın kısımları.....	20
1.2.2. Şâz olgusunun gerekçeleri	22
1.2.2.1. Emnu'l-lebs (Dili Karışıklıktan Koruma)	22
1.2.2.2. Tahfif (Dilde Kolaylaştırma)	25
1.2.2.3. Kesretu'l-İsti'mâl (Sık kullanım)	27
1.2.2.4. ez-Zarûratü's-şi'riyye (Şiirde Zorunlu Haller/Dil Sapmaları).....	30
1.3. Erken Dönem Gramercilerin Şâz Kullanımlar Konusundaki Görüşleri	33
1.3.1. Basralı âlimlerin şâz olgusuna yaklaşımları.....	33
1.3.2. Kûfeli âlimlerin şâz olgusuna yaklaşımları	36
1.3.3. Şâz kullanımların yorumlanmasında te'vîl ve tevehhüm kavramları.....	39
1.4. Çağdaş Gramercilerin Şâz Olgusu Konusundaki Görüşleri	42
1.5. Gramer Kurallarının Belirlenmesinde Semâ' ve Kıyâsın Rolü	48
1.5.1. Semâ'	48

1.5.2. Kıyâs.....	56
1.5.2.1. Kıyâsın Unsurları	58
1.5.2.2. Kıyâsın Kısımları.....	64
1.6 Şâz Olarak Kullanılan Kelimelerle İstişhâd Meselesi.....	66
1.6.1. Kur'ân-ı Kerîm ve kıraatleri:.....	71
1.6.2. Hadîs-i şerîf:.....	73
1.6.3. Arap kelâmı:.....	76
1.6.3.1. Şiir	76
1.7. Nahivcilerin Dilde İstişhâd Konusundaki Kriterleri	78
1.8. Lehçe Farklılıklarının Şâz Kullanıma Etkisi.....	83
1.9. Kur'ân-ı Kerîm'de Şâz Olarak Kullanılan Kelimeler	90
1.10. Hadis-i Şeriflerde Şâz Olarak Kullanılan Kelimeler.....	92
1.11. Şiirde Şâz Olarak Kullanılan Kelimeler ve Zarûret Meselesi	97

2. BÖLÜM

İBN MANZÛR'UN LİSÂNÜ'L-ARAB SÖZLÜĞÜNDE FİİL TASRİFİNDE ŞÂZ KULLANIMLAR

2.1. İbn Manzûr'un Hayatı.....	104
2.2. Eserleri	105
2.3. İbn Manzûr'un Lisânü'l-Arab ve Sarf Meselelerinde İzlediği Metot.....	107
2.4. Fiil Tasrifinde Şâz Kullanımlar	108
2.5. Sülâsî Mücerred Fiillerde Şâz Kullanım	110
2.6. Mâzî Fiillerde Şâz Kullanım.....	111
2.7. Muzârî Fiillerde Şâz Kullanım	114
2.7.1. (فَعَلَ - يَفْعُلُ) Kalıbında (فَعَلَ - يَفْعُلُ) şâz kullanımlar:.....	114
2.7.2. (فَعَلَ - يَفْعُلُ) Kıyâs kalıbında (فَعَلَ - يَفْعُلُ) şâz kullanımlar:.....	116
2.7.3. (فَعَلَ - يَفْعُلُ), (فَعَلَ - يَفْعُلُ) Müteaddî ve lâzım muda'af fiil kalıplarında şâz kullanımlar:	118
2.8. Emir Fiillerde Şâz Kullanım	121
2.9. Mezîd Fiillerde Şâz Kullanım	125

2.9.1. Sülâsî fiilden mezîd fiiller:	126
2.9.2. Rubâî fiilden mezîd fiiller	128
2.10. Mu'tel Fiillerde Şâz Kullanım.....	132
2.10.1. Misâl fiillerde şâz kullanımlar	133
2.10.2. Ecvef fiillerde şâz kullanımlar	135
2.10.3. Nâkıs fiillerde şâz kullanımlar	136
2.11. Sahîh Fiillerde Şâz Kullanım	137
2.11.1. Sâlim fiillerde şâz kullanımlar	138
2.11.2. Mehmûz fiillerde şâz kullanımlar.....	138
2.11.3. Muda'af fiillerde şâz kullanımlar.....	139
SONUÇ	142
KAYNAKÇA	148
EKLER.....	159
EK-1. ŞÂZ OLGUSU TERİMLER SÖZLÜĞÜ	159

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo	Sayfa
Tablo 2.1. Lisânü'l-Arab'da sülâsî mücerred fiillerden şâz kullanılan fiillere örnek.....	111
Tablo 2.2. Sülâsî mücerred fiil bâbları.....	114
Tablo 2.3. İkinci ve üçüncü harfleri boğaz harflerden olan fiillerin, kıyâs bakımından فَعَلَ - يَفْعُلُ kalıbına göre gelmesi gerekirken يَفْعُلُ - فَعَلَ kalıbında gelen kullanımlara örnekler	115
Tablo 2.4. فَعَلَ - يَفْعُلُ kalıbında gelen şâz fiiller.....	116
Tablo 2.5. Muzârî fiillerde şâz örnekleri.....	117
Tablo 2.6. Müteaddî ve lâzım muda'af fiillerden şâz kullanımlar.	120
Tablo 2.7. Lisânü'l-Arab'da emir fiillerde şâz kullanımlara örnekler.....	125
Tablo 2.8. Lisânü'l-Arab'da, mezîd fiillerde şâz kullanımlar.	132
Tablo 2.9. Lisânü'l-Arab'da mu'tel fiillerde şâz kullanımlar.....	136
Tablo 2.10. Muda'af mâzî fiillerde şâz kullanım.....	140

KISALTMALAR

Kısaltmalar

b.	bin, ibn (Oğlu)
bkz.	Bakınız
b.y.	Basım Yeri Yok
c.c.	Celle Celâluh
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
md.	Madde
ö.	Ölüm Tarihi
r.a.	Radıyallahu anh
s.a.v.	Sallallâhü aleyhi ve sellem
thk.	Tahkik Eden
ts.	Tarihsiz
y.y.	Yayıncı Yok
vd.	ve diğerleri

GİRİŞ

Bireysel ve toplumsal iletişim aracı olan dil, zamansal ve mekânsal faktörlerle değişen, gelişen, ilerleyen, konuşanlarının dilinde hayat bulan ve bazen de ölen canlı bir yapıdır.

Sâmi dil ailesine mensup Arap dili de dillerin tanıklık ettiği gelişim aşamalarına benzer aşamalardan geçmiş ve dünyada en çok konuşulan dillerden biri halini almıştır.

Bu değişimlerden kayıt altına alınan Arapça tarihi içerisinde en çarpıcı olanının, İslâm dininin gelmesiyle ve hicrî ilk asırdaki müteakip yoğun fetih hareketiyle ortaya çıktığı söylenebilir. Bu yaygınlığını kazanmasında kuşkusuz Kur’ân’ın Arapça indirilmesi, dolayısıyla İslâmî ilimlere kaynaklık teşkil etmesi etkin bir rol oynamış bu da Arapçanın önemini daha da artırmıştır.

Bu teveccühle birlikte İslâm coğrafyasının genişlemesiyle, İslâm’a giren acemlerin varlığı ile yaygınlaşan *lahn* (dilde hata)¹, Arap dilinin sistematik bir kurallar bütünü içine alınarak korunmasına ve böylece öğretilmesine dair bir ihtiyacı doğurmuştur.

Bu ihtiyaçtan hareketle, dil ve nahiv bilginleri, Arap dilini asıl kaynaklarından bir araya getirmek, derlemek, kayda geçirmek ve hükümler çıkarmak adına Arap Yarımadası’nın derinliklerine meşakkatli yolculuklar yapmışlar ve bedevîlerin aralarında aylarca zaman geçirmişlerdir. Bedevîler arasında geçirdikleri süre zarfında, onların konuşmalarını dinlemişler, dil ile ilgili bazı tartışmalara girmiş ve bu tartışmaların onlara kazandırdıkları bilgileri anında kayda geçmişlerdir.

Dillerinin fesâhatinden emin oldukları hâlis Araplardan dil materyallerini bu bir araya getirme işlemini yaparken, oluşturacakları gramer kurallarının iç tutarlılığını tesis etmek amacıyla, topladıkları dil verilerini belirli bir coğrafya ve zaman ile sınırlandırmışlardır.

Nahiv bilginleri, bir araya getirilen bu dil materyallerini “فَصِيح” ‘fasih’, “أَفْصَح” ‘daha fasih’, “حَسَن” ‘güzel’, “أَحْسَن” ‘daha güzel’, “جَيِّد” ‘iyi’ ve “فَيِّح” ‘hoş olmayan’ gibi nitelemelerle tasnif etmiş, gramer kurallarını ‘en yaygın olan’, ‘sık kullanılan’, ‘Arapların sözlerinde, mesellerinde, şiirlerinde en çok yer alanlar’ üzerine inşa etmişlerdir.²

Nahiv bilginleri, sözü edilen dil malzemelerini incelemeleri esnasında, en meşhur ve yaygın olanlarla oluşturulan nahiv kurallarına uymayan, ancak fasih Arapların kullandığı ve güvenilir râvilerin aktardığı nesir ve şiir metinlerinde geçen kural dışı ifadelerle karşılaşmışlardır.

¹ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. ‘Amr ez-Zemaḥşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Muḥammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/163; Ahmet Karadavut, “Arap Dilinde Lahn’ın Doğuşu”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997), 326; Şahabettin Ergüven, “Arap Dilinde Lahn’ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Ocak 2007), 160.

² Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lüga ve envâ'ihâ*, thk. Fuâd Alî Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/168; İbrâhîm Enîs, *Min Esrâri'l-luga* (Kahire: Mektebetü'l-Anglo'l-Mısıriyye, 1966), 13; Ali Bulut, *Sîbeveyh’in el-Kitab’ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora, 2003), 115-116.

Oluşturdukları kurallara uymayan bu ifadeleri ‘şâz’³ olarak nitelemişlerdir. Bu sayede, muhtevâsında fasih Arapça dil materyalleri barındırma hususunda, oluşturdukları gramer kurallarının kendi içerisinde çelişik olmaktan korumaya çalışmışlardır.

Gramer kurallarına ters düşmüş, böylece “مُطَرَّد” (aynı biçimde tekrarlanan) unvanını alamamış, dolayısıyla *kıyâs* dışına çıkmış bu dil materyallerine bakıldığında, Sîbeveyh (ö. 180/796), Ferrâ (207/822) ve Sa’leb (ö. 291/904) gibi nahiv bilginlerinin bu materyaller için bazı terimler kullandıkları görülmektedir. “شَذَّ” ‘şâz’, “كَالِيل” ‘kalîl’, “نَادِر” ‘nâdir’, “رَدِيء” ‘redî’, “مَعْدُول” ‘ma’dûl’ bu isimlerden bazılarıdır.⁴

Erken dönem nahiv âlimlerinin, bu terimlerin manâları konusunda ortak bir görüşe sahip olduğu söylenemez. Söz gelimi, Sîbeveyh, ‘kendisi ile kıyâs yapılmaz, ancak Araplardan ezberlenir’ olarak zikrettiği ‘nâdir’ kelimesini de şâz anlamında kullanmıştır.⁵ Ancak kitabının başka bir yerinde, ‘kıyâs dışı’ anlamını, ‘ma’dûl’ ile ifade etmiştir: “Kıyâs dışı ma’dûl kelimeler, هَذَلِيْ kelimesini هَذَلِيْ şeklinde söylemeleridir.”⁶ ‘Kıyâs dışı’ anlamı, muhtelif kelimelerle ifade edilmiştir. Bundan dolayı erken dönem âlimler arasında şâz konusunda ortak bir terminoloji, bu erken dönemde mevcut görünmemektedir.

Arap gramer kurallarının belirlendiği bu erken dönemde, Arap nahvini temsil eden Basra ve Kûfe ekollerinin, *semâ’* ve *kıyâs* kriterlerine ihtilaflı yaklaşımları⁷, doğal olarak kural dışı kullanımları ifade eden şâz dil materyalleri ile *istişhâd* prensiplerini de etkilemiştir. Erken dönem dilciler arasındaki şâz konusuna dair ortak terminolojinin yokluğunun da etkisiyle, şâz olgusuyla ilgili muhtelif bakış açıları ortaya çıkmıştır.⁸

İşte şâz konusuna dair bu görüş farklılıkları, çağdaş dönem Arap dili çalışmalarına konu olmuştur. Nahiv, nahiv kurallarının belirlenmesi, nahiv ekolleri, *kıyâs*, *semâ’*, *sarf*, kadîm lehçeler gibi alanlar üzerinde çalışmalar yürüten bazı araştırmacılar, erken dönem nahiv ve dil

³ Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Hasâis* (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-'âmme li'l-kitâb, ts.), 1/98.

⁴ Örneğin şâz teriminin kullanımı için bkz. Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Meketebetü'l-Hancı, 1988), 4/424,481. Bu terimlerin her biriyle alakalı daha detaylı bilgi için bu çalışmamızın 1.1. bölümüne bakınız.

⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/8.

⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/235.

⁷ Basra âlimleri, dil materyallerini, dilleri bozulmamış Kays, Temîm, Esed ve Tay sonra Hüzeyl kabilelerinden elde ederlerken, Kûfe âlimleri bu coğrafyayı daha geniş tutarak, Bağdat Sevad çöl Araplarından el-Hatmiyye kabilesinden de almışlardır. Ebû Naşr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân el-Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, thk. Muhsin Mehdî (Beyrut: Dâru'l-meşrîk, 1986), 147; Sâmî Avad - Halid Abdurrahîm, “el-Hilâfû'n-nahvî beyne medresetey el-Basra ve'l-Kûfe fî mevkîfihimâ mine's-semâ' fi'l-luga”, *Mecelletü Cami'ati Tişrin li'l-buhûs ve'd-dirasât el-ilmîyye* 33/2 (2011), 75.

⁸ Basralı âlimler, kaidelerini, yaygın olanın çokluğuna, kullanım sıklığına ve Arap lehçelerinde yer alma oranına göre koymuşlardır. Kûfeli nahivcilerin bu konudaki ölçüleri aynı disiplin ve katılıkta olmamıştır. Bir lafzın çok olmasına aşırı önem göstermemiş, kalîl, nâdir ve şâz ile de kıyâsta bulunmuşlardır; Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 162; Enîs, *Min Esrâri'l-luga*, 94. Bu konuda daha detaylı bilgi için çalışmamızın 1.3.1. ve 1.3.2. bölümlerine bakınız.

âlimlerinin eserlerinde gördükleri bu şâz olgusu ile ilgili meselelere araştırmalarında yer vermişlerdir.⁹

Bu araştırmacıların bazıları, çalışmalarında, şâz olgusunun dilde bir 'hata' ve 'vehim'den ibaret olduğunu iddia etmektedir. Örneğin İbrâhîm el-Münzir (ö. 1950)¹⁰, bu iddiasını şu sözleriyle ifade etmiştir: "Aslında şâz olarak gelenin bir ehemmiyeti yoktur çünkü o, isti'mâlde muttarid olsa bile hatadır, "خَائِن" kelimesinin çoğulunu "خَوْنَةٌ" şeklinde söylemeleri hatadır, doğrusu, (بَائِعَة, بَائِعَة) ve (قَائِدَة, قَائِدَة) örneklerine kıyâs edilerek "خَائِنَة" şeklindedir."¹¹

Ancak bu iddia, söz konusu olgunun, Kur'ân-ı Kerîm'de, hadislerde, şiirlerde ve dil otoritelerinin eserlerinde yer alma sebebinin açıklayacak yeterlilikte değildir. Dolayısıyla şâz kullanımların hatalı olduğunu söylemek, kıyâsa aykırı kullanımların, Arap dili kaynaklarına dayandığı gerçeğine ters düşmektedir.

Ayrıca bu gibi yorumlar, kıyâs ile Arap dilini birbirine karıştırmış görünmektedir ve bu yönden de hatalıdır. Nitekim kıyâs, Arap dilcilerinin dil materyalini tutarlı kurallar bütününe kavuşturma gayretinin neticesidir; Arap dilinin aslı değildir. Bir başka ifadeyle kıyâs, Arap dilinin dilciler tarafından kendi içinde tutarlı bulunan yönlerini teşkil etmektedir ve bundan dolayı içtihadîdir. Aynı şekilde şâz olarak niteledikleri yönleri de içtihadîdir. Dilcilerin yorumunu teşkil eder. Neticede Kur'ân-ı Kerîm, hadisler ve şiir gibi dil kaynaklarında geçen şâz ifadeler, yalnızca dilcilerin subjektif içtihadî olan kıyâsa uymayan dilin yönleridir.

Dolayısıyla, Kur'ân ve şiirler gibi dil materyalinde dayanağı olan bir kullanımın, dilcilerin içtihadî olan kıyâsa uymasa bile, Arap dilinde hatalı olduğu söylenemez; sadece bu dil materyalinin dilciler nezdinde iç tutarlılığa sahip olan kurallar bütününde yeri olmadığı söylenebilir.

İslâmî ilimlerin temel iki kaynağını teşkil eden Kur'ân ve hadisler ile alâkasından dolayı, şâz olgusunu, tanımını, nahiv bilginlerinin bu olguya yaklaşımlarını, bu olguya dair öne sürdükleri gerekçeleri ve yorumlarını, Kur'ân, hadis, şiir gibi temel Arap dil kaynaklarında şâz olgusunun tespiti gibi meseleleri ele alan tezimizin, sadece Arap dili araştırmalarına değil İslâmî ilimlere ve bilhassa Kıraat ve Tefsir çalışmalarına da katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Şâz konusu birçok yönden ele alınabilir. Ancak biz, bu çalışmanın yüksek lisans çalışması olduğu gerçeğini göz önünde bulundurarak, çalışmanın, şâz konusunun anlaşılmasında önemli bir safhayı teşkil eden sarf ilmi ile ilgili alakalı olan meselelerle sınırlandırılmasının faydalı olacağını düşündük. Nitekim Arapça kelime yapısını, formlarını analiz eden ve nahiv ilmine

⁹ Bkz. Muna İlyâs, *el-Kıyâs fi'n-nahv* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985); Ramazan Abduttevâb, *Buhûs ve makâlât fi'l-luga* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1995); Hüseyin Abbâs er-Rifâyî, *Zâhiratü's-ş-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî* (Amman: Dâru Cerîr, 2006).

¹⁰ Kaynaklarda 1950 olarak geçen vefat tarihi, iddiasını aktardığımız kaynakta 1927 olarak zikredilmiş. Bir yazım yanlış olması ihtimal dahilindedir, bkz.; Rifâyî, *Zâhiratü's-ş-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 81.

¹¹ Rifâyî, *Zâhiratü's-ş-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 81-82 Çağdaş araştırmacıların şâz olgusuna yaklaşımına dair daha detaylı bilgi için, çalışmamızın 1.4. bölümüne bakınız.

giriş niteliğinde olan sarf ilmi, tek bir kelimedenden çeşitli ve çok yönlü anlamların elde edilmesinde önem arz etmektedir. Sarf kelimenin özünü, kökünü incelerken, nahiv ilmi ise bu kelimenin çerçevesini, cümledeki görevini inceler. Dolayısıyla bir kelimenin özünde cereyân etmiş, *kıyâs* dışına çıkan *şâz* kullanımların araştırılmasının, *şâz* meselenin kavranması için, nahiv gibi Arapça'nın diğer *şâzla* ilgili alanlarından daha öncelik arz ettiği kanaatiyle çalışmanın, sarf ilmi dairesinde sunulması ve çalışmanın fiil tasrîfi ile kısıtlanması uygun görüldü. Bu noktada çalışma, Arap dilinde fiil tasrîfinde yer alan *şâz* kullanımları, daha önce bu bağlamda çalışılmamış olan, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311), Arap diline kaynaklık eden en meşhur sözlüklerden biri olan *Lisânü'l-Arab* adlı eseri üzerinden *şâz* olgusunun örneklerini tespit ederek incelemeye alacaktır.

Tez, Arap dilini araştırmak ve öğrenmek isteyenlerin zihinlerinde, Arap dilinde *şâz* kullanımların nasıl oluştuğuna, hangi gerekçelerle açıklandığına, Arap dili gramer kuralları bânilerinin bu olguyu nasıl ele aldıkları, dil materyallerini değerlendirmede hangi kriterleri koyduklarına dair oluşabilecek sorulara cevap vermeyi hedeflemektedir. Bu hedefle, kelimelerin gelişim serüvenlerine ışık tutan ve Arap dilinin en önemli kaynaklarından biri olan *Lisânü'l-Arab*'da, mevcut *şâz* kullanımların fiiller çerçevesinde tespit edilmesi, *şâz* olgusunun, Arap dilindeki yerini ve önemini vurgulayacaktır. Örneğin, mehmûz fiillerden أَكَلْ fiilinin كُنْ emir kipinin aslı أَكُنْ şeklindedir. Ancak *kıyâs* dışı gelen bu emir fiilde, telaffuzda kolaylığın sağlanması adına *hazf* yapılmış ve bu haliyle daha sık kullanılmış ve yaygın hale gelmiştir. Sık kullanılması hasebiyle de *kıyâsa* değil *şâz* kullanıma itibar edilir.¹² Zikrettiğimiz bu örnek, Arap dilinde asırlar boyu kullanılagelmiş ve kökleşmiş bir emir fiil örneğidir. Gramer âlimlerinin koydukları *kıyâsın* dışında olsa bile, telaffuzda kolaylığın sağlanması için uygulanan *hazf* işlemi, bu kullanımın, *muttarid* özelliği taşımasına yardımcı olmuştur.

Tezin diğer bir amacı da 'Kur'ân-ı Kerîm'de Şâz Olarak Kullanılan Kelimeler' bölümünde ele alınacağı üzere, bir yandan Kur'ân'da yer alan lehçelerin, *şâz* kullanımlarla ilintisini ortaya koyarak Kur'ân-ı Kerîm ve kıraâtlerine yönelik araştırmalara, diğer yandan 'Lehçe Farklılıklarının Şâz Kullanıma Etkisi' bölümünde, *şâz* kullanımların, lehçelerle ilişkisini irtibatlandırılarak, eski Arap lehçeleri araştırmalarına katkı sağlamaktır. Zirâ *şâz* olarak adlandırılan ifadeler, ayetlerin anlamlarını, hükümlerini belirlemede rol oynamakta, aynı zamanda kullanıldığı çevredeki lehçelerin çeşitliliğini de yansıtmaktadır.

Tez, 'Gramer Kurallarının Belirlenmesinde Semâ' ve Kıyâsın Rolü' bölümünde, dil bilginlerinin gramer kurallarını belirlerken başvurdukları *semâ'* ve *kıyâs* metotlarında, dikkate aldıkları

¹² Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî'î İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, 1993), 11/19; Muhammed b. Ömer b. Mübârek el-Himyerî el-Hadramî Bahrak, *Fethu'l-Akâfî ve Hallu'l-İşkâl bi-şerhi Lâmiyeti'l-Ef'âli'l-Meşhûr bi-ş-Sherhi'l-Kebîr*, thk. Mustafa en-Nehhâs (Kuveyt: Câmî'atu'l-Kuveyt, 1993), 164; Şahabettin Ergüven, "Arapçada Kesretü'l-isti'mâl Gerekçesiyle "رَأَى" Fiilinden Hemzenin Kural Dışı Hazfedilmesi Olgusu", *Kilitbahir* Mart/16 (2020), 45.

kriterleri, inceleyerek, *şâz* materyallerin tespit ve analizi sayesinde, Arap dili gramer kurallarının oluşturulma mantığının kavranmasına da yardımcı olacaktır.

Arap dili bilginlerinin dil materyallerini toplamaları, derlemeleri, gramer kurallarını oluşturmaları, Kur'ân-ı Kerîm eksenli gerçekleşmiş çalışmalardır. Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bazı *garîb* (kapalı anlamli)¹³ lafızların, Araplardan şifahen aktarılan şiirlerin delil gösterilerek tefsir edilmesi, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasında, Arap dili araştırmalarının önemini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, çalışmamızın 'Kur'ân-ı Kerîm'de *Şâz* Olarak Kullanılan Kelimeler', 'Hadîs-i Şeriflerde *Şâz* Olarak Kullanılan Kelimeler' ve 'Şiirde *Şâz* Olarak Kullanılan Kelimeler ve Zarûret Meselesi' bölümlerinde, Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerif ve şiir gibi kaynaklarda yer alan *şâz* kelimelerin araştırılması sayesinde çalışmamızın, bir yandan Kur'ân'a hizmet ederken diğer yandan Arap dili çalışmalarının gelişmesinde rol oynaması hedeflenmektedir.

Şâz materyallere yönelik bu araştırmada, dilin yok olma tehlikesine karşı korunmasına yardımcı olan, kelimelerin tarihine, dilsel gelişimine ışık tutan, kapalı ve *garîb* kelimelerin anlamlarını ortaya çıkaran, kelimelerin köklerinin, türevlerinin, doğru hareketlerinin bilinmesini, bazı dilsel, gramatik, morfolojik ve semantik örneklerle birlikte, bilhassa Kur'ân ve şiir örneklerinin bilinmesini sağlayan sözlükler, zengin ve kapsamlı bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu kaynaklardan biri olan *Lisânü'l-Arab* üzerinden, Arap dilinin bir parçası olan söz konusu *şâz* kelimelerin, ilk dönem dil ve nahiv bilginleri tarafından nasıl değerlendirildiğinin, oluşturdukları kuralların dışına çıkan bu kullanımlara ne gibi çözümler bulduklarının, dil materyallerini tasnif ederken hangi metotları izlediklerinin çalışmamızda örneklendirilerek bu konulara derinlik kazandırılması da ayrı bir önemi haizdir.

Bütün bunlara ek olarak, evrensel bir dil halini almış Arapça, Türkiye'de bazı orta ve yükseköğretim kurumlarında zorunlu ders olarak okutulan bir dil olması hasebiyle de önem kazanmaktadır. Dolayısıyla, İslâmî ilimlere dair çalışmaların temel dili olan Arapçanın, gramer kurallarının dışına çıkan, *kıyâsa* muhalif kullanımlarının, *kıyâsî* kullanımla karşılaştırılmalı bir şekilde ele alınması, Arap dili öğretim çalışmalarına da katkıda bulunacaktır.

Tezde, takip edilen metodoloji ise, konunun tabiatı gereği betimsel ve tümevarım olmak üzere karma yöntem uygulanacaktır. Betimsel yöntemle, *şâz* olgusunun sözlük ve terim tanımlarının incelenmesinin ardından, ilk dönem dil ve nahiv bilginleri tarafından olgusunun nasıl değerlendirildiği, hangi gerekçelerle açıklandığı, *şâz* olgusunun, gramer kurallarının oluşumunda başvuru olan *semâ'* ve *kıyâs* metotlarındaki yeri araştırılacak ve bu kurallara *şâz* kullanımlarla *istişhâd* (delillendirme) konusu incelenecektir. *Şâz* kullanımların *lehçe*

¹³ Hüseyin Elmalı - Şükrü Arslan, "Garîb", *DİA* 13 (1996), 374.

farklılıklarıyla olan alakası ele alındıktan sonra Kur'ân, hadis ve şiir gibi kaynaklarda bu kullanımların varlığı araştırılıp açıklanacaktır.

Çalışmada tümevarım yöntemi ile, şâz olgusunun sülâsî mücerred fiiller, mâzî-muzârî-emr fiilleri, mezîd fiiller, illetli ve sahih fiillerin tasrîflerindeki örnekleri ile İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab* adlı eserinden veriler taranacak, bu örneklerle ilgili varsa yer alan yorumlar değerlendirilecek ve söz konusu şâz kullanımların *kıyâsta* olması gereken şekilleri karşılaştırılarak bir tabloda sunulacaktır.

Tezin kapsamına dair bazı detayları vermek gerekirse, nahiv kurallarının belirlenmesinde başvuru olan *semâ'* yöntemiyle, bir araya getirilen materyaller arasında, dil bilginlerinin az rastladıkları, *nâdir* buldukları, şâz addettikleri kelimeleri de tedvîn etmeleri, sözlük çalışmalarının nüvesini oluşturmaktadır. Bu noktadan hareketle tezin kapsamı, Cevherî'nin (ö. 400/1009) *Tâcû'l-luga*, İbn Sîde'nin (ö. 458/1066) *el-Muhkem*, İbn Berrî'nin (ö. 582/1187) *Hâşiye*'leri, İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye* ve Ezherî'nin (ö. 905/1499) *Tehzîbi'l-luga* gibi en meşhur sözlüklerden istifade ederek kaleme alınmış olan, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab* adlı eserini temel kaynak alarak, Arapçada fiil tasrîfinde şâz kullanımların tespiti ile sınırlandırılmıştır. Bu özelliği ile tez, fiillerin tasrîfinde şâz kullanımların *Lisânü'l-Arab* adlı eserde tespit edilmesi hususunda özgün bir çalışmadır.

Çalışmanın alana olan katkısını vurgulamak adına, şâz konusunu sarf ilmi bağlamında konu edinen çalışmalara bakıldığında, şâz olgusunun kapsamlı bir şekilde incelenmediği söylenebilir. Çalışmanın, literatürdeki bu boşluğu doldurması hedeflenmektedir.

Ancak *kıyâs* dışına çıkan şâz materyalleri, sarf ilmi çerçevesinde ele alan modern literatürdeki çalışmaları, mutad olduğu üzere değerlendirmeden önce, Sîbeveyh, Kisâî (ö. 189/805), Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987) gibi Arap dili ilimleri kurucularının temsil ettiği erken dönemde şâz meselesinin, nasıl ele alındığına göz atmakta fayda vardır.

O dönemde yazılan eserlere bakıldığında, 'nevâdir' adı verilen bazı kitaplara rastlanmaktadır. Bu kitapların şâz olgusuyla alakasının ortaya konması için, söz konusu kitaplar incelenecektir. *Nevâdir* kitapları, dil materyallerinin tedvin edildiği döneme de denk gelen hicrî ikinci asrın ortalarında kaleme alınmaya başlanmış, hicrî üçüncü asrın ortalarına kadar yoğun bir şekilde yazılmaya devam edilmiştir.¹⁴ Dil bilginlerinin dil materyallerini bir araya getirmeleri esnasında karşılaştıkları, *nâdir* (cumhur görüşünün dışına çıkan)¹⁵ lafızları da kayda geçirmeleri, bu eserlerin doğmasının sebebidir. Dolayısıyla *nevâdir* eserlerinin, şâz konusuna dair sahip olduğumuz bilgilerin yer aldığı en erken dönem eserleri teşkil ettiği söylenebilir.

Her ne kadar bu eserler, kural dışı ve az rastlanan kullanımları temel olarak konu edinse de bu kitaplar sadece *nâdir*, *garîb* kelimeleri ve şâz kullanımları içermemektedir. Bilakis, âlimler,

¹⁴ Ebû Mîshal el-A'râbî, *Kitâbu'n-Nevâdir*, thk. İzzet Hasen (Dimeşk: Mecma'u'l-lugati'l-Arabiyye bi Dimeşk, 1961, 1/13).

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5/199.

kayda geçirdikleri bu *nâdir* kelimelerin anlamlarını, nerede kullanıldıklarını açıklarlarken *fasîh* kelimelere de yer vermişlerdir. Ancak bunu, sistematik bir metot ile gerçekleştirmemişlerdir.

Bir İslâm kültür atlası olarak addedilen *el-Fihrist* adlı bibliyografi eserinin sahibi İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), Arap dili ve edebiyatı ile ilgili ansiklopedik bir eser sayılan *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât* adlı eserin sahibi İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) ve yine Arap dilbilimini kapsamlı bir şekilde ele alan *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luga* adlı eserin sahibi Süyûtî (ö. 911/1505), adı geçen eserlerinde, *nevâdir* alanında eser yazan müellifleri zikreden bilginlerin başlarında gelmektedirler. Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798), Kisâî, Asmaî (ö. 216/831), Ferrâ, İbnü's-Sikkît (ö. 244/858) bu kaynaklarda adı geçen, *nevâdir* kitaplarını kaleme alan bilginlerden bazılarıdır.

Bu konuda tespit edilmiş yaklaşık elli kitaptan günümüze kadar ulaşan eserlerin başında Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (ö. 215/830) *en-Nevâdir fî'l-luga*¹⁶ adlı eseri gelmektedir. Basra âlimlerinden olan Ensârî kitabında, Kûfe âlimlerinden Mufaddal ed-Dabbî'den (ö. 174/794 [?]) işittiklerini aktarmıştır.¹⁷ Bir diğer eser, Ebû Mishal el-A'râbî'ye (ö. III./IX. yüzyılın ortaları [?]) ait *Kitabü'n-Nevâdir*¹⁸ adlı eserdir. Bu eserlerde yer alan şiir, nesir gibi dil materyalleri, Cahiliye dönemi bâdiye ve İslâm döneminin dilini yansıtmaktadır.¹⁹

Nevâdir alanında yazılmış bir diğer eser de Ebû Ali Hârûn b. Zekeriyâ el-Hecrî'nin (ö. 300/913 [?]) *et-Ta'likât ve'n-Nevâdir*²⁰ adlı eseridir. Kürâunneml'in (ö. 310/922) *el-Mücerred fî garîbi kelâmi'l-Arab ve lugâtihi*²¹ adlı eseri, İbn Hâleveyhi'nin (ö. 370/980) *Leyse fî kelâmi'l-Arab*²² adlı eseri, Sâgânî'nin *şâz kıraatlere dair yazdığı eş-Şevârid fî'l-luga* adlı eseri *nâdir* ve *garîb* kelimeleri bir araya getiren, anlamlarını açıklayan temel eserlerdir.

Bir nevi eski Arap lehçelerini aktaran kaynaklar olmaları hasebiyle sözlük çalışmalarının da tohumunu atmış olduğu söylenebilecek olan bu *nevâdir* eserlerinin²³ bazıları, çalışmada istifade edilen klasik eserlerdendir. Çalışmanın dayandığı *şâz* konusuna malzeme sağlayan bu klasik eserlerden bahsettikten sonra, modern literatürde, Arap dilinde *şâz* olgusunu konu alan çalışmaları da kısaca değerlendirmek istiyoruz.

¹⁶ Bkz. Ebû Zeyd el-Ensârî, *en-Nevâdir fî'l-luga*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1981).

¹⁷ Ensârî, *en-Nevâdir fî'l-luga*, 141.

¹⁸ Bkz. A'râbî, *Kitâbu'n-Nevâdir*.

¹⁹ Kitabı tahkik edenin kitapla ilgili yazdığı mukaddimesinden; Ensârî, *en-Nevâdir fî'l-luga*, 45.

²⁰ Bkz. Ebû 'Alî Hârûn b. Zekeriyâ Ebû 'Alî el-Hecrî, *et-Ta'likât ve'n-Nevâdir*.

²¹ Bkz. Ebû'l-Hasen Alî el-Hünâî Kürâunneml, *el-Mücerred fî garîbi kelâmi'l-Arab ve lugâtihi*, thk. Muhammed b. Ahmed el-Omarî.

²² Bkz. Ebû 'Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh İbn Hâleveyh, *Leyse fî Kelâmi'l-Ârab*, thk. Ahmed 'Abdulgafûr 'Atât.

²³ Kitabı tahkik edenin kitap ile ilgili yazdığı mukaddimesinden; Ensârî, *en-Nevâdir fî'l-luga*, 61.

Modern çalışmalardan kitap olarak yayımlananlar arasında, Mısırlı dilbilimci Ramazan Abduttevâb'ın *Buhûs ve makâlât fi'l-luga*²⁴ adlı eseri yer almaktadır. Abduttevâb, kitabında şâz olgusunu, üç gerekçeyle açıklamıştır. Birincisi, şâz, sonraları ölen ve silinen eski bir dil zincirinin kalıntılarıdır. Yazar, dilde silinmiş bu olguları, "الرُّكُّمُ اللُّغَوِي" 'dil kalıntısı'²⁵ olarak tanımlamaktadır. İkincisi, şâz, herhangi bir olgunun erişeceği yeni bir gelişim aşamasının başlangıcı ve habercisidir. Yazar bu görüşü, dilbilimci Joseph Vendryes'in Türkçe'ye 'Dil ve Düşünce' olarak çevrilen *el-Luga* adlı kitabından aktarmıştır.²⁶

Vendryes'e göre, dilin morfolojik sistemi, fonetik sistemi gibi zamanla değişikliğe uğrar. Ancak bu değişiklik, fonetik sistemde olduğu gibi arkasında kalıntılar bırakmadan gerçekleşmez. Yenilediği kelimeler olduğu gibi, eski morfoloji zincirinden kalıntılar da kullanılmaya devam eder. Dolayısıyla eski dilden kalanlar, yeni sistemde şâz olarak görülür.²⁷ Son olarak Abduttevâb'a göre şâz, komşu başka bir dil sisteminden ödünç alınmış bir şeydir. Ancak yazarın bu görüşlerini açıkladığı uygulamalı örnekler, sarf meselelerini açıklayacak kuşatıcılıkta değildir.

Abduttevâb, bir diğer eseri *Fusûlun fî fikhil-Arabiyye*'de²⁸ şâz meselesine, kitabın ikinci bölümü birinci kısmında satır aralarında değinmiş, şâzı bazı şiir örnekleri vererek az önce zikredilen nedenlerle açıklamış, şiirlerde yer alan şâz kullanımlardan üçüncü bölümün ikinci kısmında ayrı bir başlık altında bahsetmiştir. Ancak bu örnekler de sarf konuları dairesinde değildir.²⁹

Şâz olgusunu ele alan bir diğer çalışma da Muhammed Behçet el-Eserî'ye ait *Tahrîru'l-muštakkât min mezâ'imî's-şuzûz*³⁰ adlı çalışmasıdır. Sarf ilmi konularından ism-i fâil ve ism-i mefûl ile ilgili ilk dönem bilginleri tarafından şâz olduğu söylenen materyalleri, dil sözlüklerinde inceledikten sonra, kendi ifadesiyle 'bazı yazarların' iddialarına karşılık vermiş ve her bir materyalin neden kural dışı geldiğinin gerekçesini sunmuştur. Ancak bu çalışma da sarf meselelerinin, kısmî bir şekilde ele alındığı bir çalışma olarak kalmıştır.³¹

Bazı sarf meselelerinde şâz olgusunu kapsamlı bir şekilde ele alan ve çalışmamıza ilham olan kitap, Ürdünlü Hüseyin Abbâs er-Rifâ'î'nin *Zâhiretu's-şuzûz fi's-sarfi'l-Arabî*³² adlı kitabıdır.

²⁴ Bkz. Abduttevâb, *Buhûs ve makâlât fi'l-luga*.

²⁵ Ramadân Abduttevâb, *et-Tetavvuru'l-lugavî- Mazâhiruhu ve 'ileluhu ve kavânînuhu*- (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997), 17.

²⁶ Abduttevâb, *et-Tetavvuru'l-lugavî- Mazâhiruhu ve 'ileluhu ve kavânînuhu*-, 16-17.

²⁷ Joseph Vendryes, *el-Luga*, çev. Abdulhamit ed-Devâhla ve Muhammed el-Kassâs (Mısır: Mektebetü'l-Anglo'l-Misriyye, 1950), 203-204.

²⁸ Bkz. Ramazan Abduttevâb, *Fusûlun fî fikhil-Arabiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1999).

²⁹ Abduttevâb, *Fusûlun fî fikhil-Arabiyye*, 107.

³⁰ Yazarın eserine internet ortamında erişilememektedir. Ancak URL'sini verdiğimiz web sitesinde yer yer kitabından alıntılar aktarılmıştır. Muhammed Behçet el-Eserî, "Tahrîru'l-muštakkât min mezâ'imî's-şuzûz" (18 Mayıs 2024).

³¹ Rifâ'îya, *Zâhiratü's-şuzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 11.

³² Bkz. Rifâ'îya, *Zâhiratü's-şuzûz fi's-sarfi'l-Arabî*.

Yazar, kitabında konu aldığı sarf meselelerini, Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcul-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* adlı sözlüğünden istifade ederek örneklendirmiştir. Kitabı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, *şâz* olgusunun sözlük ve terim tanımları, sebepleri, ilk dönem bilginlerin ve modern dilcilerin *şâz* ile ilgili yorumlarını anlatan kısımları içermektedir.³³ Bu girişten sonra uygulamalı kısma ikinci bölümde geçmiş, tesniye, mastarlar, isim ve türevleri gibi isim yapıları, fiiller, *neseb*, *i'lâl*, *ibdâl*, *idgâm* gibi konularda *şâz* materyalleri konu almıştır.³⁴ Yazar, muda'af ve mâzî halleri kullanılmayan fiillerin *şâz* kullanımlarını zikretmiş, diğer bâblarda görülen *şâz* kullanımları detaylandırmadan anlatmıştır. Ancak bu fiillerden emir fiillere değinmemiş, fiiller genel olarak fiil bâblarına göre ele almıştır. Rifâ'îya, çalışmamızda fiil türlerinde uyguladığımız, sülâsî, mâzî, muzârî, mezîd, mu'tel ve sahîh olarak yaptığımız tasniften daha dar bir şekilde konuyu işlemiştir.

Çalışmamızın da kapsamında olan *şâz* fiiller konusunu kaleme alan Süleymân Feyyâd'ın *el-Ef'âlu'l-Arabiyyetu's-Şâzze*³⁵ adlı eserini de zikretmek isteriz. Feyyâd, *şâz* fiillerin tespitini, Kahire Arap Dil Kurumu'nun çıkardığı *el-Mu'cemu'l-Vasît* adlı sözlükle sınırlamış, başka hiçbir kaynaktan istifade etmemiştir. Kitabın, öğrencilerin karşılaştıkları zorluklar sebebiyle, ortaöğretim okullarının gramer kitaplarında bir bölüm olarak okutulması gerektiğini vurgular. Kitabında, *şâz* fiilleri, 'fonetik', 'sarf', 'nahiv', 'mülhak' ve 'sözlük' açıları gibi başlıklarla sınıflandırmıştır. Örneğin nahvî açıdan, geçişsiz bir fiilin geçişli bir fiil kalıbında, herhangi bir bağlaç olmadan kullanılması *şâz* durumunu işlerken, fonetik açısından ise, fiilin ikinci veya üçüncü harfinde bulunan boğaz harfleriyle aldığı kalıbın dışına çıkmasıyla *şâz* olan fiilleri incelemiştir.³⁶ Feyyâd, bu başlıklar altında fiilleri, tablolar içinde, her birini, dahil olduğu kalıpla gruplandırarak, *kıyâs* ve *şâz* hallerini karşılaştırmalı vermiştir. Ancak tablonun anlaşılması için herhangi bir açıklama yapmamıştır. Kitap sadece tablolardan ibarettir. Ayrıca fiillerin hangi sebeplerle *şâz* geldikleri, gramer bilginlerinin *şâz* olgusuna nasıl yaklaştıkları, klasik eserlerde nasıl yer aldığı gibi hususlara değinmemiştir. Tablolarda verdiği fiilleri örneklerle açıklamamıştır.³⁷ Dolayısıyla Feyyâd'ın bu kitabı, öğretmenlerin, öğrencilere konuları izah ederlerken başvurdukları bir kılavuz kitap niteliğindedir ve bu konuları bilen bir kişi tarafından izah edilmeye ihtiyacı vardır.

Bu açıdan çalışmamız, *el-Ef'âlu'l-Arabiyyetu's-Şâzze* kitabından, *şâz* olgusunun, tanımı, kısımları, gerekçeleri, erken dönem âlimlerinin ve çağdaş gramercilerin olguya yaklaşımları, Kur'ân-ı Kerîm ve Kiraatlerinde, lehçelerde, şiirlerde nasıl geçtiği gibi konuları ele alması, erken dönem nahiv ve dil kitaplarının kaynak olarak alınması bakımından Feyyâd'ın

³³ Rifâ'îya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 15-84.

³⁴ Rifâ'îya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 85-334.

³⁵ Bkz. Süleymân Feyyâd, *el-Ef'âlu'l-Arabiyyetu's-Şâzze* (Kahire: Dâr Şarkıyyât li'n-neşr ve't-tevzî, 1996).

³⁶ Feyyâd, *el-Ef'âlu'l-Arabiyyetu's-Şâzze*, 8.

³⁷ Örneğin Feyyâd, kök harfi yâ olan nâkis fiili başlığında, *şâz* hali "نَهَوْ يَنْهَوُ" şeklinde 5. bâbtan olan fiili bir tabloda zikretmiş, kıyâsının 4. veya 2. bâbtan olması gerektiği notunu düşmüştür. Ancak neden iki bâbtan biri olması gerektiğini açıklamamış, Kur'ân, şiir gibi kaynaklarla bu fiili destekleyen örnekler vermemiştir; Feyyâd, *el-Ef'âlu'l-Arabiyyetu's-Şâzze*, 25.

eserinden farklıdır. Ayrıca, çalışmamız, *şâz* fiilleri, fiilin, zaman, geçişli, geçişsiz, ziyâde aldığı, mücerred geldiği gibi konularla ele almış ve her bir konuyu, Kur'ân ayetlerinden, hadislerden ve şiirlerden örneklerle, gramer âlimlerinin açıklamalarından destek alarak anlatmıştır.

Tez, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Arap dilinde *şâz* olgusunu ele almaktadır. Bu bölümde, *şâz* olgusunun sözlük ve terim tanımları, erken dönem dil ve nahiv bilginlerinin isimlendirdiği diğer isimlerle birlikte verildikten sonra, *şâzın* kısımları ve *şâz* olgusuna sebep olan gerekçeler sunulacaktır. Daha sonra ilk dönem nahiv bilginlerinin *şâz* kullanımlar konusunda tutumları, Arap nahvini temsil eden iki ana ekol olan Basra ve Kûfe ekolleri bilginleri çerçevesinde ele alınacaktır. Daha sonra çağdaş gramercilerin sözü edilen kullanıma yaklaşımları incelenecektir.

Yine bu bölümde, *şâz* kullanımının ilgili olduğu gramer kurallarının belirlenmesinde bilginlerin istifade ettikleri *semâ'* ve *kıyâs* yöntemleri, tanımları, çeşitleri, ölçütleri ile birlikte ele alınarak *şâz* kullanımıyla alakası tartışılacaktır. Ayrıca nahiv bilginlerinin belirledikleri dil kurallarını delillendirme esnasında kullandıkları *istişhâd* işleminde dikkate aldıkları kriterlerde *şâz* kullanımın yeri değerlendirilecektir. *Semâ'* ve *kıyâs*a kaynaklık eden Kur'ân-ı Kerîm, hadis-i şerîf ve şiirlerde *şâz* kullanımlar incelendikten sonra, *şâz* olgusunun şiirdeki zarûretle bağlantısı ele alınacaktır.

İkinci bölümde, İbn Manzûr'un hayatı eserlerinden kısaca bahsedilecektir. Daha sonra *Lisânü'l-Arab* adlı eserini kaleme alırken izlediği metodu ve sarf meselelerini nasıl bir yöntemle sunduğu anlatılacaktır.

Yine ikinci bölümde, sülâsî mücerred fiillerde, mâzî, muzâri, emir, mezîd, illetli ve sahih fiillerin her birinin tanımı yapıldıktan ve *kıyâsî* kalıpları verildikten sonra, örneklerle konu izah edilecek daha sonra, fiil tasrîflerinde *şâz* kullanımların örnekleri kaynak sözlükten, (الشَّاذَّ) '*şâz*', (شَدَّ) '*şâz* oldu', (نَادِر) '*nâdir*', (خَارَجُ الْقِيَاسِ) '*kıyâs dışı*', (لَيْسَ بِقِيَاسٍ) '*kıyâs değil*', (غَيْرُ قِيَاسٍ) '*kıyâs olmayan*', (لَيْسَ بِالْمُطَرِّدِ) '*muttarid değil*', (غَيْرُ مُطَرِّدٍ) '*muttarid olmayan*', (لَيْسَ بِالْفَصِيحِ) '*fasih değil*', (رَدِيءٌ) '*düşük*', (عَيْبٌ) '*kusur*' gibi ifadelerle aratarak toplananlar, *kıyâstaki* kullanımları ile bir tablo şeklinde karşılaştırılacaktır. Ayrıca sözlükte, tabloya alınan *şâz* fiilin gerekçesi yer alıyorsa, o da tabloya aktarılacaktır.

Çalışma, Arap dilinde isim ve fiil tasrîflerinde *şâz* kullanımların yanı sıra, nahiv bilginlerinin nahiv kurallarını belirlemelerinde *semâ'* ve *kıyâs* yöntemleri, belirlenen kuralları destekleyici *istişhâd* meselesindeki kriterleri, *lehçe*, şiirde *zarûret*, sülâsî mücerred, mâzî, muzâri, emir, mezîd, illetli ve sahih fiiller gibi kavramların yer aldığı bir çerçevede sunulacaktır.

1. BÖLÜM

Bu bölümde, Arap dilinde *şâz* olgusu, sözlük ve terim anlamları verildikten sonra, *şâz* olgusunun kısımları, gerekçeleri anlatılacaktır. Daha sonra erken dönem gramercilerin *şâz* kullanımlar konusunda yaklaşımları ele alınacak ardından çağdaş gramercilerin *şâz* olgusu ile ilgili görüşleri aktarılacaktır. Gramer kurallarının belirlenmesinde *semâ'* ve *kıyâs*ın rolü anlatıldıktan sonra, *şâz* kelimelerin *istişhâd* meselesindeki yeri, Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîf ve şiir örnekleriyle izah edilecektir. *Lehçe* farklılıklarının *şâz* kullanımıyla olan alakası incelendikten sonra, *şâz* kelimelere, Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîf ve şiirlerden örnekler verilecektir.

ARAP DİLİNDE ŞÂZ OLGUSU

Arap dili klasik kaynaklarda, dil bilginlerinin '*şâz*', '*nâdir*', '*kalîl*,' '*kıyâs dışı*', '*kıyâsa muhalif*' gibi ifadeler kullandıklarını görürüz. Dil bilginlerinin *şâz* olarak nitelediği bu materyaller, hangi kriterlerle değerlendirilmiştir? Bütün dil ve nahiv bilginleri, *şâz* olgusuna aynı bakış açısıyla mı yaklaşmışlardır? Dil ve nahiv âlimleri, *şâz* olgusunu nasıl açıklamışlardır? Kıyâs dışına çıkması hasebiyle *şâz* materyaller görmezden mi gelinmelidir?

Arap dilini inceleyen bir araştırmacı, çalışmalarına bu olguyu yok sayarak mı devam etmelidir yoksa Arap dilinin zenginliğini yansıttığı düşüncesiyle çalışmalarına dahil etmeli midir? Peki *şâz* olarak nitelenen bu materyallere nasıl ulaşabiliriz? Arap dilinin kadim eserlerinde *şâz* nasıl ele alınmıştır? Arapça indirilen Kur'ân-ı Kerîm'de, bu olgunun örnekleri yer almakta mıdır? Modern literatürde *şâz* olgusunun yeri nedir? Bu soruların cevaplarını aradığımız bu bölümde öncelikle *şâz* kavramının anlamını, kısımlarını, *şâz* nitelemesinin gerekçelerini açıklamak gerekmektedir.

1.1. Şâz Kelimesinin Lugat ve Terim Anlamları

Şâz kelimesi, شذوذ kökünden türemiş olup, sözlükte 'soyutladı', 'uzak oldu', 'yalnızlaştı', 'nadir oldu', 'az bulundu' anlamlarına gelmektedir. (شَذَّ الرَّجُلُ عَنْ أَصْحَابِهِ) 'Adam arkadaşlarından uzaklaştı' cümlesinde geçen (شَذَّ) 'topluluktan uzak oldu' veya 'az bulundu' anlamlarını ihtiva etmektedir.³⁸ Kezâ 'İnsanların birbirinden ayrışması' anlamına da gelmektedir.³⁹ (شَذُّوْذٌ) 'cumhurdan ayrılmak' "شَذَّ الرَّجُلُ عَنْ أَصْحَابِهِ" örneğinde mastar, lâzım fiil halinde, İbn Cinnî'nin (ö.

³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. شذذ, 3/494.; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Vizâratu'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 2001), 9/494.

³⁹ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Sâmerrâ'î (Dâru Mektebeti Hilâl, ts.),md. شذذ, 6/215.

392/1002) söylediği aşağıdaki beyitteki gibi (شَدَّ) ‘yalnız bırakmak’ mastarı ise müteâddi fiil halinde kullanılmaktadır.⁴⁰

فَأَشَدَّنِي لِمُرُورِهِمْ فَكَأَنِّي غُصْنٌ لِأَوَّلِ عَاضِدٍ أَوْ عَاصِفٍ

Geçip giderlerken ayrı tuttu beni

Kesilen veya fırtınanın kopardığı bir dal gibi

Asmaî, fiilin “أَشَدَّه” anlamında olduğunu söylemiştir.⁴¹ Ancak lâzım fiilin mastarı ile kullanım, daha yaygındır.⁴²

(شَدَّان) kelimesi, (شَدَّان) şeklinde *şin* harfinin dammeli olarak gelmesi ile çoğul yapılı, (شَدَّان) şeklinde *şin* harfinin fethalı gelmesiyle (فَعْلَان) kalıbı ile gelen çoğulu, ‘çakıl taşlarının dağılan kısmı’ anlamına gelmektedir. (شَدَّانَ النَّاسِ) ‘İnsanlardan şâz olanlar’ cümlesindeki çoğul hali, ‘kavminden ayrılan’, ‘kabilesinin yanında, evinde olmayan, onlardan ayrı olanlar’ anlamlarını içermektedir.⁴³

Kûfe dil bilginlerinden İbn Fâris (ö. 395/1004), (شَدَّ) kelimesinin bu çoğul sîgalarının kullanımını birbirinden ayırmış ve (شَدَّان) çoğul halini sadece akıllı varlıklar, (شَدَّان) çoğulunu ise hem akıllı hem akılsız varlıklar için kullanmıştır.⁴⁴

Özetle şâz kelimesi, ‘tek başına olma’, ‘ayrılma’, ‘nadir olma’, ‘genelin dışına çıkma’ gibi manaları ifade etmektedir.

Nahiv ve sarf ilimlerinde şâz kelimesinin terim anlamı, kelimenin sözlük anlamının delâlet ettiği anlamlardan çok da uzaklaşmamıştır. ‘Kıyâs dışına çıkma’ ve ‘bilindik kaidelere bağlı olmama’ anlamlarıyla şâzın terim anlamı ile sözlük anlamı arasında bir benzerlik söz konusudur.⁴⁵ Şâz, ‘dil otoritelerinin ortaya koydukları kuralların dışına çıkma’, ‘kıyâstan ayrılma’, anlamına gelmektedir.

İlk dönem bilginleri, nahiv kurallarının değerlendirilmesi hususunda dikkate aldıkları bir olgu olmasına rağmen şâz kavramını geniş, kapsamlı ve kendine has bir şekilde tanımlamamışlardır. Aksine, şâz kavramını *muttaridin* (aynı biçimde tekrarlanan) zıttı olarak ele almışlardır. Şâz

⁴⁰ Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 9/423.; Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 17.

⁴¹ Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 9/424.

⁴² Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî (Dâru Mektebeti Hilâl, ts.), 215, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1979), 3/180; Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 17-19.

⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. شَدَّ, 3/494.

⁴⁴ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultan (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 500-501.; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/97.

⁴⁵ Muhammed Semîr el-Lübedî, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 113.

mefhumunu karşılayan, bildikleri ve yaygın olan kavramlarla yetinmişlerdir, dolayısıyla *şâz* kavramını tanımlama ihtiyacı duymamışlardır.⁴⁶

Bu bağlamda birbirine bağlı, bir arada olan grubun *muttarid* söz, bu gruptan uzaklaşan, kurallarına aykırı düşen, bu sınırdan uzaklaşan ise *şâz* söz olduğu gözlemlenmektedir.⁴⁷ Nitekim ilk dönem nahiv bilginlerinden İbnü's-Serrâc (ö. 316/929), sözü *muttarid* ve *şâz* olmak üzere iki kısma ayırmış, Ebû Alî el-Fârisî, kendisinden bu taksimi almış, İbn Cinnî de bu taksim doğrultusunda ilerleyerek söz konusu taksimi açıklayan örnekler zikretmiştir.⁴⁸

Şâz kelimesinin terim anlamıyla ilk kullanımı, her ne kadar Sîbeveyh tarafından *el-Kitâb* adlı eserinde zikredilse de *şâz* kelimesi haricinde, bu kavramı ifade eden başka kelimeler de zikredilmiştir.⁴⁹ Bu minvalde, *muhâlefet* kelimesini kullanarak söz konusu kavramın anlamına değinen ilk kişi, Ebû Amr b. Alâ'dır. Zübeydî (ö. 379/989), bu konuya şu şekilde değinmiştir:

İbn Ebî Sa'd dedi ki: İbn Nevfel dedi ki: Babamın Ebû Amr b. Alâ'ya şunu söylediğini işittim: Arapça olarak isimlendirdiğin şeylere neleri dahil ettiğini bana söyler misin? Hepsî Arapların kelamı mıdır? Dedi ki: Hayır. Bunun üzerine dedim ki: Araplar dil kaynağı olarak otorite iken onların kelâmına muhalefet eden şeyi nasıl dahil ediyorsun peki? Dedi ki: Ekseriyete göre yapıyorum, bunu da lehçelerin bu konuda *muhalefet* ettiği olarak isimlendiriyorum.⁵⁰

Araplar arasında yaygın olan lehçelere muhalefet eden, genel kuralların dışında kalan *şâz* mefhumuna Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) ise, kitabında *infirâd*, *tefarruk* kelimelerini kullanarak değinmiştir.⁵¹

Nahivcilerin önde gelen âlimlerinden Sîbeveyh, *şâz* kelimesini, eserinin birçok yerinde zikretmiştir. *Şâz*, onun kitabının bâbları arasında bir başlıkta da yer almıştır ve bununla ilgili Sîbeveyh, muda'af fiillerin ikinci harflerinin *ي* harfine dönüştürüldüğü *şâz* kullanımlarla ilgili bâbında şöyle ifadeler kullanmıştır: “[بَابُ مَا شَذَّ فَأَبْدِلَ مَكَانَ اللَّامِ وَالْيَاءِ]، [لِكِرَاهِيَةِ التَّضْعِيفِ، وَلَيْسَ بِمُطَرِّدٍ]، ‘*Şâz* olan ve lâm'ın yerinin yâ ile tebdil olduğu bâbtır’, ‘Tad'îften kaçınmak için ve muttarid değildir’ أَمَلْتُ fiili yerine أَمَلَيْْتُ fiilinin kullanılması örneğinde olduğu gibi.”⁵²

⁴⁶ Sa'îd Câsim ez-Zubeydî, *el-Kiyâs fi'n-nahvi'l-Arabî neş'etuhu ve tetavvuruhu* (Dâru's-şurûk li'n-neşr ve't-tevz'i, 1997), 37.

⁴⁷ Nûra Nâhir Dayfullah el-Harbî, *eş-Şuzûz fi's-şâhidi's-ş-i'irî beyne'd-delâleti ve'l-isti'mâl: Şevâhidü Sîbeveyh nemûzecen* (Suudi Arabistan: Cami'atu'l-Melik Abdilaziz, Yüksek Lisans, 2011), 69.

⁴⁸ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdulhüseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/57; Ebû Alî el-Fârisî, *el-Mesâilü'l-'askeriyyât fi'n-nahvi'l-Arabî*, thk. Alî Câbir el-Mansûrî (Amman: ed-Dâru'l-'ilmiyyeti'd-düveliyye li'n-neşr ve't-tevzî', Dâru's-sekâfeti li'n-neşr ve't-tevzî', 2002), 76; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/98.

⁴⁹ Rifâyia, *Zâhiratü's-şuzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 23.

⁵⁰ Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Ubeydillah b. Muzhic ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Dâru'l-Me'ârif, ts.), 39.

⁵¹ Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, 6/215.

⁵² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/424.

Dilde kolaylığın sağlanması ve mahreç bakımından daha güçlü çıkması için bu tebdilin (değiştirme) gerçekleştiğini söyleyen Sîbeveyh⁵³, bunun dışında birçok meselede de *şâz* kelimesini zikretmiştir. ‘Muda’af fiilden *şâz* olan bâb’, ‘dillerindekini koruduklarından ‘*şâz* olan’ ve ‘muttarid dahilinde olmayanların bâbı’ başlıkları, *şâz* kelimesinden bahsettiği örneklerdendir.⁵⁴

Sîbeveyh, ana konu başlıkları dışında da bazı meseleleri izah ederken *şâz* kelimesini kullanmıştır. Örneğin: “مَسْتُ أَحْسْتُ” gibi kelâmlar *şâz* olanlardır, dillerinde yaygınlaşınca tad’îften⁵⁵ uzak durmuşlardır.” ifadelerini kullanmıştır.⁵⁶

Sîbeveyh, ‘kendisi ile kıyâs yapılmaz, ancak Araplardan ezberlenir’ olarak zikrettiği ‘nâdir’ kelimesini de *şâz* anlamında kullanmıştır.⁵⁷ Ancak ‘nâdir’ kelimesi, ‘kıyâsa ters düşen’ kelimeler için kullanılmasının yanı sıra, *garîb* (az rastlanan) veya “كَخِيل” denilen Arapçaya başka dillerden giren yabancı kelimeleri ifade etmek için de kullanılmıştır, örneğin:⁵⁸

وَاعْجَلْ بِشَعْمٍ نَتَّخِذُ خُرْدِيْقًا وَاشْتَرِ فَعَجْلًا خَائِمًا لَبِيْقًا

İç yağını çabuk getir yaparız ondan tirit

Satın al, mahir bir hizmetçi gibi acele et de git

Yukarıdaki beyitte geçen “خُرْدِيْقًا” ‘tirit’ kelimesi, Farsçadan Arapçaya girmiş yabancı bir kelimedir.⁵⁹ Bu bakımından *nâdir*, çalışmamıza konu olan *şâz* kavramından daha kapsamlı bir kelimedir.

Sîbeveyh’nin *şâz* anlamında kullandığı bir diğer kelime ise (مَعْدُول) ‘sapmış olan, inhirâf eden’⁶⁰ kelimesidir: Mesela bu anlamda, *ma’dûl* lafzını şu şekilde kullanmaktadır: “Kıyâs dışı *ma’dûl* kelimeler, هُدَيْل kelimesini هُدَيْلِي şeklinde söylemelerindedir.”⁶¹

Sîbeveyh’in bu olguyu muhtelif kelimelerle ifade etmesi, *nahvî* ve *sarfî* tanımların konjonktür gereği, daha çok ilgi alanına girmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Bir başka deyişle, *şâz*

⁵³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/424.

⁵⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/424, 481.

⁵⁵ Tad’îf; bir kelimede aynı asıldan yan yana iki harfin olması durumudur, bu iki harf ya ilk ve ikinci harflerde veya ikinci ve üçüncü harflerde yan yana olur. Ayrıntılı bilgi için bkz., Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/417; Ebü’l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî İbn Yaîş, *Şerhu’l-mulûkî fi’t-tasrîf*, thk. Fahrüddîn Kabâveh (Halep: el-Mektebetu’l-Arabiyye bi-Haleb, 1973), 45; Murtazâ Farah Alî Vedâ’ah, “et-Tad’îf ve vezâifuhu’s-sarfîyye ve’n-nahviyye ve’d-delâliyye”, *Külliyetü’l-âdâb ve’l-ulûmu’t-tatbîkiyye-Cami’atu Zufar* 58 (2019), 8-9.

⁵⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/482.

⁵⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/8.

⁵⁸ Ensârî, *en-Nevâdir fi’l-luga*, 47,52.

⁵⁹ Ensârî, *en-Nevâdir fi’l-luga*, 170.

⁶⁰ Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhîr*, thk. Mekteb Tahkîkû’t-tûras fî Mü’esseti’r-risâle (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), 1030.

⁶¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/235.

alanını, çalışmalarında temel eksen almaması, kuralların belirlenerek bunların bir düzen ve sistem içine alınması konularına odaklanmasından kaynaklanıyor olabilir.⁶²

Sîbeveyh'den sonra gelen nahivciler kendisinden *şâz* kavramının anlamını karşılayan terimleri almışlar ve onun kullandığı şekilde, 'kaide dışına çıkan' ve 'kıyâsa muhalif olan' anlamlarında kullanagelmışlerdir.⁶³

Bu âlimler, *şâz* teriminin anlamını ifade eden, Sîbeveyh'in kullandığı kelimelerin dışında başka kelimeleri de kullanmışlardır. Ferrâ, (عَيْب) kelimesini '*şâz*' yani 'kıyâsa muhalif' anlamında kullanmış ve şöyle demiştir: "Kisâi (فَلْتَفَرِّحُوا)⁶⁴ ifadesinde geçen (تَاء) harfi ile kıraatlerini ayıp addetmiştir, çünkü (bu kıraat) kalîl (az) kıraattir dolayısıyla bu şekilde kıraati ayıp saymıştır."⁶⁵

Şâz anlamında, Sîbeveyh'den sonra kullanıma girdiği anlaşılan bir başka kelime de 'mekruh, münker' anlamına gelen *redî* (رَدِيء) ⁶⁶ lafzıdır. Nitekim Ahfeş el-Evsat (ö.215/830), kitabında *şâz* anlamında kullandığı (رَدِيء) kelimesini, Allahû Teâlanın (ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِئْتَنُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا) (Sonra onların mazeretleri "Rabbimiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık" demekten başka bir şey olmadı.)⁶⁷ ayeti ile ilgili şu sözlerinde görmekteyiz:

Sıfat olarak bazıları رَبَّنَا demiş, bazıları da رَبَّنَا بَا nidâsındaki gibi رَبَّنَا şeklinde kıraat etmiştir, وَاللَّهِ lafzı ise kasem için olan و sebebiyle cer edilmiştir, vâv olmasaydı nasb eder ve رَبَّنَا الله derdim. Bazıları da رَبَّنَا lafzını kasem vâv'ına bakmadan bu ismin çokça kullanılmasını gözeterek cer etmiştir ancak bu kıyâs bozuk, mekruhtur (رَدِيء).⁶⁸

Yukarıda zikredilen kelimelerin dışında, *şâz* kavramı anlamında ilk dönem âlimleri, (غَيْرُ الْفَصِيح) 'fasih olmayan', (تَشَارِدَة) 'istisna', (نَدَى) 'kural dışı', (لَيْسَ بِمُطَرَّد) 'muttarid olmayan', (قَلِيل) 'az', (قَبِيح) 'hoş olmayan', (غَيْرُ الْقِيَّاس) 'kıyâs dışı', (غَرِيب) 'dilde nadir olan', (الضَّرُورَة) 'zarûret' gibi çeşitli kelimeleri de kullanmışlardır.⁶⁹

Nahvin oluştuğu ilk dönemde, *şâz* lafzının, yukarıda zikredilen muhtelif kelimelerle ifade edilmesinin nedenini sorguladığımızda, Arap dil çalışmalarının nûve verdiği dönemin temsilcilerinden Sîbeveyh'in *el-Kitâb* adlı eseri örneğinde, terimle ilgili yer yer bazı açıklamalar

⁶² 'Atiyye Muhammed 'Atiyye Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf* (Sudan: Ummu'd-Dermân İslâm Üniversitesi, Doktora, 2008), 42.

⁶³ Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfî'l-Arabî*, 24.

⁶⁴ Yûnus, 10/58.

⁶⁵ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullâh el-Absî Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-te'lîf ve't-tercûme, ts.), 1/469-470.

⁶⁶ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 1/244.

⁶⁷ En'am, 6/23.

⁶⁸ Ebû'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmud Kara'âh (Kahire: Meketebetü'l-Hancı, 1990), 2/270.

⁶⁹ 'Atiyye Muhammed 'Atiyye Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 46-50; Hüseyin Abbâs er-Rifâyi'a, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfî'l-Arabî* (Dâru Cerîr, 2006), 19-20.

yapılsa da genel olarak haddin (tanım) belirlenmesine yönelik bir ihtiyaç duyulmadığı karşımıza çıkmaktadır.⁷⁰

Çünkü erken dönem âlimleri zamanında, *nahvî* terimleri henüz gelişme aşamasında olduğundan, günümüzde kullanılan terimlerin anlamını karşılayacak başka lafızlar kullanılmıştır. Âlimlerin bu muhtelif kelimelerle ifadeleri incelendiğinde, kelimelerin bugünkü terim anlamlarına delâlet ettiği görülmektedir. Örneğin Sîbeveyh, “مه”, “صه” gibi ism-i fiilleri önce “الحروف” ‘hurûf’ lafzı ile adlandırmış, daha sonra “أسماء للفعل” *ism-i fiil* ibaresini kullanarak konuyu açıklamıştır.⁷¹

Kûfe âlimlerinden Sa’leb, *şâz* kelimesini kullanan âlimlerdendir. Kitabında (خُذْ اللَّصَّ قَبْلَ يَأْخُذَكَ) ‘Hırsız seni tutmadan sen onu tut’ cümlesinde (يَأْخُذَكَ) kelimesinde geçen (ذال) harfinin fethalı halinin, *şâz* bir kullanım olduğunu zikretmiştir. Oysa *kıyâsa* göre cümle, (خُذْ اللَّصَّ قَبْلَ يَأْخُذَكَ) ref hali ile dir.⁷²

Yine erken dönem âlimlerinden Mâzînî’nin (ö. 249/863) kitabında, *şâz* kelimesini ‘kıyâs dışı’ anlamında kullandığını görmekteyiz: “فقد جاء مَزِيدٌ” dersin bu *şâz* olur, (محبب) *şâz* olduğu gibi....bunlar ezberlenir.”⁷³

Ebû Alî el-Fârisî de *şâz* kelimesini ‘kıyâs dışı’ olarak kullanmıştır fakat kitabında daha farklı bir nüansla konuyu ele almış ve şöyle demiştir: “Muttarid olmayanın hükmü, hıfzedilmesidir onunla kıyâs yapılmaz, (kullanılmaya) devam edilirse onunla kıyâs yapılabilir.”⁷⁴

Fârisî’nin bu sözü, ilerleyen bölümlerde açıklanacağı üzere âlimlerin *şâz* olgusuna karşı tutumlarında, açıkladıkları sebeplere bir ışık niteliğindedir. Nitekim bir dil maddesinin, âlimler nezdinde kabul görmesi, Araplar arasındaki kullanım sıklığı ile doğru orantılıdır.

Yukarıda zikrettiğimiz âlimlerden sonra İbn Cinnî, *şâz* terimini, bir tanım dairesinde ele almış ve şöyle demiştir: “Konusunun bütünlüğünden kopan, dil kullanımından ayrılanı *şâz* yapmışlardır.”⁷⁵ Bu tanımı, İbn Manzûr eseri *Lisânü’l-Arab’a* almış ve şöyle demiştir: “Nahiv ehli, konusunun bütünlüğünden kopan, dil kullanımından ayrılanı *şâz* olarak tanımlamıştır.”⁷⁶

İbn Cinnî, *şâz* olgusunu ele alma hususunda, Ebû Alî el-Fârisî’nin aktardığı, İbnü’s-Serrâc’ın *şâz* olgusuna yaklaşımından etkilenmiş olabilir. Nitekim Ebû Alî el-Fârisî *şâzla* ilgili şunları

⁷⁰ Mehmet Şirin Çakır, “Arap Dilbilim Çalışmalarında ‘Had/Tanım’ Terimi ve er-Rummânî’nin ‘el-Hudûd’ Adlı Eseri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2 (2005), 55-56.

⁷¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/242.

⁷² Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr eş-Şeybânî Sa’leb, *Mecâlisü Sa’leb*, thk. Abdulselâm Hârûn (Mısır: Dâru’l-Me’ârif, 1948), 1/383.

⁷³ Ebû’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Münsif* (Dâru İhyâ’i’t-türâsî’l-kadîm, 1954), 275.

⁷⁴ Ebû Alî b. Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Bahrû’l-Mercân (Beyrut: Âlemü’l-kütüb, 1999), 255.

⁷⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/98.

⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, md. شذذ, 3/494.

zikretmektedir: "Arapçada şâz, üç şekildedir; isti'mâlde şâz kıyâsta muttarid, isti'mâlde muttarid kıyâsta şâz, ikisinde de şâz. Bu, Allah rahmet eylesin Ebû Bekr [İbnü's-Serrâc]'ın sözüdür."⁷⁷ 'Şâzın Kısımları' bölümünde bahsedeceğimiz üzere bu etkilenme ile birlikte İbn Cinnî, söz konusu olguyu incelemiş, kısımlarına ayırmış, her bir kısım için şâhidler sunmuştur.⁷⁸

İbn Cinnî, *el-Hasâis* adlı kitabında bu konu ile alakalı bağımsız bir bâba yer vermiş, *muttarid* ve *şâz* ile ilgili bazı hükümleri izah etmek için bazı yerlerde bu konu üzerinde durmuştur: "Bil ki, eğer bir şey, isti'mâlde muttarid kıyâsta şâz ise, onunla ilgili mevcut semâ' (Fesâhetine güvenilen kişinin sözlerinde vârid olan)⁷⁹ incelenmek zorundadır, fakat bu şey, kendi dışında kıyâs yapılmak üzere esas alınmaz."⁸⁰

Şâz kavramının, nahiv âlimleri tarafından, muhtelif kelimelerle ifade edilmesine baktığımızda, erken dönemde ortak bir terminolojinin henüz oturmadığı görülmektedir. Yani İbnü's-Serrâc dönemine kadar olan süreçte, ele alınan çalışmalar metodolojiden uzak, dil materyallerini derleme ve toplama çabasının yanında elde edilen bu maddelerin *istidlâl* (delillendirme), *istikrâ'* (dil malzemesinin birinci ağızdan alma) ve *ta'lîl* (sebeplerini sunma) noktalarına odaklanmış olması hasebiyle, ellerinde başvuracakları sabit terimlerin varlığı söz konusu değildi.⁸¹ Dolayısıyla her bir âlim, kendi ihtisas alanına ve üslûbuna göre manayı verecek lafız kullanıyordu.

Arap dili âlimlerinden İbn Hişâm (ö. 761/1360), *şâz* ve *şâz* anlamında kullanılan kelimeleri kategorize etmiş, böylelikle kullanım farklılıklarını ortaya koymuştur:

Bil ki; gâlib, kesîr, nâdir, kalîl, muttarid lafızlarını kullanırlar. Muttarid [kıyâsa] muhalif gelmeyen, kullanılagelendir. Gâlib, çoğunluktur ancak [kıyâsa] muhalif gelebilir. Kesîr galipten daha az, kalîl de kesîrden azdır, nâdir ise kalîlden daha az olandır. Yani yirmi üçe karşılık yirmi, gâlib olandır. On beş gâlib değil kesîrdir. Üç kalîl olan iken bir ise nâdirdir.⁸²

Buna göre İbn Hişâm nezdinde *nâdir*, *kalîlden* daha aşağı bir mertebede gelmektedir, fakat ikisi de *kıyâsa* ters düşmekte ve *gâlib* ve *kesîr* gibi muamele görmektedir. Bu kategoriden, *nâdirin*, *kıyâsa* muhalif gelmesi noktasında *şâz* ile ortak, nicelik bakımından *şâzdan* farklı olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Hişâm ile aynı dönemlerde yaşayan dil âlimi İbn Akîl (ö. 769/1367), İbn Hişâm gibi, *nâdiri*, *şâz* anlamında değerlendirmiştir. Örneğin cem'-i teksîr konusunda, son harfi sahîh olan

⁷⁷ Fârisî, *el-Mesâilü'l-'askeriyyât fi'n-nahvi'l-Arabî*, 76.

⁷⁸ Rifâiy'a, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, s. 25; İbn Cinnî, *el-Münsif*, 277.

⁷⁹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *el-İktirâh fi usûli'n-nahv ve cedelihi*, thk. Mahmud Feccâl (Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1989), 66-67.

⁸⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/100.

⁸¹ Mehmet Şirin Çakır, *Kıyâs, Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı* (Van: Ahenk Yayınları, 2007), 8,10.

⁸² Süyûtî, *el-Müzhir fi ulûmi'l-lûga ve envâ'ihâ*, 1/186-187.

müzekker ism-i fâilin çoğulu, “صائم, صَوَام” ve “قائم, قوام” örneklerindeki olduğu gibi kıyâs olandır. Ancak فَعَّل ve فُعِّل kalıpları, son harfi mu’tel (harflerinde illet harfi olan fiil)⁸³ olan ism-i fâillerin çoğulunda nâdir olmuştur: غَارٍ ve غُرِّيٍّ ve سَارٍ ve سَرَى örneklerinde olduğu gibi.⁸⁴ Bu iki vezin, nahiv ve sarf âlimlerinin ittifak etmesiyle şâz olarak sayılmıştır.⁸⁵

Arap dili âlimlerinden Cürcânî (ö. 816/1413) ise şâzı, ‘kullanımının azlığına ve çokluğuna bakılmaksızın kıyâsa muhâlif olan şey’ olarak tanımlamıştır.⁸⁶ Şâzın, ‘makbul’ ve ‘merdûd’ olacak şekilde iki tür olduğunu, ‘makbûl şâzın’, kıyâsa muhalif bir şekilde geldiğini ancak fesâhat ve belâgat ehli nezdinde kabul gördüğünü, ‘merdûd şâzın’ ise, kıyâsa muhalif bir şekilde geldiğini ancak fesâhat ve belâgat ehli nezdinde kabul görmediğini, nâdirin ise kıyâsa muhalif olsun ya da olmasın mevcudiyetinin az olduğunu dile getirmiştir.⁸⁷

Ancak Cürcânî, bu iki tür şâz için örnekler vererek hakikatlerini ortaya koymamış, fesâhat ve belâgat ehlinin hangi kıstaslarla kabul veya reddettiklerini netleştirmemiştir.⁸⁸

Sonuç olarak şâz kavramı, İbn Cinnî’ye gelen sürece kadar ilmî bir tanım çerçevesi çizilmeden, yukarıda anlamlarını zikrettiğimiz ‘nâdir’, ‘kalîl’, ‘gayr muttarid’, ‘ma’dûl’ ve ‘ayb’ gibi muhtelif lafızlar kullanılarak, ‘kıyâs dışında kalan’, ‘kıyâsa muhalif’ anlamlarını yansıtacak şekilde Sîbeveyh, Ferrâ, Kisâî, Ahfeş el-Evsat, Sa’leb, İbnü’s-Serrâc, Ebû Alî el-Fârisî gibi âlimler tarafından zikredilmiştir.

Daha sonra İbn Cinnî, şâz kavramını tanımlamış ve onun çeşitlerini izah etmiştir. İbn Hişâm, şâz ve şâz anlamında kullanılan kelimeleri derecelendirerek sınıflandırmıştır. Cürcânî, şâzı kıyâsa muhalif olarak tanımlayarak iki kısma ayırmıştır.

Âlimlerin şâz olgusunu kullandıkları çerçeve, tanımı yapılsın veya yapılmassın bu olguya nasıl yaklaştıklarını da göstermektedir. O halde âlimlerin şâz olgusuna yaklaşımları nedir? Yukarıda zikrettiğimiz konuya dair verileri, biraz daha açarak bir sonraki başlıkta şâzın kısımları ve sebeplerini detaylı olarak inceleyeceğiz.

⁸³ Abduh er-Racihi, *et-Tatbîku’s-sarfî* (Beyrut: Dâru’n-Nahda el-Arabiyye, 1973), 23-24.

⁸⁴ Abû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdullâh b. Akîl el-Hemedânî İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Dâru’t-Türâs, 1980), 4/123.

⁸⁵ Rifâya, *Zâhiratü’ş-şüzûz fi’s-sarfî’l-Arabî*, 26.

⁸⁶ Seyyid Şerîf Cürcânî, *et-Ta’rîfât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983), 124.

⁸⁷ Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, 124.

⁸⁸ Rifâya, *Zâhiratü’ş-şüzûz fi’s-sarfî’l-Arabî*, 27.

1.2. Arap Gramerinde Şâz Olgusu, Kısımları ve Gerekçeleri

Erken dönem nahiv âlimleri, 'î'râb', 'ezdâd', 'zarûret' gibi dil olgularla yakından ilgilenmişlerdir. Bu olguların oluşum faktörlerini inceleyerek, dilin bütünüyle ele alınmasına ve izâh edilmesine katkıda bulunmuşlardır.

Şâz olgusu da nahiv kaidelerini oluşturan nahiv âlimlerinin zihnini meşgul eden bir olgu olmuştur. Çünkü dil çalışmalarının devamlılığı, ancak müphemlikten uzakta, belirli kuralların çatısı altında sağlanabilir. Bu sayede dil, yok olmaktan kurtulur ve konuşulduğu topraklar dışına yayılır. Söz konusu müphemliğin ortadan kalkması için dil kurallarının belirlenmesindeki önemine vakıf olan dil âlimleri, gramer kurallarını oluşturmurlarken şâz olan kelimelerin sebeplerini de araştırmışlardır.

Sîbeveyh, şâz olgusunun nedenlerini ortaya koyan ilk âlimlerden sayılmaktadır. 'Asıl' olana muhalif gelen şeyin yorumlanmasına, konusunun dışına çıkma sebebinin açıklanmasına ilk çağrıda bulunanlardandır.⁸⁹ Bunu şu sözünde açıkça görmekteyiz: "Her hazfedilen harf, sabit bir kaide dahilinde değildir, بِئْ ve يَكُنْ ve لمْ أَكْ ve لمْ أَبَالْ örneklerindeki gibi.... O yüzden bunların üzerinde durdukları gibi sen de dur sonra bu durumu açıkla"⁹⁰

Buna göre, Sîbeveyh, kıyâs yapmadan hazfedileni şâz saymakla yetinmemiş, şâz olanları ve şâz olarak kullanılma sebebini açıklamaya çağrıda bulunmuştur.

Kendisinden sonra gelen nahiv âlimleri de onun yolundan ilerleyerek, 'asıl olan' bir şeyin konusundan ancak birtakım sebepler dairesinde çıkılabileceğini izâh etmişlerdir. Nitekim Zeccâcî (ö.337/949) bu konuyu şöyle dile getirmiştir: "Bir şeyin kendisini bağlayan bir aslı ve bir düzen içinde takip ettiği nahvi vardır, bunlardan bir kısmı, kapsamı dışına çıkaran illetlere maruz kalır."⁹¹ Yine başka bir yerde, "Konusu dâhilinde ve kıyâs üzerine gelen şeyle ilgili "Niye böyle geldi?" diye soru sorulmaz. Soru, kıyâs ve konu dışına çıkan için "Niye böyle oldu?" diye sorulur."⁹² diyerek, 'asıl olan' bir şeyin konusundan çıkabileceği bazı sebeplerin olduğuna işaret etmiştir.

Arap dili âlimlerinden Müberred (ö. 286/900), bir şey kıyâs dışına çıkıyorsa bunu zorunlu kılan bir illeti vardır düşüncesindedir.⁹³ Yine bu minvalde, İbn Yaîş (ö. 643/1245), kıyâs dışına çıkanın sebeplendirilmesi konusunda şunları dile getirmiştir: "Bir şey, eğer aslı üzerine geliyor

⁸⁹ Rifâiyya, *Zâhiratü's-süzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 33.

⁹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/266.

⁹¹ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fi 'ileli'n-nahv*, thk. Mâzîn el-Mubarek (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1986), 72.

⁹² Zeccâcî, *el-Îzâh fi 'ileli'n-nahv*, 129.

⁹³ Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdulhâlik Azime (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 1/118.

ise bunun sebebi yoktur, olduğu gibi kabul etmekten başka bir şey yapılmaz, ancak aslından çıkıyor ise, buna mecbur kılan sebebi sorgulanır.”⁹⁴

Benzer şekilde Endülüslü dil âlimi Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) de *kıyâs* olmasını gerektiren durumdan imtinâ eden şeyin nedeninin sorulması gerektiği görüşünü benimsemiştir.⁹⁵

Peki, bir ifadenin *kıyâsa* uygun olmasını engelleyen sebepler nelerdir? Bu gerekçeler açıklanmadan önce, *şâz* olgusunun nahiv kitaplarında verilen kısımları, daha sonra da bu gerekçeler aşağıda ele alınacaktır.

1.2.1. Şâzın kısımları

Nahiv âlimlerinden İbn Cinnî, *şâzı* üç kısma ayırmıştır:

Ona göre *şâzın* ilk kategorisi, *kıyâsa* uygun fakat *isti'mâlde* (Arap dili kullanımı) *şâz* kelimeleri teşkil eder. Bir başka deyişle, bu tür kullanımlar, *kıyâs* kaideleri dahilinde olan fakat, Araplar arasında kullanımı yaygın olmayan kelimeleri oluşturur.

İbnü's-Serrâc, Fârisî ve İbn Cinnî'nin “*isti'mâlde şâz, kıyâsta muttarid*” başlığı altında verdikleri en meşhur örnek (يَدْعُ) ve (يَذَرُ) fiillerinin mâzî halleridir. Fiillerde ‘iştikâk’ kaidesine göre, her muzâri fiilin, mâzî hali de olmak zorundadır, buna göre bu iki fiilin *kıyâsa* uygun *muttarid* hali (ودع- يدع) ve (وذر- يذر) şeklindedir. Ancak Araplar bu iki fiilin mâzî halini kullanmamışlardır, dolayısıyla (ودعه) mâzî fiili *isti'mâlde şâz* olarak geçmiştir.⁹⁶

İkinci tür ise, *kıyâsa* muhalif fakat *isti'mâlde* uygun *şâz* kelimelerden oluşmaktadır. Nahiv âlimleri bunu *kıyâsta şâz, semâ'da muttarid* olarak tanımlamışlardır. (استحوذ) fiili, bu konuya verilen örneklerdendir.

Nitekim *kıyâsa* göre, (استقام), (استقاد), (استشار) kelimelerinde olduğu gibi *vâv* harfinin *elif* harfi ile *i'lâl* edilip (استحاذ) şeklinde kullanılması gerekiyordu, çünkü nahiv âlimleri bir kaide olarak, illet harfinin harekesini kendinden önceki *sahîh* harfe taşıyıp harekeye uygun harfe dönüştürmüşlerdir.⁹⁷

Ancak Araplar bu kaideyi gözetmeyen kullanımlarda bulunmuşlardır. (استحوذ) fiil örneğini,

⁹⁴ Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 5/500-501.

⁹⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Süyûtî, *Hem'u'l-hevâm'i fî şerhi cem'i'l-cevâmi'*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Mısır: el-Mektebetü't-tevfikiyye, ts.), 1/82.

⁹⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 99-100.

⁹⁷ Râcî el-Esmer, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî 'ilmi's-sarf* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 378; Ethem Demir, “Arap Gramerinde Şâz Olgusu”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2019), 56.

”اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنسَاهُمْ ذِكْرَ اللَّهِ أُولَئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ“

“Şeytan onları hâkimiyeti altına alıp kendilerine Allah’ı anmayı unutturmuştur. İşte onlar şeytanın yandaşlarıdır. İyi bilin ki kaybedecek olanlar da şeytanın yandaşlarıdır!”⁹⁸ âyetinde görmekteyiz. *Kıyâsa* muhaliftir ancak kabul edilmek zorundadır. (اسْتَصَوَّبَ, استنوب, أغل, استنيس) kelimeleri de *şâz*ın bu çeşidine verilen örnekler arasındadır.⁹⁹

Üçüncü tür ise hem *kıyâsta* hem de *isti’imâlde* *şâz* olan kelimeler. *Kıyâsa* ve *semâ’ya* muhalif lafızlardır. Örneğin fiile (ال) takısının gelmesi durumunun ne *semâ’da* ne de *kıyâsta* yeri vardır. İbnü’s-Serrâc, bu örnekteki hükme şu şekilde açıklık getirmiştir: “*Kıyâsta* ve *isti’imâlde* *şâz* olan örneği verilir ancak üzerinde durulmaz, الِجَدَّ fiiline elif lâmin getirilmesi örneğinde olduğu gibi.”¹⁰⁰

Bir ismi fiilden ayıran özelliklerinden biri olan ال takısı, aşağıdaki beyitte *zarûretten* dolayı fiile getirilmiş, ancak bu durum hem *kıyâsta* hem de kullanımda *şâz* bir örnek olarak kaynaklarda yerini almıştır:¹⁰¹

يقول الخنى وأبغضُ العُجم ناطقاً إلى ربِّه صوتُ الجمارِ الِجَدَّع

Dilinde, müstehcen şeyler, hayvanlardan en çirkini iken geleni

Rabbine, ağzı burnu kesik eşeğin sesi

Beyitte işaret edilen *şâhid*, “الِجَدَّع” kelimesinde, fiilin ال takısı almasıdır. Bu takının الذي ism-i işaret anlamında kullanıldığı şeklinde bir yorum da vardır.¹⁰²

Aslında yukarıda örnekleriyle açıklanan *şâz*ın kısımları, çalışmamızın ‘Çağdaş Gramercilerin Şâz Kullanım Konusundaki Görüşleri’ bölümünde ele alacağımız üzere, *şâz* meselesinin, Arap dilinde vukû bulan bir hata olduğu iddialarına adeta bir cevap niteliğindedir. Zirâ Kur’an-ı Kerîm, Arap şiiri ve fasih Arap kelâmı, *kıyâs* dışına çıkan örnekleri ihtivâ etmektedir. Bu yüzden *kıyâs* dışına çıkan gerekçelerin altının çizilmesinde fayda var. O halde kelimenin *kıyâs* dışına çıkıp, kaideler düzeninden ayrı bir şekilde *şâz* sıfatı taşımasına neden olan başlıca faktörler nelerdir? Bir sonraki başlık altında bu soruları cevaplayacağız.

⁹⁸ Mücadele, 58/19.

⁹⁹ Abdullâh, *eş-Şâz fi’n-nahv ve’s-sarf*, 56.

¹⁰⁰ İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, 1/57.

¹⁰¹ Ensârî, *en-Nevâdir fi’l-luga*, 276.

¹⁰² Muhammed b. Muhammed Hasen Şurrâb, *Şerhu şevâhidi’s-şi’riyyeti fi ummâti’l-kütübi’n-nahviyye* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2007), 2/82.

1.2.2. Şâz olgusunun gerekçeleri

İlk dönem âlimleri, şâz konusuna eserlerinde satır aralarında veya bağımsız başlıklar altında değinirken, bu olgunun gerekçelerine de işaret etmişlerdir. Emnu'l-lebs (dilde karışıklık durumundan koruma), *tahfif* (dilde kolaylaştırma), *kesratu'l-isti'mâl* (sık kullanım), *ez-zarûratu's-şi'riyye* (şiirde zorunlu haller/dil sapmaları) gibi gerekçeler bu minvalde çokça zikredilen gerekçelerdir. Dil âlimleri tarafından dile getirilen şâza dair söz konusu gerekçeleri, ele alınma oranlarına göre sırayla aşağıdaki gibi başlıklar altında sunacağız.

1.2.2.1. Emnu'l-lebs (Dili Karışıklıktan Koruma)

Arap dilinde 'emnu'l-lebs' (dili karışıklıktan koruma), 'ref'u'l-iltibâs' (karışıklığı ortadan kaldırma) ve 'havfu'l-lebs' (karışıklık olmasından endişelenme) gibi farklı ifadelerle de dile getirilmiş bir kavramı ifade etmektedir. Tüm bu lafızlarla ifade edilen bu kavramın terim anlamı, 'Bir kelimenin veya ifadenin anlaşılmasında, doğabilecek yanlış anlamların ve kelimeler arasında meydana gelebilecek karışıklığın ortaya çıkmasının engellenmesidir'.¹⁰³

Kelimelerin kural dışı gelmesi hususunda, *emnu'l-lebs* olgusunu öne süren erken dönem âlimlerinin başında, Halîl b. Ahmed gelmektedir. Örneğin "isim tamlaması şeklinde gelen isimlerde nispet" konu başlığı altında, Halîl b. Ahmed, *kıyâsa* göre, isimlere yapılan tamlamada, nisbet *yâ'sının* birinci kısma yani muzâfun ileyhiye gelmesi ve muzâfın hazfedilmesi gerektiğini söyler. Örneğin "أبو مسلم" ismine nispet *yâ'sı* geldiğinde, "مسلم" şeklinde tamlamanın sağladığı ma'rifelik bu şekilde sağlanmış olur. Çünkü burada "أبو" kelimesi, genel bir anlam içerdiği için iyelik ekinin gelmesi uygun görülmemiştir. Konuyla alâkalı, Sîbeveyh ile aralarında şöyle bir diyalog geçmiştir: "İzâfet yaptığında عبدی ve مرئي dersin, bu bâb ve benzerleri bu şekildedir. Ona Arapların, عبد مناف ismini- nispet *yâ'sı* ile- منافی şeklinde söylemelerini sordum, şöyle cevap verdi: Kıyâsa gelince sana söylediğim gibi gelir, ancak iltibastan-karışıklık- korktukları için منافی demişlerdir."¹⁰⁴

Müberred, bileşik isimlere getirilen bu nisbet *yâ'sı* ile ne yapılması gerektiğini, basit bir mantıkla izah etmiştir. Eğer, bu birleşik isimden ikincisi, birincisinden daha meşhursa, nisbet *yâ'sı* ona getirilir. Böylece, isimler arası oluşabilecek bir karışıklığın önüne geçilmiş olur (emnu'l-lebs). Aksi takdirde, "عبد مناف" isim örneği üzerinden, "عبد" ismine iyelik eki getirilseydi,

¹⁰³ Abdulmelik Abdulvehhâb En'um el-Husâmî, "el-Ahkâmu'n-nahviyyetu'l-mebniyye 'alâ emni'l-lebsi evi'l-havfi minhu min hilâli şerhi'r-Radî âla'l-Kâfiyye", *Mecelletü'd-dirasâti'l-ictimâ'iyye* 31 (Aralık 2010), 108; Demir, "Arap Gramerinde Şâz Olgusu", 59.

¹⁰⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/376.

bu ismin yer aldığı bileşik isimlerde bir karışıklık meydana gelirdi. Bu yüzden iyelik eki, ikinci isme getirilerek “منافي” yapılmıştır.¹⁰⁵

İlk dönem nahiv âlimlerinden Sîbeveyh de herhangi bir anlam karışıklığına sebebiyet vermemek adına şâz kullanımını gerekli kılan *emnu'l-lebs* faktörüne dikkat çeken ilk âlimlerdendir. *el-Kitâb* adlı eserinden مَسْجِد kelimesini örnek verirken, şâz kullanımda *emnu'l-lebs* gerekçesine işaret etmiştir. *Kıyâsa* göre kelimenin مَسْجِد kalıbında olması gerektiğini zikretmiştir. Çünkü *kıyâsa* göre, ikinci harfi damme veya fethâ olan muzâri fiilin, ism-i zaman ve ism-i mekân sîgaları مَفْعَل kalıbında gelmek zorundadır. Dolayısıyla *kıyâsa* göre muzâri hali مَسْجِد olan fiilin, ism-i mekân sîgası مَسْجِد olmalıydı. Ancak ‘ibadet edilen yer’ anlamına gelen kelime ile ‘secde edilen, alınının secdeye geldiği yer’ anlamına gelen مَسْجِد kelimesinin anlam bakımından karıştırılmaması için, *kıyâsa* muhalif bir şekilde şâz olarak مَسْجِد şeklinde kullanılmıştır.¹⁰⁶

Sîbeveyh’in kitabında, فاعل kalıbında sıfat gelen isimlerin, فواعل şeklinde çoğul yapılırken, şâz olarak kullanılan çoğullarda, *emnu'l-lebs* sebebi zikredilmiştir. Örneğin: فاعل kalıbında gelen isimlerin çoğulu فواعل kalıbındadır, طَائِفٌ طَوَائِفٌ, رَاكِبٌ رُكَّابٌ örneklerinde olduğu gibi. Ancak aslı sıfat olanlar, فاعل kalıbında çoğul yapılır, رَاكِبٌ رُكَّابٌ, فَارِسٌ فَارِسٌ örneklerinde olduğu gibi. Sıfat olan bu isimler, müennes için de kullanıldığı için farklı bir kalıpta kullanılmıştır. Fakat فَارِس kelimesinin çoğulunu, فَوَارِس (atlılar) şeklinde kullanmışlardır. Çünkü bu lafız, Araplarda sadece erkekler için söylenir, müennes sîgasıyla karıştırılmayacağından emin oldukları için فواعل kalıbıyla kullanılmasında bir beis görmemişlerdir.¹⁰⁷

Aynı şekilde Mâzîni de şu sözleriyle *iltibâs* (dilde karışıklık)¹⁰⁸ lafzına işaret etmiştir: “Bazı Araplar, *iltibâs* durumunu gözetmemiş ve şöyle demişlerdir: مَازٍ زَيْدٌ يَفْعَل ve كَيْدٌ زَيْدٌ يَفْعَل fakat aslında مَازٍ ve كَاز kelimelerini kastetmektedirler.”¹⁰⁹

İbn Kuteybe (ö.276/889), *emnu'l-lebs* olgusuna *tefrîk* lafzı ile işaret etmiş, nisbet konusundaki şâz kelimelerle ilgili şöyle demiştir: “بحرانيّ lafzına nisbet ederken بحرانيّ demişlerdir-bu kullanım- البحر kelimesi ile البحرين kelimesine yapılan nisbeti birbirinden ayırmak (*tefrîk*) içindir.”¹¹⁰

Bazı şâz kelimeleri, *emnu'l-lebs* gerekçesiyle sebeplendirenler arasında İbnü's-Serrâc da gelmektedir. استحييت kelimesindeki yâ harfinin hazf edilmesi ile ilgili şunları söylemiştir: “استحييتُ

¹⁰⁵ Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1997), 3/219; Rifâya, *Zâhiratü's-ş-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 34.

¹⁰⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/90; Ethem Demir, “Arap Gramerinde Şâz Olgusu”, 59.

¹⁰⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 614-615.

¹⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 6/204; Ayrıca ayrıntılı bilgi için Ahmet Kaplan, *Arap Dilinde İltibas Problemi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora, 2017).

¹⁰⁹ İbn Cinnî, *el-Münsif*, 252.

¹¹⁰ İbn Kuteybe, *Edebü'l-kâtib*, 279.

bâbına muhalif bir şekilde gelmiştir ki böylece, حياء (masterından) gelen استحيت ile الحياء (masterından) gelen استحيت lafzını birbirinden ayırt edebilsinler.”¹¹¹

Dil âlimlerinden Nehhâs (ö. 338/950) da şâz olarak gelen bazı lafızları, *emnu'l-lebs* gerekçesi ile sebeplendiren âlimlerdendir. Örneğin Araplar, ضحى kelimesine, müennes olmasına rağmen ism-i tasğîr sîgasında, müenneslik te'sini getirmemişler ve şâz olarak ضحى demişlerdir.¹¹² Nehhâs, Arapların, bu kelimeyi, *lebs* (karışıklık) durumunun ortadan kaldırılması için şâz yaptıklarını ifade ederek şöyle demiştir: “المُئِنَّسَةُ ضَحْوَةٌ, Araplar, ضحوة kelimesinin ism-i tasğîrine benzemesin diye, kelimeyi *te* harfi olmadan ism-i tasğîr yaparlar.”¹¹³

Aynı şekilde müennes olan نُحْل kelimesinin ism-i tasğiri olan نُحِيل lafzında da tekil kalıbına benzememesi için, *te* harfi getirilmeden *emnu'l-lebs* gerekçesiyle şâz kullanım söz konusu olmuştur.¹¹⁴ Nehhâs bu konuyu şöyle izah etmiştir: “(وَأَوْحَى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي) “Ve rabbın bal arısına şöyle ilham etti: “Dağlardan, ağaçlardan ve insanların kurdukları çardaklardan kendine yuvalar edin.”¹¹⁵ ayetindeki (نحل) kelimesi müennestir. Araplar ism-i tasğîrini, müfred olan نحلة lafzına benzemesin diye hâ getirilmeden (نُحِيل) şeklinde derler.”¹¹⁶

Zeccâcî ise عید kelimesinin çoğulu olan أعياد kelimesinde gerçekleşen *i'lâl* durumundaki *emnu'l-lebs* olayını şu şekilde sebeplendirmiştir:

Yâ'nın aslı vâv'dır. Çünkü عاد يعود şeklindedir ve aslı عود'dur, vâv, sükûn ve kendinden öncekinin kesrâ gelmesi hasebiyle yâ'ya kalb edilmiştir, böylelikle lazım bedel halini almıştır, çoğulu أعياد şeklinde söylenmiştir. (yâ) ise olduğu gibi bırakılmış vâv geri getirilmemiştir. Çünkü kendinden önceki harfin illeti olan kesra ve vâv'ın sükûn olma hali halâ devam etmektedir, bu haliyle bırakmışlardır. Çünkü onlar (Araplar), أعواد dediklerinden عود kelimesinin çoğulu ile karışıklık (النس) olmasından sakınmışlardır.¹¹⁷

Arap dili âlimlerinden Müberred, yine şâz kullanımda *emnu'l-lebs* gerekçesini mürekkeb isimlerde muzâfa getirilen nisbet yâ'sı konusunda zikretmiş ve şöyle demiştir: “Abdu Menâf isminin منافي şeklinde getirilmesi örneğinde olduğu gibi ikinci isim birinci isimden daha meşhursa, isimler arasında karışıklık (*lebs*) olmaması için ona nisbet yâ'sı getirilebilir.”¹¹⁸ Nahiv âlimlerinden Fârisî de bu örnekle şâz kullanımda *emnu'l-lebs* gerekçesini izâh etmiştir.¹¹⁹

¹¹¹ Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 78.

¹¹² Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fi't-Tefsîr*, 5/112.

¹¹³ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısırî Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, thk. Abdulmun'im Halîl İbrâhîm (Beyrut: Menşûrât Muhammed Alî Beydûn, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2000), 3/30.

¹¹⁴ Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 79.

¹¹⁵ Nahl, 16/68.

¹¹⁶ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 2/255.

¹¹⁷ Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 79.

¹¹⁸ Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 3/219.

¹¹⁹ Fârisî, *et-Tekmile*, 63.

Kıyâs dışına çıkıp *şâz* olarak gelen ve *emnu'l-lebs* gerekçesiyle açıklanan örnekler arasında مُفْعَل ve مَفْعَلَة ism-i alet kalıbında gelen lafızlar da vardır. Bu iki kalıbın *kıyâsa* göre kalıpları مَفْعَل ve مَفْعَلَة şeklindedir. Ancak مُكْحَلَة örneğinde olduğu gibi ilk harfi damme harekesiyle, *şâz* olarak kullanılması, *semâ'daki* kullanımından kaynaklıdır. مُكْحَلَة 'alkolün muhafaza edilmesi için konulan kaba' verilen addır, مَكْحَلَة ise 'alkolle tedavi olan şey' anlamındadır. Kaplara verilen isimle, tedavi edilen şeye verilen isim arasında doğabilecek herhangi bir anlam kargaşasının önüne geçmek için, *emnu'l-lebs* gerekçesiyle *kıyâsa* göre gelen kalıp yerine, *şâz* halini kullanmışlardır.¹²⁰

1.2.2.2. Tahfif (Dilde Kolaylaştırma)

İlk dönem nahiv âlimlerinin *şâz* olgusunu gerekçelendirdikleri sebeplerden bir diğeri (التَّخْفِيف) 'tahfif' yani dilde telaffuzun kolaylaştırılmasıdır. Bir başka deyişle, dile ağır gelen durumlardan kaçınmaktır. Zirâ ağır söz, dilde nutku zorlaştırırken, kulağı yorar ve muhatabı uzaklaştırır. Ancak kelime ve cümlelerdeki kolaylık muhatabın ilgisini cezbeder.

Sîbeveyh, Arapların, harfin ağırlığına göre bazen bu *tahfif* yoluna gittiklerini dile getirmiş ve şunları zikretmiştir: "Cümlelerde tahfif yaparlar, çünkü onlara göre fethâ, dammeden ve kesrâdan daha hafiftir. Elif de yâ ve vâvdan daha hafif gelmektedir."¹²¹

Sîbeveyh, kitabında Halîl'den naklettiği diyalogda, *şâz* kelimelerde *tahfif* gerekçesinin gözetildiğini aktarmaktadır: "Ona şu sözlerini sordum (Halîl'i kastederek): كَمْ جَدَّعَ بَيْتُكَ مَبْنِي؟ (Evin kaç kütük üzerine binâ edildi?), dedi ki: Burada kıyâs, nasb gelmesidir – soru edatı كَمْ'den sonra gelen kelimenin temyiz olması hasebi ile جَدَّعَ lafzının nasb gelmesi- çoğu insan bu şekilde söyler, cer yapanlara gelince مِنْ anlamını vermek istemişler, ancak dile hafif gelmesi için-مِنْ- hafzetmişlerdir."¹²²

Sîbeveyh, şevâhidlerde *kıyâs* dışına çıkan *şâz*ın, *tahfif* sebebiyle kullanıldığı konusunda hocası Halîl'in görüşünü benimsemiştir. Nitekim onun şu sözlerinde, hocasının aynı görüşünü görmekteyiz: "طَائِي lafzını, sadece طَائِي lafzını söylemekten kaçındıkları için kullandıklarını görüyorum. Kıyâsta (طَائِي) olması gerekir, ancak yâ yerine elif getirmişlerdir."¹²³

Elif harfinin telaffuzu dile, yâ harfinden daha hafif ve kolay gelir. Bu minvalde *kıyâsa* göre أَحَسَسْتُ, مَسَسْتُ, ظَلَلْتُ olması gereken lafızlar, tad'îf (harf tekrarı) durumundan dolayı dile ağır

¹²⁰ Rifâ'iyâ, *Zâhiratü's-ş-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 35.

¹²¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/167.

¹²² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/160.

¹²³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/371.

geldiğinden, أَحْسَتْ, مَسَتْ, ظَلَّتْ şeklinde kullanılması, *tahfif* gerekçesiyle şâz kullanıma örnek teşkil etmektedir.¹²⁴

Ferrâ'nın, "وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ" "Gemi Cûdî'nin üzerine oturdu"¹²⁵ ayetindeki şâz kıraatı, *tahfif* gerekçesine bağladığını şu sözlerinde görmekteyiz: "Bazı kurrâların جُودِي şeklinde tek yâ ile okuduklarından bahsettim. Doğru olsa bile bu şekilde okuyanlar tahfif etmek istemişlerdir."¹²⁶

Ahfeş el-Evsat, *tahfifi*, "لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلُّنْتَ تَفَكَّهُونَ" "Dileseydik onu kuru bir çöpe çevirirdik de şaşırır kalırdınız"¹²⁷ ayetini, (فَظَلُّنْتَ تَفَكَّهُونَ) şeklinde okuyanın, fiili ظَلُّنْتَ şeklinde kullanırken, iki harften birinin ağır gelmesinden dolayı hafzedildikten sonra harekesinin, zâ harfine getirilmesiyle ortaya çıkan şâz kullanımda gerekçe olarak gösterir.¹²⁸

ضَبْعُ lafzının ضَبْعَانِ tesniyesinde olduğu gibi, tesniye yapılırken müzekker lafız üzerinden yapılmak yerine müennesin tercih edilmesindeki şâz kullanımın sebebini *tahfif*le açıklayan Müberred şöyle demiştir: "Çünkü الضَّبْعُ lafzı dişidir, erkeğine الضَّبْعَانِ denir, tesniye yapıldığında ضَبْعَانِ denmiştir, müzekker değil müenneslik üzerinden tesniyesi yapılmıştır ki bu durum kıyâsa muhaliftir-çünkü müenneslikte ziyâde olmaz- tezkîrde ise ziyâde elif ve nûn ile yapılır."¹²⁹ Özellikle müzekker ve müennes aynı cinsten olduklarında tesniyede müzekker kaidesi öncelenir. Ancak dil erbâbı, ضبعان kelimesinde *tahfif* gerekçesiyle kıyâsa muhalif şâz kullanıma yönelmişlerdir. Çünkü ضبعان kelimesinin telaffuzu, dile ضبعانان veya ضبعانين kelimesinden daha kolay gelir.¹³⁰

Zeccâc (ö. 311/923) da şâz olgusunun *tahfif* gerekçesiyle açıklanması noktasında Müberred'e katılmış ve şu örneği vermiştir:

Dilde aslı أَوْخَذَ olan lafza خَذَ ve خُذَا, aynı şekilde aslı أَوْكَلَ olan lafza كَلَ demene cevaz verilmiştir. خَذَ ve كَلَ lafızlarında çok kullanım olgusu bir araya gelmiştir, iki hemzenin ve dammenin bir araya gelmesiyle, أَخَذَ ve أَكَلَ fiillerinin ilk harfi olan hemze hafzedilmiştir, kesretü'l-isti'mâl (sık kullanım) ve dillerine ağır gelmesi sebebiyle hafzedilmiştir.¹³¹

İbn Cinnî, nahiv âlimleri arasında, şâz kullanımların *tahfif* gerekçesiyle gerçekleştiğini en çok dile getiren âlimlerdendir. *el-Müzekker ve'l-mü'ennes* adlı eserinde, üç harfli müennes her ismin ism-i tasğîrinin, (دَارٌ دَوِيرَةٌ) (قَدْرٌ قُدِيرَةٌ) örneklerindeki gibi hâ ile yapıldığını, ancak bu kıyâsa muhalif, (عَرِيسٌ, حَرِيبٌ, دَوِيدٌ, قَوَيْسٌ) şeklinde ism-i tasğîrlerinin

¹²⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/482.

¹²⁵ Hûd, 11/44.

¹²⁶ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/16.

¹²⁷ Vâkıa, 96/65.

¹²⁸ Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/255.

¹²⁹ Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, 1/222.

¹³⁰ Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 67.

¹³¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, thk. Abdulcelîl Abduh eş-Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/148.

yapıldığı bazı şâz kelimelerin olduğunu, bu kullanımın yaygın olduğunu ve *hâ* harfinin getirilmemesiyle dilde *tahfif*in sağlandığını ifade etmiştir.¹³²

İbn Cinnî, bir diğer eserinde de şâz kullanımda *tahfif* gerekçesinin ilgili olduğu şu örneği vermiştir: “وَيْلٌ لِّمَنْ بَرَّ” “Ummu Bezzi’ye yazıklar olsun” sözünü söyleyene gelince, aslında بَرَّ demek istemiştir. Çok kullanmaları hasebiyle harfi cer lâmi ve hemze tahfif amacıyla hazfedilmiştir.”¹³³

Örneklerini yukarıdaki paragraflarda zikrettiğimiz *tahfif* meselesinin, erken dönem nahiv âlimlerinin *kıyâsa* muhalif, (muttarid olmayan) şâz olgusunun gerekçelerini açıklarlarken dayandıkları önemli bir sebep olduğunu görmekteyiz.

1.2.2.3. Kesretu’l-İsti’mâl (Sık kullanım)

Bir kelimenin sık kullanılması, o kelimenin *kıyâsa* uygun olduğu anlamına gelmemektedir. Konuşanları tarafından sıkça kullanılan ve böylece dilde genel kullanımda yer etmiş kelimeler, değişikliğe en açık kelimelerdir. Dolayısıyla burada *kesretu’l-isti’mâl* ile kastedilen şey, ‘bir kelimenin sık kullanılmasından ötürü değişikliğe maruz kalmasıdır’. İbn Cinnî, yoğun bir şekilde kullanılan kelimeler, az kullanılan kelimelere nazaran daha çok değişir ve bir harf ne kadar çok kullanılırsa, kullanılmayan kelimeye göre *hazf* ve *tağyîre* (değişiklik) daha çok maruz kalır diyerek bu noktaya değinmiştir.¹³⁴

İbn Cinnî’nin bahsettiği bu değişiklikler arasında, kelimedeki gerçekleşen *hazf* işlemi de vardır. Sık kullanım sebebiyle hazfedilen örneklerin çokluğundan bahsederek şöyle demiştir: “Kesretu’l-isti’mâl sebebiyle hazfedilenler, daha önce zikrettiklerimden daha çoktur, örneğin, لَمْ أَبَلْ، لَمْ يَكْ، لَا أَدْرِ ifadelerini kullanmaları gibi.”¹³⁵

Nitekim İbn Yaîş, *kesretu’l-isti’mâl* gerekçesini esas alarak, kelimedeki gerçekleşen bu *hazf* meselesini de üç kısımla derecelendirmiştir. Birinci derecede, hazfedilen kelime o kadar çok sık kullanılır ki, *kıyâsî* kullanımın yerini alır. Kıyâs halleri “دَمَوْ، يَدِي، أَوْكُنْ، أَوْخُدْ” olan kelimelerin yerine hazfedilerek değişikliğe uğramış “دَمَ، يَدٍ، كُنْ، خُدْ” kelimeleri daha sık kullanılmıştır. İkinci derecede, hazfedilen kelimenin kullanımı, *kıyâsî* kullanımını geçmemiş ve ona denk bir seviyededir. “لَمْ أَبَلْ، لَا أَدْرِ، لَمْ يَكْ” örneklerinde olduğu gibi. Son olarak, hazfedilen kelime sık

¹³² Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Müzekker ve’l-mü’ennes*, thk. Tarık Necm Abdullâh (Cidde: Dâru’l-beyânî’l-Arabî li’t-tibâ’a ve’n-neşr ve’t-tevzî’, 1985), 98.

¹³³ Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *et-Temâm fî tefsîri eş’âri Huzeyl mimmâ akfelehû Ebû Sa’îd es-Sükkerî*, thk. Ahmed Nâcî el-Kaysî vd. (Bağdat: Matba’atu’l-’ânî, 1962), 15.

¹³⁴ Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Mühic fî tefsîri esmâ’i şu’arâ’i’l-Hamâse*, thk. Mervân el-’Atiyye (Dimesk: Dâru’l-Hicre li’t-tibâ’a ve’n-neşr ve’t-tevzî’, 1988), 60; Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *Sırru sinâ’ati’l-i-râb* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2000), 1/316.

¹³⁵ İbn Cinnî, *Sırru sinâ’ati’l-i-râb*, 2/185.

kullanılsa dahi *kıyâs* kelimesinin yerini alamamış, ondan kullanım bakımından geride kalmıştır. Şiirde “ولكن” anlamında kullanılan, “ولاك” kelimesinin kullanılması örneğinde olduğu gibi.¹³⁶

Muttarid olmayan bazı kelimeleri, *kesretu'l-isti'mâl* gerekçesi ile sebeplendiren nahiv âlimlerinin biri de Ebû Amr b. Alâ'dır. Sîbeveyh, kitabında onun bu gerekçeyle ilgili şu sözlerini aktarmıştır: “Ebû Amr şöyle diyordu: هذه هُنْدُ بِنْتُ عَبْدِ اللَّهِ, sonra dedi ki: dillerinde o kadar çok kullanıldı ki اَدْرُ لم يَكْ, لا اَدْرُ لم يَكْ -cümlelerinde- olduğu gibi -tenvini- hazfettiler.”¹³⁷ Cümlede هُنْدُ kelimesi tenvinli bir şekilde söylenmesi gerekirken, *kesretu'l-isti'mâl* sebebi ile tenvin hazfedilmiştir. Bu da *şâz* kullanımında önemli bir faktörü teşkil etmiştir.

Sîbeveyh'e göre Araplar, sözü edilen örneklerde görüldüğü gibi, bir şeyi benzerlerine nazaran daha çok kullandıklarında o şeyde değişiklik yapmışlar ve bu şekilde kullanagelmışlerdir.¹³⁸

Ancak burada önemli bir noktaya da dikkat çekerek Sîbeveyh, şunları zikretmiştir: “Dillerinde sık kullanılan her şey *şâz* değildir. Araplar, hakkında aksini söyleyinceye kadar o şey, bâbına göre uygulanır.”¹³⁹

Yine Ferrâ, *muttarid* olma özelliğine ters düşerek *şâz* gelen kelimelerde, *kesretu'l-isti'mâl* bir gerekçe olarak gösterenlerdendir: “Arapların şe'ninde icâz ve manâsı biliniyorsa çoğu az yapma durumu vardır..., dillerinde yoğun bir şekilde kullanılanı hazfetmişlerdir, şu sözlerinde olduğu gibi: اَيْشٍ عِنْدَكَ؟, burada اَيْ kelimesinin irâbını ve yâ harflerinden birini hazfetmişlerdir, شَيْءٍ kelimesindeki hemze, hazfedilmiş şîn harfi fethâ iken kesrâlanmış.”¹⁴⁰

Ahfeş el-Evsat'ın bu gerekçeyle ilgili görüşünü, Yüce Allah'ın lafzının, kasem harfleri olmadan cer edilmesinin de *kıyâs* dışı olduğuna, ancak *kesretu'l-isti'mâl* gerekçesi ile bu şekilde kullanıldığına dair açıklamalarında görmekteyiz. Ahfeş, şöyle demiştir: “والله” lafzının cer edilmesi kasemden dolayıdır, vâv olmadığına nasb edilir ve رَيْبًا denir. Araplardan, bu ismi sık kullanmaları sebebiyle vâv olmadan da cer yapanlar vardır ki bu, redî' *kıyâs*tır.”¹⁴¹

Müberred de *hazf* olayının gerçekleşmesinin etkenlerinden biri olarak *kesretu'l-isti'mâl* durumunu görmektedir. “Hazf, çok kullandıkları için sık ve çok olan her şeyde olur.”¹⁴² der.

İbnü's-Serrâc ise, bazı kelimelerin *şâz* olarak kullanılmasını *kesretu'l-isti'mâl* gerekçesine bağlamakla kalmayıp, bu gerekçeyi ayrıntılı bir şekilde açıklama yoluna giden âlimlerdendir. Aslen اَدْرُ لم يَكْ, لا اَدْرُ olması gereken lafızların اَدْرُ لم يَكْ, لا اَدْرُ şeklinde gelmesini, Arapların sözü edilen ifadeleri sık kullanmaları nedeniyle bu ifadelerde *hazf*in gerçekleştiğine

¹³⁶ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, 366-367.

¹³⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/506.

¹³⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/196.

¹³⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/508.

¹⁴⁰ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/2.

¹⁴¹ Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/295.

¹⁴² Müberred, *el-Muktedab*, 2/146.

bağlamıştır. Çok kullanılmasının sebebinin de bu harflerin manâlarına duyulan ihtiyaçtan kaynaklandığını ifade ederek şunları söylemiştir:

لم أَبْلُ ise zamanla ilgili durumlarda, يكون bilinmeyen konularda, لا أدري önemsenmeyen durumlarda kullanılır ki bu durumlar çokça cereyan etmektedir. Dolayısıyla bu durumları ifade edecek lafızların da çok olması gerekir. Sık kullanılan her lafız hazfedilmez...bazı sık kullanılan lafızların hazfedilmesi -bütün sık kullanılanlara uygulanacak- bir kıyâs olarak alınamaz.¹⁴³

Ebû Alî el-Fârisî de *kesretu'l-isti'mâl* durumunu, kelimelerin *kıyâs* dışına çıkmasındaki zorunlu faktörler arasında ele alanlardandır:

وَيْلٌ لَّأَمِّه lafzının aslı وَلَئِنْ لَّأَمِّه şeklindedir ويل kelimesinin lââm harfi, diğer lââm harfiyle yakınlığı sebebiyle idgâm edilmiş sonra *kesretu'l-isti'mâl* sebebiyle hazfedilmiştir. Böylelikle وَيْ لَّأَمِّه şeklini almış, daha sonra hemze de hazfedilmiş ve en son وَيْلَمِّه şeklini almıştır.¹⁴⁴

Nahiv âlimleri, kelimenin *şâz* olarak gelmesinin nedenleri arasında, *kesretu'l-isti'mâl* olgusunu zikretseler de bu tür *şâz* kelimelerle *kıyâs* yapılmaması gerektiğinde görüşleri vardır. Nitekim Sîbeveyh, kelime *hazf* veya herhangi bir değişikliğin *kesretu'l-isti'mâl* gerekçesi ile olabileceğini, ancak böyle bir kelime ile *kıyâs* yapılamayacağı hükmüne varmıştır.¹⁴⁵

Ebü'l-Berekât el-Enbârî (ö. 577/1181) de Sîbeveyh gibi, 'sık kullanım' anlamına gelen *kesretu'l-isti'mâl* gerekçesiyle *muttarid* olmaktan çıkıp *şâz* olan kelimelerle *kıyâs* yapılması, söz konusu olamayacağını ifade etmiştir.¹⁴⁶

Bu kısımda *şâz* kullanımlarda âlimler tarafından gösterilen gerekçelerden, *kesretu'l-isti'mâl* olgusunu, âlimlerin ifadeleriyle sunduk. Verdiğimiz örneklerle baktığımızda, *kesretu'l-isti'mâl* sebebinin, bir önceki kısımda bahsettiğimiz *tahfif* gerekçesiyle, kelime meydana gelen değişiklik boyutunda, doğru orantılı bir ilişkisi olduğu ihtimali çıkmaktadır. Nitekim, telaffuza kolay gelmesi için *tahfif* yapılan bir kelime sık kullanılırken, sık kullanılan bir kelime de kelime gerçekleşen *hazf* veya kısaltmalarla *tahfif* yapılmış olur. Doğal olarak bu durum, *şâz* kullanımının da kapısını aralamıştır.

¹⁴³ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 3/343.

¹⁴⁴ Ebû Alî b. Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-Mesâ'ilü'l-Halebiyyât*, thk. Hasen Hindâvî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî, 1987), 43.

¹⁴⁵ Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 71.

¹⁴⁶ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesa'ili'l-hilâf* (el-Mektebetü'l-'asriyye, 2003), 2/533.

1.2.2.4. ez-Zarûratü's-ş-i'riyye (Şiirde Zorunlu Haller/Dil Sapmaları)

ez-Zarûratü's-ş-i'riyye, *memnû'* mine's-sarf (gayr-ı munsarîf) kelimelerin tenvin alması örneğinde olduğu gibi, nesirde kullanılmayan fakat şiirde kullanılmasını gerekli kılan ihtiyaçtır ve şairlere sunulmuş bir ruhsattır.¹⁴⁷

Halîl, başkalarına izin verilmeyen durumların, şairler için mümkün olacağı, onların 'kelâmın emirleri' oldukları için kelimeleri istedikleri gibi kullanabilecekleri, anlamı dilerlerse serbest bırakabilecekleri dilerlerse sınırlandırabilecekleri, lafzı da dilerlerse sarf dahilinde dilerlerse haricinde kullanabilecekleri görüşündedir. Ayrıca ona göre şairlerle *ih ticâc* edilir ve onlardan gelen geri çevrilmez.¹⁴⁸

Sîbeveyh, *şiirde zarûretin* olabileceği noktasında hocası Halîl ile hem fikirdir ancak Halîl'in şairlerin sorgulanmayacağı görüşüne katılmamaktadır. Sîbeveyh, şairlerin şiirlerinde *zarûreti* kullanabileceklerini ama bunu bir sebebe dayandırmaları gerektiği düşüncesindedir.¹⁴⁹ Sîbeveyh, kitabında bu konuya has müstakil bâblar kaleme almıştır: "Şiirin tolere ettiği durumlar bâbı"¹⁵⁰ ve "Nidâ harfi olmadan zarûretten şairlerin kelimenin sonundaki harfi düşürmesi bâbı"¹⁵¹ konu başlıkları bu bâblara birer örnektir.

Ahfeş el-Evsat da şairlerin şiirlerinde *zarûret* kullanmalarına sıcak bakan âlimlerdendir. Başkalarının sözlerinde izin verilmeyen durumların şairler için verilmesi gerektiği, çünkü şairlerin dillerinin *zarûrete* yatkın olduğu görüşündedir.¹⁵²

Ebû Sa'îd es-Sîrâfî (ö. 368/979), şiirin bir vezin üzerine kurulduğunu, bu veznin en güzel şekilde ortaya konması için, fazlalık ya da eksiklik gibi vezni bozacak bazı durumların ortadan kaldırılması için *zarûretin* uygulanması gerektiği görüşündedir.¹⁵³

Ebû Hayyân, nahiv âlimlerinin *şiirde zarûret* olgusundan kasıtlarının, şairlerin kaçınılmaz bir şekilde söylemek zorunda oldukları bir şey olmadığını, aksi halde *zarûret* olmaktan çıkacağını, çünkü kullandıkları *zarûret* lafızların silinip yerine başka kalıpların gelebileceğini ifade etmektedir. Nitekim o, *zarûretten* kastettikleri şeyin, nesirde olmayan ancak şiire has kullanılan birtakım uygulamalar olduğunu ve bunun şiirle sınırlı olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Ahmed Muhtâr Abdulhamîd Omar, *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-mu'âsıra* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2008), 2/1207.

¹⁴⁸ Hâzım b. Muhammed b. Hasen el-Kirtâcennî, *Minhâcü'l-bülegâ ve sirâcü'l-üdebâ*, ts., 46.

¹⁴⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/32.

¹⁵⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/26.

¹⁵¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/269.

¹⁵² İbrahim b. Sâlih el-Handûd, *ez-Zarûretü's-i'riyye ve mefhûmuhâ lede'n-nahviyyîn-Dirâsetün 'ala elfiyyeti İbn Mâlik* (Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 2001), 407.

¹⁵³ Ebû Sa'îd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzübân es-Sîrâfî, *Zarûretü's-ş-i'ir*, thk. Ramazan Abdu't-tevvâb (Dâru'n-Nahda el-Arabiyye, 1985), 34.

¹⁵⁴ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâm'i fî şerhi cem'i'l-cevâmi'*, 3/273.

İbnü's-Serrâc şiirdeki *hazf, ziyâde, takdîm, tehîr, ibdâl*, irâbın değiştirilmesi, müzekkerin te'nîs yapılması gibi *zarûret* konularını, şiirde veznin getirdiği mecburi hallere bağlayarak, *zarûret* kullanımının kontrol noktalarını açıklamıştır.¹⁵⁵

İbn Fâris, *ez-zarûretü's-si'riyye* gerekçesini bütünüyle inkâr etmemiş, üç kısma ayırarak şairler için her şeyi mübah görenler arasındaki çizgiyi belirlemiştir. Onun *zarûretle* ilgili söylediklerinden hareketle âlimler, *şiirde zarûreti* üç kısma ayırmışlardır:

1. Sadece şairler için müsaade edilen kısım; *kasr-u memdûd, takdîm* ve *tehîr, ihtilâs* ve *istiâre* gibi konuları içeren kısımdır.
2. Arapçanın özelliklerinden ve belâgat üsluplarından sayılan *zarûret* kısmıdır. İbn Fâris, *bast* (sözü uzatma), *kabd* (sözü kısaltma), *idmâr* (gizleme) olarak adlandırdığı konularda *zarûretin* olduğunu dile getirmektedir.
3. Son kısımda ise 'hata, yanlış' olarak addettiği kısım gelmektedir.¹⁵⁶ İbn Fâris'in *hata* olarak addettiği durumlara şu beyit örnek verilebilir:¹⁵⁷

أَلَمْ يَأْتِيكَ وَالْأَنْبَاءُ تَنْمِي بِمَا لَأَقْتُ لُبُونُ بَنِي زِيَادٍ

Sana ulaşmadı mı yayılan haberleri? Benî Ziyâd'ın develerinin başına gelenleri

Beyitte gösterilen *şâhid*, (أَلَمْ يَأْتِيكَ) ifadesidir. Sonu illet harfli gelen (أتى-يأتي) fiili, لم sebebiyle meczûm gelmesine rağmen, (ياء) yâ illet harfinin hazfedilerek cezmedilmesi gereken ifade, olduğu gibi bırakılmıştır.¹⁵⁸ İbn Fâris, beyitte geçen أَلَمْ يَأْتِيكَ ifadesini, Arapça dil kurallarına aykırı bir hata olarak görmüş ve Arapça ve usullerinin kabul etmediği bu durumun, 'merdûd' olduğunu zikretmiştir.¹⁵⁹ Çünkü *kıyâsa* göre أَلَمْ يَأْتِيكَ ifadesinde geçen fiil-i muzârinin meczûm hali, illet harfinin hazfedilmesiyle olup, ifade neticede يَأْتِيكَ şeklinde olmalıdır.¹⁶⁰

¹⁵⁵ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 3/435.

¹⁵⁶ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi'l-luga* (Muhammed Ali Beydûn, ts.), 213; Yahyâ Abdilmecid Abdullâh Ebû Mehadi, *eş-Şâz ve'd-darura fî Kitabi'l-Muktedab lil'l-Müberred* (Gazze: el-Cami'atü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans, 2019), 85.

¹⁵⁷ Beyit, Kays b. Züheyr'e aittir. Beyitte şâhid olarak gösterilen (أَلَمْ يَأْتِيكَ) ifadesinin geçtiği rivâyetler için bkz. İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi'l-luga*, 213; Enbârî, *el-İnsâf fî mesa'ili'l-hilâf*, 1/26; Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh b. Hişâm el-Ensârî İbn Hişâm, *Evdahü'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Yûsuf eş-Şeyh el-Bukâ'î (Dâru'l-Fikr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i, ts.), 1/94; Beyitte şâhid olarak gösterilen (أَلَمْ يَأْتِيكَ) ifadesinin geçtiği rivâyetler için bkz. Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn (Kahire: Meketebetü'l-Hancı, 1997), 8/363-364; Beytin (أَلَمْ يَلْعَنُ) rivâyeti için bkz. Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *el-Eğânî*, thk. İhsân Abbâs vd. (Beyrut: Dâru Sâdır, 2002), 17/143.

¹⁵⁸ Enbârî, *el-İnsâf fî mesa'ili'l-hilâf*, 1/26.

¹⁵⁹ İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi'l-luga*, 213.

¹⁶⁰ Rifâiyâ, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 58.

Bu görüşe karşılık Zeccâcî, beyitte geçen bu lafzı zayıf bir dil olarak ele almış ve *zarûret* gerekçesiyle kullanıldığını dile getirmiştir.¹⁶¹ Ancak Endülüslü dil âlimi Batalyevsî (ö. 521/1127), İbn Fâris gibi, bu kullanımın *hata* olduğunu ifade etmiştir.¹⁶²

Zarûratü's-şi'riyye gerekçesinin görüldüğü beyitlerden biri de Ebû Kâhil el-Yeşkürî'ye ait şu beyittir:¹⁶³

لها أَشَارِيرُ مِنْ لَحْمٍ تُتَمَرُّهُ مِنْ الثَّعَالِي وَوَحْزٌ مِنْ أَرَانِيهَا

(Akbaba) Onun vardır ıslatarak yediği kurumuş etleri

Tilkilerin artıklarından, ama çok azdır tavşanların kalan etleri

Şair, الثعالي ve الأرائي lafızları ile *kıyâs* dışı kullanım yapmıştır. Çünkü *kıyâs*a göre kelimelerin çoğul halleri, الثعالب ve الأرائب şeklindedir. Ancak şair burada vezne uyması için *zarûret* gerekçesi ile (باء) harfini (ياء) harfi ile *ibdâl* etmiş yani değiştirmiştir. Sîbeveyh, bu kullanımın ancak şiirde mümkün olacağını ifade etmiştir.¹⁶⁴

İbn Cinnî, şair zorunlu olsa da olmasa da şiirdeki *zarûret* kullanımına bir şart koşmamıştır, bilakis ona göre şaire şiirinde, nesirde cevaz verilmeyen şeyler izin verilmiştir. İbn Cinnî'ye göre *zarûret*, şiire bir genişlik verir ve şair de buna hazırlıklıdır, şairin şiirinde *zarûreti* kullanması, onun dilinin gücüne ve fesâhetine delâlet edebilir niteliktedir.¹⁶⁵

Özetle, *zarûratü's-şi'riyye*, şâz kullanımı gerektiren en önemli gerekçelerden olmakla birlikte, bu gerekçeye itimat eden âlimlerden bir kısmı, şiirlerde kayıtsız şartsız *zarûretin* kullanılabileceği görüşünü benimsemiş, bir kısmı da vezin, kâfiye gibi şiirle ilintili bazı şartlara bağlayarak *şiirde zarûret* gerekçesini sınırlandırmıştır.

Şiirde *zarûret* meselesi, kapsamlı bir konu olması hasebiyle, bu gerekçeyi ileride, ayrı bir başlık altında detaylandıracağız.

Şâz olgusu gerekçelerinden bir diğeri olan *lehçe* meselesini, Arap dili çalışmalarındaki ehemmiyetinden dolayı, ileride bahsi geçeceği üzere ayrı bir kısımda ele almayı uygun gördük. Peki yukarıda şâz kullanımların sözü edilen *emnu'l-lebs* (dilde karışıklık durumundan koruma), *tahfif* (dilde kolaylaştırma), *kesratu'l-isti'mâl* (sık kullanım), *ez-zarûretü's-şi'riyye* (şiirde zorunlu haller/dil sapmaları) gibi gerekçeler ışığında, Arap nahvini temsil eden ana ekollerden Basra ve Kûfe ekolü âlimlerinin şâz olgusuna yaklaşımları nasıl olmuştur? Belirledikleri nahiv

¹⁶¹ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 8/361.

¹⁶² Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed b. es-Seyyid el-Batâlyevsî, *el-Hulel fî Şerhi Ebyâtî'l-Cumel* (b.y.: y.y., ts.), 78.

¹⁶³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/273.

¹⁶⁴ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-şi'riyyeti fî ummâtî'l-kütübi'n-nahviyye*, 3/318-319.

¹⁶⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/509; 3/306.

kurallarına uymayan *şâz* kullanımları nasıl yorumlamışlardır? Bir sonraki bölümde, bu sorulara cevap bulmaya çalışacağız.

1.3. Erken Dönem Gramercilerin *Şâz* Kullanımlar Konusundaki Görüşleri

İlk dönem gramercilerinin kurdukları ekollerden iki temel ekolü temsil eden Basra ve Kûfe ekolleri arasında, *şâz* kullanımların ele alınması konusunda birtakım ihtilaflar söz konusu olmuştur. Çalışmamızın bu kısmında, Basra ve Kûfe ekolleri âlimleri arasındaki bu ihtilafları değerlendireceğiz.

1.3.1. Basralı âlimlerin *şâz* olgusuna yaklaşımları

İlk dönem Basralı âlimler, Araplardan işitilen ve çoğunluğu oluşturan nesir ve şiir rivâyetlerinden çıkarımlar yaparak gramer kaidelerini, kullanımda *muttarid* lafızlar üzerine inşa etmişler, *şâz* kullanımları oldukça dar bir alanda değerlendirmişlerdir.

İbn Sellâm'ın (ö. 231/846), Yûnus b. Habîb'e şöyle dediği rivâyet edilir:

Yûnus'a dedim ki: İbn Ebî İshâk'tan bir şey işittin mi? Dedi ki: Evet, ona şunu sordum: Bir kimse السَّوِيْق¹⁶⁶ kelimesini kastederek (الصَّوِيْق) şeklinde söylemiş midir? Dedi ki: Evet, Amr b. Temîm (kabilesi) böyle kullanıyor, bununla neye ulaşmak istiyorsan, nahivde muttarid ve kıyâs üzerine olana bakman gerekir.¹⁶⁷

Bu alıntı, İbn Ebî İshâk'ın (ö. 117/735) gramer kaidelerini oluştururken izlediği metoda dair işaretler vermektedir ki ona göre kıyâs, dilde çok yer alan, kullanımı yaygın olan, konusu dahilinde *muttarid* olandır. Ebû Amr b. Âla da buna benzer bir şekilde *kıyâsla* ilgili görüşünü kendisine şöyle sorulduğunda ifade etmiştir:

Arapça olarak isimlendirdiğin şeylere neleri dahil ettiğini söyler misin? Arapların bütün söyledikleri mi? Dedi ki: Hayır. Bunun üzerine şöyle dedim: Peki Araplar hüccet kabul edilirken sözlerinde sana muhalif olanları nasıl bir kenara koyuyorsun? Dedi ki: Ekseriyete göre yapıyorum, bana muhalif olan sözleri de lehçe olarak isimlendiriyorum.¹⁶⁸

Kaynaklarda yer alan bu rivâyetler, ilk dönem Basralı âlimlerin, nahiv kaidelerini oluşturmalarında, lehçelerde yer alan materyalleri inceleyip değerlendirdikten sonra 'fasîh', 'daha fasîh' ve 'en fasîh' şeklinde bir tasnif metodu izlediklerine işaret etmektedir. Yani kaidelerini, 'kelimenin yaygın olması', 'kullanım sıklığı' ve 'Arap lehçelerinde yer alma oranına' göre koymuşlardır. Dolayısıyla, herhangi bir dil olgusuyla alâkası olan örneklerden, yeteri

¹⁶⁶ السَّوِيْق Buğdaydan ve arpadan elde edilen şey, İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. سَوَق, 10/170.

¹⁶⁷ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Müessetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1982), 2/108.

¹⁶⁸ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, 39.

kadar mevcut olanlardan yola çıkarak, genel bir kaide koymuşlardır. Ancak *nâdir*, *kalîl* ya da *şâz* olanlar ile ilgili bir kaide konulmasını gerek görmemişlerdir.¹⁶⁹

Bu metodun uygulanması çerçevesinde, Basralı âlimler, dil materyallerini incelemek üzere Temîm, Kays, Esed, Tay, Hüzeyl gibi dilin bozulmadığı badiyelere (çöl) gitmişler, böylelikle dilin en saf ve en doğru haline ulaşmak istemişlerdir.¹⁷⁰

Basralı âlim Halîl b. Ahmed ve öğrencisi Sîbeveyh, bu kabilelerden toplanan dil materyallerinin haricinde karşılaştıkları *şâz* materyalleri, *tahfîf*, *zarûrati's-şî'irîyye*, *emnû'l-lebs* ya da lehçelerin çeşitliliği gibi sebepler çerçevesinde yorumlamışlardır. Fakat bu yorumlarını detaylandırmamışlar, daha çok yeri geldiğinde, bir öğeyi veya genel kaideyi ele alırlarken *şâz* kullanıma dair yorum ve açıklamalarını zikretmişlerdir.¹⁷¹

Örneğin, Halîl ve öğrencisi Sîbeveyh, *şâz* olgusuna ism-i mensûb kaidesini anlatırken değinmişlerdir. *مَشْرَقٌ مَشْرَقِيٌّ* ve *يَثْرِبٌ يَثْرِبِيٌّ*, *تَغْلِبٌ تَغْلِبِيٌّ* gibi, rubâî kelimeler ism-i mensûb yapılırken, kesrâlî ikinci kök harfinin harekesinin fethaya çevrilmesi noktasında, *şâz* bir kullanımın söz konusu olduğu, kullanımın yer aldığı haliyle ezberlenmesi gerektiği ancak bu *şâz* kullanımla *kıyâs* edilemeyeceğini söylemişlerdir. Öte yandan Müberred, İbnü's-Serrâc, Rummânî (ö. 384/994) ve Fârisî gibi âlimler, bu kullanımın *muttarid* bir kullanım olduğunu ve *kıyâs* olarak alınabileceğini dile getirmişlerdir.¹⁷²

Sîbeveyh, “*Kıyâsta münker, şâz olan ile kıyâs yapmaman gerek*”¹⁷³ dese de *أَفْعَلٌ* teaccüb fiilinin tasğîrini, *أَمِيلِحٌ* *kıyâsına* göre yaparak, istisnâ da olsa *şâz* bir kullanımla *kıyâsta* bulunmuştur. Bu fiille ilgili hocası Halîl'e, Arapların *ما أَمِيلَحُهُ* ifadesini sormuş, kendisinden fiillerde ism-i tasğîrin yapılmadığını, ancak Arapların burada ifadeyi, isme benzeterek söylemek istedikleri cevabını almıştır.¹⁷⁴ Sîbeveyh, bu konuda Araplardan *semâ'* yoluyla sadece iki kelime *ما أَمِيلِحٌ زَيْدًا* ve *ما أَحْسِنُهُ* gelmesine rağmen *kıyâsta* bulunmuştur.¹⁷⁵

Ancak Sîbeveyh'in bu *kıyâsı*, çalışmamızın 'şâz olarak kullanılan kelimelerle istişhâd meselesi' konusunda değineceğimiz üzere, dil malzemesinin işitildiği Arapların *fesâhet* kriteriyle değerlendirilmelidir. Nitekim nahiv âlimleri, *fesâhetinden* emin oldukları Arap'tan, tek başına aktardığı sözü, eski bir dilden işitmiş olması ihtimaline dayanarak, *şâhid* gösterme hususunda kabul ederler. Dolayısıyla, Sîbeveyh'in bu istisnâ *kıyâsı*, *fesâhetinden* emin oldukları Araplardan işitilen dil materyalleriyle alakalıdır.

¹⁶⁹ Enîs, *Min Esrâri'l-luga*, 13.; Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 94.

¹⁷⁰ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 18-19.

¹⁷¹ Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 62.

¹⁷² Süyûtî, *Hem'u'l-hevâm'i fi şerhi cem'i'l-cevâmi'*, 3/401-402.

¹⁷³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/402.

¹⁷⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/477-478.

¹⁷⁵ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd Cevherî, *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), 1/407.

Ahfeş el-Evsat, şâz olgusuna Basralı âlimlerden farklı yaklaşmıştır. Bu noktada, gramer kurallarını belirlerken, *kalîle* göre *kıyâs* ve şâz kıraatlere itimat etmesi gibi bazı usullerinde Kûfelilerle mutabıktır.¹⁷⁶

Örneğin Ahfeş, nahiv âlimlerin çoğunluğunun şiirde *zarûrete* hasrettikleri, soru edatı hemzenin hazfedildiği aşağıdaki beyitte yer alan şâz kullanımı, farklı bir gerekçeye, *emnu'l-lebs* gerekçesine bağlamıştır. Mütenebbî'nin (ö.354/969), şâz kullanımı içeren beyti şöyledir:¹⁷⁷

أَحْيَا وَأَيْسَرُ مَا قَاسَيْتُ مَا قَتَلَا وَالْبَيْنُ جَارَ عَلَى ضَعْفِي وَمَا عَدَلَا

Katlandıklarım başkalarını öldürebilecekken yaşıyor muyum ben?

Ayrılık, hiç de adil davranmadan güçsüzlüğümde canımı yakarken

Beyitte gösterilen *şâhid*, أَحْيَا ifadesidir. Asıl kullanımı أَحْيَا şeklinde olması gerekirken, soru edatı hemze hazfedilmiştir. Sîbeveyh ve Müberred, bu durumu *şiirdeki zarûret* olarak açıklarken Ahfeş, dilde karışıklığın önüne geçilmesini temsil eden *emnu'l-lebs* gerekçesiyle hazfedildiğini söylemiştir.¹⁷⁸ Diğer âlimlerin şiirde görülen bu şâz kullanımı, *zarûret* gerekçesiyle açıklaması, söz konusu kullanımın, günlük dilde kullanılmasının önüne geçmek istenen bir sınırlama olarak gözükmektedir. Ancak bu şâz uygulamayı *emnu'l-lebs* gerekçesiyle açıklamak, aynı kullanımın günlük dile sirayet etmesine neden olabilir. Bu örnekte Ahfeş, şâz olgusunun gerekçelendirilmesinde, Basra âlimlerinin bu yaklaşımları kadar dikkatli ve katı yaklaşmamıştır.

Basralı âlimlerden Mâzînî, şâz kullanımların yorumlanması hususunda Sîbeveyh'in izinden gitse de tutunduğu Basra ekolünün çoğunluğuna muhalif bir şekilde bazı konularda *nâdir* ve *kalîl* üzerinden *kıyâsta* bulunmuştur.¹⁷⁹ إِسَادَة، إِفَادَة، إِشَاح، وفادة، وسادة şeklinde geldiği örnekler ile ilgili Basralı diğer âlimler, *semâ'ya* göre “şâz maksûrdur” “sınırlı şâz” şeklinde ifade etmelerine karşılık Mâzînî, ‘makîs muttarid’ yani ‘kıyâs edilen aynı biçimde tekrarlanan’ hükmünü vermiştir.¹⁸⁰

Bir kısmının örneklerini yukarıda bahsettiğimiz, Sîbeveyh, Müberred, Fârisî, İbnü's-Serrâc gibi Basra dil ekolüne bağlı nahiv âlimleri, dil olguların veya edebî meselelerin izahında, şâz kelimeler geçtiğinde neden şâz olduğunu açıklamışlar, şâz olgusunu *emnu'l-lebs*, *zarûratü's-*

¹⁷⁶ Salâhüddîn ez-Za'bilâvî, *Me'â'n-nühât* (Dimeşk: Mensûrât İttihâdî'l-küttâbî'l-Arab, 1992), 67.

¹⁷⁷ Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu'fî el-Kindî el-Mütenebbî, *Dîvânü Ebi't-Tayyib el-Mütenebbî* (Beyrut: Dâru Beyrût li't-tibâ'a ve'n-neşr, 1983), 17.

¹⁷⁸ Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*, thk. Mâzîn el-Mubarek - Muhammed Alî Hamdüllâh (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 20; Abdullâh, *eş-Şâz fî'n-nahv ve's-sarf*, 97.

¹⁷⁹ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-si'riyyeti fî ummâti'l-kütübi'n-nahviyye*, 2/325.

¹⁸⁰ İbn Cinnî, *el-Münsif*, 299; Abdullâh, *eş-Şâz fî'n-nahv ve's-sarf*, 98.

şî'riyye, gibi sebeplere bağlamışlar, detaylara girmeden, uygulamalı yöntemden daha çok teorik yöntemlerle olguyu açıklamaya çalışmışlardır.¹⁸¹

Ancak İbn Cinnî, şâz olgusunu teorik boyuttan pratik boyuta taşımaya çalışmış, şâz, *muttarid* gibi tanımları açıklamış, kısımlarına ayırmış ve bunlara da kendinden örnekler vermiştir. Bir lafzı dört kategoride ele almış, birinci kategoride lafzın 'hem kıyâsta hem de isti'mâlde muttarid' olmasının ideal olduğunu söyleyerek, *مررت بسعيد, ضربت عمراً, مررت بسعيد* cümleleri gibi, kendi verdiği cümlelerle örneklendirmiştir. 'Kıyâsta muttarid ancak isti'mâlde şâz' olan ikinci kategoriye *وزر و دعر* fiillerinin mâzî halleriyle, *kıyâs* olmasına rağmen kullanılmadığı örneğini vermiş, 'isti'mâlde muttarid kıyâsta şâz' olan üçüncü kategoriye *أخوص الرمث* 'Cüce ılgın ağacı çiçek açtı' cümlesiyle örneklendirmiş ve son olarak 'hem isti'mâlde hem de kıyâsta şâz' olan dördüncü kategoriye, ikinci harfi vâv getirilerek *مفعول* kalıbının *kıyâs* dışı kullanımıyla alâkalı *ثوب مصوون* örneğini vermiştir.¹⁸²

Sonuç olarak Basralı nahiv âlimleri, bir lafzı, *kalîl* olarak gelmiş, bâbının dışına çıkmış ise şâz addetmişlerdir. *Kalîli* şiirde daha çok ve nesirde az gördüklerinde ise *zarûret* olarak tanımlamışlardır. Ayrıca gramer kurallarını oluştururlarken, Araplardan çok ve sık aktarılan kelimeleri esas almışlar, geri kalanları *nâdir* işitilen dil malzemeleri dairesinde bırakmışlar, şâz kelimelerin *kıyâs* olarak kullanılmasına genel olarak itimat etmemişlerdir. Yukarıda zikrettiğimiz gibi içlerinden bazıları *semâ'* yoluyla ulaşan şâz lafızları, *kıyâs* olarak kullanmıştır. Ancak bu istisnâ durumlar, Basra ekolünün metodunun yolundan sapmasına neden olmamıştır.¹⁸³

Basra ekolü, şâz kelimeleri kaidelerinden uzak tutmakla, söz konusu kelimeleri silerek ortadan kaldırmamış, aksine başka bir pencereden bakarak te'vîlini yapmış ve kaydetmiştir.¹⁸⁴ Basralı nahivciler, nahiv kurallarını tedvin etme gayesiyle, şâz olgusunu sınırlı bir şekilde ele almış, detaylandırmadan açıklamışlardır.

1.3.2. Kûfeli âlimlerin şâz olgusuna yaklaşımları

Basralı nahivciler için, gramer kurallarını belirlerlerken, *kıyâsın* sağlıklı olabilmesi için dilin *fesâhetine*, saflığına, çokça işitilmiş ve sık kullanılıyor olmasına ve Araplarda vârid olma oranının yüksekliğini gözetme gibi kriterler ön plana çıkarken, Kûfeli nahivcilerin bu konudaki ölçüleri, aynı disiplin ve katılıkta olmamıştır. Süyûtî, Kûfeli âlimlerin, bir lafzın çok olmasına aşırı önem göstermediklerini, *kalîl*, *nâdir* ve şâz ile de *kıyâsta* bulunduklarını aktarır.

¹⁸¹ Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 65-66.

¹⁸² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/98-99; Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 67.

¹⁸³ Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 99-100.

¹⁸⁴ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 162.

Kûfelilerin, Basralıların aksine, içinde *kıyâs* usulüne muhalif bir şey barındıran, işittikleri bir beyti esas alıp ayrı bir bâb yaptıklarını zikreder.¹⁸⁵

Basra âlimlerin aksine Kûfe âlimlerinin, tek bir *şâhid* ile kaide oluşturduğu anlamına gelen Süyûtî'den naklettiğimiz bu iddiaya, bir örnek vermek gerekirse, bu iki ekol arasında *حيث* kelimesinin müfrede muzâf olup olmayacağı konusundaki ihtilaftan bahsedebiliriz. Nitekim Basralı âlimler *حيث* kelimesinin cümleye eklenmesi gerektiğini ve müfrede muzâf olamayacağını savunurken, Kisâî, *nâdir* bir *şâhide* dayanarak *حيث* zarfını müfred kelimeye ekleyerek *kıyâs* oluşturmuştur. Bu kıyâsı oluştururken de aşağıdaki beyti esas almaktadır:¹⁸⁶

أَمَا تَرَى حَيْثُ سُهَيْلٍ طَالِعاً نَجْماً يُضِيئُ كَالشَّهَابِ لَامِعاً

Süheyl yıldızının doğduğunu görmez misin? Parlayan bir kuyruklu yıldız gibi ışık saçıyor

Beytin kime ait olduğu bilinmemektedir. Beyitteki *şâhid*, “*حَيْثُ سُهَيْلٍ*” ifadesidir. Şair, “*حَيْثُ*” zarfını müfred isme muzâf yaparak kullanmıştır. Ancak bu kullanım *şâzdır*. Çünkü “*حَيْثُ*” zarfı ya isim ya da fiil cümlesine getirilir.¹⁸⁷ Dolayısıyla bu örnek, Basralı âlimlerin aksine, Kûfe âlimlerinin tek bir *şâhid* ile *kıyâs* oluşturabildiklerini gösterebilir.

Ancak Kisâî'nin *şâz* kullanımlarla *kıyâs* yaptığına dair yöneltilen bu iddia, başka bir yönden de ele alınabilir. Kûfeli âlimler, *şâz* dil materyallerine, nahiv kaidelerinin oluşturulmasında Basralı âlimler kadar katı yaklaşmamış olabilirler. Ancak şu da bir gerçek ki, Kûfeli nahivciler, *semâ'* ve *kıyâs* konusunda, Basralı nahivciler kadar mutaassıp olmasalar, çölden daha uzak kabilelerden de kaynak almasalar, tek bir *şâhid* üzerine kaide oluştursalar dahi, bu yaklaşımları ancak kaide oluşturmak için yeterli örnekleri bulamadıklarında söz konusu idi. Elleri yeterli kadar *şevâhid* olduğunda *nâdir*, *kalîl* veya *şâz* örneklerle değil, yaygın örneklerle kaidelerini oluşturuyorlardı.¹⁸⁸

Kûfeli nahivcilerin, *şâz* kullanım noktasında sanılanın aksine o kadar geniş ve rahat olmadıklarını ve bu kullanımı bir alışkanlık haline getirmediklerini, Ferrâ'nın *مَكْرُم* lafzının çoğulunun *مَكْرُمَةٌ* olması ve *مَعُون* lafzının çoğulunun *مَعُونَةٌ* olması gerektiği ile ilgili Kisâî'den naklettiği şu rivâyette görmekteyiz: “Kisâî şöyle diyordu: Bu ikisi *مَفْعَل* *nâdir*dir, bununla *kıyâs* yapılmaz.”¹⁸⁹

Kisâî'den sonra ekolün önderliğini ele alan Ferrâ, *şâz* ve *nâdir* lafızların varlığını kabul etmekle birlikte, *kıyâs* yaparken *fasîh* olmayan lafızlarda sık kullanım şartını ileri sürüyordu. Ayrıca tek bir *şâhid* olan lafızlarda da *kıyâs* yapabilmek için, söyleyenin dilinde *fesâhet* şartını koşuyordu.

¹⁸⁵ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâm'i fî şerhi cem'i'l-cevâmi'*, 1/168; Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelihi*, 423; Abdullâh, *eş-Şâz fî'n-nahv ve's-sarf*, 101.

¹⁸⁶ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 7/6; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârib*, 178.

¹⁸⁷ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-si'riyyeti fî ummâti'l-kütübi'n-nahaviyye*, 2/68-69.

¹⁸⁸ Enîs, *Min Esrâri'l-luga*, 24.

¹⁸⁹ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/152.

Dolayısıyla tek bir *şâhidle kıyâs* etmekten kaçınma hususunda, Basralı âlimlerin görüşlerini benimsemiştir.¹⁹⁰

Ferrâ'nın *semâ'* yoluyla elde edilen, benzerlerine muhalif bir şekilde gelen lafızlarla *kıyâs* yapmadığına dair aktarılan örneklerden biri de *لَحْيَ*, *لَحْيَةٍ* kelimelerinin *لَحْيَ* şeklinde ilk harfi dammeli halde çoğul gelmesiyle alâkalı söylediği şu sözleridir: “Örneğin *لَحْيَ لَحْيَةٍ لَحْيَ* , özellikle bu iki kelimedede *لَحْيَ*, *لَحْيَةٍ* şeklini duyduk, bu ikisiyle *kıyâs* yapılmaz.”¹⁹¹

Kûfe âlimlerinin *şâz* ile *kıyâstan* kaçındığını başka âlimlerde de görebilmekteyiz. Mesela, *kıyâsta kesret* (çokluk) meselesini önceleyen ve dilde yer alan her şeyle *kıyâs* yapmayan Kûfeli nahiv âlimleri arasında, İbnü's-Sikkît gelmektedir. *Kıyâsa* göre kalıplarında hareketleri kesrâ gelmesi gerekirken, fethâ alan ism-i zaman, ism-i mekân ve mastar mîmî kalıplarının *şâz* gelmesiyle alakalı şunları söylemiştir: “Fiilin ilk harfi vâv olan, isim veya mastar olsun hareketi meksûr olur, onun dışında gelen kelimeler *المَفْعَل* gibi nâdir olur: *فُلَانٌ بِن مَوْزَق* ve *ادخلو مَوْحَدَ مَوْحَدَ*, *فُلَانٌ بِن مَوْزَق* ve *ادخلو مَوْحَدَ مَوْحَدَ* isim-i mekân veya erkek ismi olarak *مَوْكَلٍ* demişlerdir.”¹⁹²

İbnü's-Sikkît, yine bir başka yerde, üçüncü harfi vâv olan ism-i mefûlün *şâz* kullanımı ile ilgili şunları ifade etmiştir: “Kendisinde vâv olan mefûller şu iki kelime hariç, olduğu gibi gelmez: *مِسْكٌ مَنُوفٌ* ve *ثُوبٌ مَصُونٌ* bu ikisi nâdir olarak gelmiştir. Kelimelerin aslı, *مِسْكٌ مَنُوفٌ* ve *ثُوبٌ مَصُونٌ* şeklindedir.”¹⁹³

Kûfe nahivcilerinden Sa'leb de Araplardan *kalîl* olarak gelen lafızlarda, benzer tutumu sergilemiştir. Nitekim, bazı nahiv, sarf olgularında *kıyâsa* muhalif gelenlere *şâz* ismini vermiştir.¹⁹⁴ Bu yaklaşımı *عَسَى* lafzının haberinin *şâz* bir şekilde müfred gelmesi örneğinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Sa'leb, “Yağmurdan kaçarken doluya tutulmak”¹⁹⁵ anlamına gelen “*عَسَى الْغَوِيرُ أَيْسًا*” deyiminde geçen “*عَسَى*” kelimesinin haberinin, cümle yerine müfred gelmesini *şâz* bir kullanım olarak tanımlamıştır. Haberin aslında, “*كَانَ عَبْدُ اللَّهِ قَائِمًا*” cümlesinde olduğu gibi, “*عَسَى أَنْ يَكُونَ*” şeklinde olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁶

Yukarıda zikredilen örnekler, Kûfeli nahiv âlimlerinin *şâz* kullanımıyla ilgili görüşlerini, tutumlarını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımları aşağıda maddelendirebiliriz.¹⁹⁷

¹⁹⁰ Zabilâvî, *Me'â'n-nühât ve mâ gâsu aleyhi min dakâiki'l-lugati ve esrârihâ*, 75.

¹⁹¹ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdullâh el-Absî el-Ferrâ, *el-Maksûr ve'l-memdu'd*, thk. Abdulazîz el-Meymenî er-Râkûtî (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 13.

¹⁹² Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk İbnü's-Sikkît, *İslâhu'l-mantık*, thk. Muhammed Mur'ib (Dâru İhyâi'l-türâsi'l-Arabî, 2002), 95-96.

¹⁹³ İbnü's-Sikkît, *İslâhu'l-mantık*, 164.

¹⁹⁴ Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 105-106.

¹⁹⁵ Ebû Hilâl el-Hasen b. 'Abdillâh Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretü'l-Emsâl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/51.

¹⁹⁶ Sa'leb, *Mecâlisü Sa'leb*, 64.

¹⁹⁷ Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 106-107.

-Kûfeli âlimler, *kıyâs* konusuna geniş bir bakış açısıyla baktıkları gibi, *kalîl* ve *nâdirle* de *kıyâs* yapmaya izin verdikleri için *rivâyet* ve *nakil* konusunda Basralı âlimlere nazaran daha mütesâhil oldukları söylenebilir. Dolayısıyla *istişhâd* olarak gösterilen *rivâyetlerin* çeşitliliği, *kıyâsta* ve kaide de çeşitliliğe neden olmuştur.

-Eğer bir konu ile ilgili sadece tek bir *şâhid* söz konusu ise Kûfeli âlimler bu *şâhidle* yetinmişler ve bununla kaide oluşturabilmişlerdir. Bu noktada Sîbeveyh, Ahfeş, Mâzîni gibi bazı Basralı âlimlerin de ortak bir tavır ortaya koydukları olmuştur. Bu ortak tutum, tek bir *şâhid* ile, zorunlu şartlarda kaide oluşturulduğunu göstermektedir.

-Dil materyalinin çok olduğu, *şâhidlerin* yeterli olduğu durumlarda Kûfeli âlimler, Basralı âlimlerin yolundan giderek, *muttarid* olmayana yönelmeksizin, çok örneklerle kaidenin temelini atmışlardır.

Tüm bu veriler ışığında, ilk bakışta Kûfeli âlimlerin dil materyallerine yaklaşımlarında özensiz davrandıkları yönündeki fikrin esasen gerçeği yansıtmadığını söyleyebiliriz. Nitekim, bu algıya karşı araştırmacı Ahmed Emîn'in ifade ettiği gibi, Kûfeli âlimler, Araplardan gelen her şeye saygı duymaktaydılar. Dolayısıyla, genel kaidelere uymasa bile, kendilerine ulaşan şâz kullanımlara dayanarak insanlara dillerinde kullandıkları şeyler noktasında cevaz vermekteydiler. Hatta şâz lafızları da esas alarak genel kaideleri oluşturmaktaydılar.¹⁹⁸

Kûfe ve Basra ekollerinin, şâz kavramına dair yukarıda bahsettiğimiz bu yaklaşımların yanı sıra, bazı âlimlerin, fasih Araplardan gelen, ancak oluşturdukları kurallara uymayan bazı materyalleri, belirledikleri kurallar dairesine yakınlaştırmak, kurallarının fasih olmayan materyalleri içerdiği iddiasından uzaklaştırmak adına birtakım *icthâdî* yorumlar geliştirdikleri görülmektedir. Bir sonraki başlıkta bu yorumlardan en önemlileri ele alınacaktır.

1.3.3. Şâz kullanımların yorumlanmasında te'vîl ve tevehhüm kavramları

Erken dönem dil âlimleri, nahiv kurallarını oluştururken karşılaştıkları şâz kullanımları, bazı yöntemlerle açıklama yoluna yönelmişlerdir. Bu başlık altında şâz kullanımları yorumladıkları yöntemlerden te'vîl ve tevehhüm kavramları ele alınacaktır.

1.3.1.1. Te'vîl

Sözlükte, (أَوَّلَ الشَّيْءِ يُؤَوَّلُ أَوَّلًا وَمَآلًا) 'Bir şey rücu etti', (أَوَّلَ إِلَيْهِ الشَّيْءُ رَجَعَهُ) 'Ona şeyi döndürdü, çevirdi' anlamındaki (أَوَّلَ) fiilinden gelmiş (تَفْعِيل) kalıbında, (أَوَّلَهُ وَتَأَوَّلَهُ: فَسَّرَهُ) 'Kelamı düşündü, değerlendirdi, tahmin etti, yorumladı' anlamlarına gelmektedir.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme li'l-kitâb, 2003), 259.; Abdullâh, *eş-Şâz fî'n-nahv ve's-sarf*, 102.

¹⁹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. أول, 11/32-33.

Terim olarak *te'vîl*, lafzın görünen halinin, muhtemel başka durumlara çevrilmesi, aslında konulduğu halden başka bir şekle döndürülmesi anlamlarına gelmektedir.²⁰⁰

Daha açık tanımı ile *te'vîl*, nahivcilerin, kurallarla bağdaştırmak için, *takdîm*, *te'hîr*, *ziyâde*, *manâya hamletme* (başka bir anlama taşıma), *tahrîf* (anlamı değiştirme) gibi yöntemlerle usullerinden ayrılan materyaller üzerinde düşünüp yorum yapmalarıdır.²⁰¹

Nahiv bilginleri *te'vîl* yöntemiyle iki şeyi hedeflemektedirler: Birincisi, belirledikleri kurallara ters düşen materyalleri, kurallar kalıbına sokmaktır.²⁰²

Diğeri, kurallara muhalif bu materyallerle dil kurallarına yönelik doğabilecek itirazların önüne geçebilmektir. Çünkü belirledikleri kurallarda, delilde ihtimal söz konusu ise o delille *istidlâl* yapılmaz kaidelerini esas almışlardır.²⁰³

Bahsi geçen *te'vîle* verilen örnekler arasında Yûnus b. Habîb'in aşağıdaki beyte getirdiği *te'vîl* yer almaktadır.²⁰⁴

إِنْ تَرَكُوا فَرْكُوبَ الْخَيْلِ عَادَتُنَا أَوْ تَنْزَلُونَ فَإِنَّا مَعْشَرُ نَزُلٍ

At üstünde savaşıyorsanız bilin ki ata binmek vardır doğamızda

Bizler saf tutanlar topluluğuyuz eğer yerde savaşıyorsanız da

Beyitte yer alan *şâhid*, (تَنْزَلُونَ) fiilidir. *Kıyâsa* göre fiilin, meczûm fiile atfından dolayı cezm edilmesi gerekirdi. Yûnus b. Habîb, fiilin cezm edilmeyip merfû' gelmesine, (أو أنتم نازلون) şeklinde takdir ederek *te'vîl* getirmiş ve mübtedânın haberi olduğu için ref' olduğunu söylemiştir.²⁰⁵ Böylece (أنتم نازلون) isim cümlesini şart cümlesine atfetmiştir.²⁰⁶

Te'vîl hususunda Süyûtî, önemli bir noktaya değinerek bu yöntemin gerekçelendirilmesine, kitabında şöyle yer vermiştir:

"إِذَا كَانَتْ الْجَادَّةُ عَلَى شَيْءٍ ثُمَّ جَاءَ شَيْءٌ يُخَالِفُ الْجَادَّةَ فَيُنَازِلُ. أَمَا إِذَا كَانَ لُغَةً طَائِفَةٌ مِنَ الْعَرَبِ لَمْ تَتَكَلَّمْ إِلَّا بِهَا فَلَا تَأْوِيلَ"

²⁰⁰ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 1/51; Taqıyyuddîn 'Abdurrahmân b. Muḥammed b. Yûsuf b. Aḥmed b. 'Abdiddâ'im et-Teymî Nâzırul-Ceyş, *Temhîdu'l-Kavâ'id bi Şerhi Teshîl'l-Fevâ'id*, thk. 'Alî Muḥammed Faḥîr vd. (Kahire: Dâru's-Selâm li't-tibâti ve'n-neşri ve't-tevzî, 2008), 8/4216.

²⁰¹ Alî Ebu'l-Mekârim, *el-Hazf ve't-takdîr fi'n-nahvi'l-Arabî* (Kahire: Dâru Garîb li't-tibâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzî, 2006), 204; Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 110.

²⁰² Ebu'l-Mekârim, *el-Hazf ve't-takdîr fi'n-nahvi'l-Arabî*, 204.

²⁰³ Süyûtî, *el-Iktirâh fi usûli'n-nahv ve cedelih*, 131; Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 111.

²⁰⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/51; Beyitte gösterilen ve Sîbeveyh'in işaret ettiği şâhid, şairin dîvânındaki rivâyette yer almamaktadır. Dîvânda geçen أَوْ تَنْزَلُونَ فَإِنَّا مَعْشَرُ نَزُلٍ rivâyeti için bkz. A'sâ Meymûn b. Kays, *Dîvânu'l-A'sâ'l-kebîr*, thk. Muhammed Hüseyin (Kahire: el-Matba'atu'n-nemûzeciyye, ts.), 63.

²⁰⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/51.

²⁰⁶ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-si'riyyeti fi ummâti'l-kütübi'n-nahviyye*, 2/284.

‘Asıl-kıyâs- olan bir hal varken, ona muhalif bir hal gelirse te’vîli yapılır. Ama Araplardan bir grubun, yalnızca o dille konuştukları bir lehçe ise, bu muhalif halin te’vîli yapılmaz.”²⁰⁷ Buradan lehçenin, tüm gerekçelerin önüne geçen bir etken olduğu çıkarımı yapılabilir.

1.3.1.2. Tevehhüm

Sözlükte *tevehhüm*, (وَهْمٌ) ‘sandı, kuruntusu oldu’ kökünden türemiştir, (تَوَهَّمَ الشَّيْءَ: تَخَيَّلَهُ وَتَمَثَّلَهُ) ‘Bir şeyi hayal etti, zihninde canlandırdı’ anlamındadır.²⁰⁸

Terim anlamında *tevehhüm*, olmayan şeylere dair bir tür tahayyüldür ve bu tahayyülle insan belirli bir davranış sergileyebilir.²⁰⁹ Konuşmacının zihninde gerçekleştirdiği, mevcut bir şeyin olmayan bir şeye bir nevi atfı gibidir.²¹⁰

Örneğin nahiv bilginlerine göre *fesâhetine* güvendikleri Arapların, dillerinde *lahn* yoktur ve bu onların, acemlerle bir araya gelmediği sürece doğalarında olan bir durumdur. Zaten dilleri de hata yapmasına müsaade etmez.²¹¹

Ancak şairde veya nesir yazarında, eserlerini oluşturlarken, zihinsel yoğunlaşmadan dolayı, derinlerde saklanmış bazı dilsel kalıpları veya örfî yapıları ortaya çıkaran psikolojik bir durum söz konusu olabilir. Bu sırada o kişi, başka bir terkip kullanmışken, belirlediği terkibi kullandığını vehmedebilir. Böylece oluşturmak istediği her neyse, kullanageldiği değil de vehmettiğini bu kalıplar üzerine inşa etmiş olabilir.²¹²

Nahiv bilginlerinin *tevehhümle* açıkladıkları örneklerden biri Züheyr b. Ebî Sülmâ’nın (ö. 609 [?]) aşağıdaki beytidir:²¹³

بَدَا لِي أَنِّي لَسْتُ مُدْرِكُ مَا مَضَى وَلَا سَابِقُ شَيْئًا إِذَا كَانَ جَائِيًا

Olan biteni anlamış değilim Olacakları da bilecek değilim

Şair beyitte, zaman üzerine düşündüğünü, ancak başına gelen şeyleri bilemediğini, gelecek şeyleri de vaktinden önce bilemeyeceğini bir anlamda insanın, olmuş ve olacak hadiselerle dair kendisine bir faydasının olmadığını söylüyor.²¹⁴

²⁰⁷ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahv ve cedelih*, 131.

²⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, md. 12/543.

²⁰⁹ Abdullâh, *eş-Şâz fî’n-nahv ve’s-sarf*, 115.

²¹⁰ Muhammed Semîr Necîb el-Lübedî, *Mu’cemu’l-mustalahâtî’n-nahviyye ve’s-sarfiyye* (Beyrut; Amman: Müessesetü’r-Risâle, Dâru’l-furkân, 1985), 246.

²¹¹ Abdullâh, *eş-Şâz fî’n-nahv ve’s-sarf*, 115.

²¹² Muhammed Hayr el-Hulvânî, *Usûlü’n-nahvi’l-Arabi* (el-Atlasî, ts.), 118-119.

²¹³ Ali Hasen Fâ’ûr, *Dîvânü Züheyr b. Ebî Sülmâ* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1988), 140; Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 9/100.

²¹⁴ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi’s-si’riyyeti fî ummâtî’l-kütübi’n-nahviyye*, 3/336.

Beyitte *şâhid* olarak işaret edilen yer, (لَسْتُ مُدْرِكٍ) ifadesidir. Aslında cer ile söylediği (سَاقِي) ifadesine bakıldığında şairin burada (لَسْتُ بِمُدْرِكٍ) dediğini vehmettiği görülmektedir.²¹⁵

Erken dönem gramercilerin *şâz* kullanımlara, te'vîl ve tevehhüm gibi yaklaşımları tartışıldıktan sonra, bir sonraki başlıkta çağdaş gramercilerin bu konuya nasıl yaklaştıkları incelenecektir.

1.4. Çağdaş Gramercilerin Şâz Olgusu Konusundaki Görüşleri

Bazı çağdaş dilbilimciler ve araştırmacılar, *şâz* olgusunu dikkate almışlar, çalışmalarında erken dönem dil âlimlerinin ortaya koydukları materyaller çerçevesinde, bu olgunun ihtivâ ettiği meselelere getirdikleri açıklamalarla, *şâz* konusuna özel bir yer ayırmışlardır.

Hüseyin Abbâs Rifâyi'a'nın *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî* adlı kitabı, sarf alanında *şâz* olgusunu, kapsamlı bir şekilde ele alan en önemli eserdir. Rifâyîa, kitabında, son dönem gramercilerin, *şâz* konusunda çeşitlilik arz eden görüşlerini dört gruba ayırmış ve mevcut ihtilaflarını zikretmiştir.²¹⁶

Birinci grup, erken dönem dil âlimlerinin bir araya getirdikleri ve açıkladıkları hususlarda, *şâz* meselesini açıklayacak bir görüş beyan etmeksizin izleyenlerin gurubudur. Bunların başında Ali Abdulvâhid Vâfi gelmektedir. Kendisi ilk dönem gramercilerin, *kıyâsa* muhalif bazı lafızların, Arap lehçelerinden bir *lehçe* olduğuna yönelik gerekçelendirmelerine katılmıştır. Vâfi, Kureyş lehçesinin diğer lehçelere göre daha üstün geldiğini, fakat ihtiyaç duyduğu bir dil sığası olduğunda da bu lafızları kullanan kabilelerden gerekli materyali almaktan geri durmadığını ifade etmiştir. Bununla beraber, alıntılanan bu lafızların kendi lehçesinde *garîb* kaldığını dolayısıyla Kureyş lehçesinde *şâz* olarak görüldüğünü dile getirmiştir.²¹⁷

Ancak, bu görüş, pratik dayanakları olmayan bir görüştür. Nitekim, kabilelerdeki dil sisteminin tespiti oldukça zordur. Çünkü Arap dilinde tedvîn, geç dönemde gerçekleşmiştir ve edebî eserlerin tedvin edilmesi milattan sonra beşinci veya altıncı asrı geçmemektedir.²¹⁸ Yani, bütün bu edebî eserler, Kureyş dilinin diğerlerine üstün gelmesinden ve edebiyat meydanında Arapların başvurduğu yegâne dil olmasından sonra kaleme alınmıştır.²¹⁹ Dolayısıyla birinci grubun öne sürdüğü iddia, kendisini ispatlayacak edebî verilere sahip değildir.

Vâfi, aynı zamanda *kıyâsa* muhalif dil materyallerinin, başka Arap kabilelerine ait dil sistemlerinden *müsteâr* (ödünç) olduğu görüşünü benimsemiştir.²²⁰

²¹⁵ Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*, 119.

²¹⁶ Rifâyîa, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 71-84.

²¹⁷ Ali Abdulvâhid Vâfi, *Fıkhü'l-luga* (Nehdâtü Mısır li't-tibâ'ati ve'n-neşr ve't-tevzî, 2004), 111.

²¹⁸ Rifâyîa, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 72.

²¹⁹ Vâfi, *Fıkhü'l-luga*, 109.

²²⁰ Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 83.

Abdul'âl Sâlim Mekrem de Vâfi ile aynı görüşü paylaşarak, İslâm'dan önce Arap lehçelerinin iç içe geçtiğini, bir lehçenin diğer bir lehçeden ödünç bazı kelimeler, cümle yapıları alabileceklerini, dolayısıyla şâz lafızların yer almasının normal olduğunu dile getirmiştir.²²¹

Abbâs Ebû's-Seûd da aynı düşünceyi benimsemiş, şâz olarak adlandırılanı, bazen hata bazen de bazı kabilelerin lehçesinden bir çeşit olarak görmüştür. Çünkü ona göre diller, çeşitli lehçeleriyle beraber, kıyâsa ve genel kaidelere tabi olmaz.²²²

İbrâhîm Enîs, çalışmalarında, Arap lehçeleri, muhtevasında ve kalıplarında yer alan şâz kullanımlar üzerinde durmuştur. *Aynu'l-fiil* (fiilin ikinci harfi) veya *lamu'l-fiil* (fiilin üçüncü harfi) *hurufu'l-halkiyye* (boğaz harfleri) olan fiillerden bahsetmiş, aslında bu harflerin muzâri halinde *aynu'l-fiil* harfinin meftûh gelerek, “يُفَعِّلُ” kalıbında olması gerekirken, kıyâsa muhalif bir şekilde نَكَحَ يَنْكُحُ نَزَعَ يَنْزِعُ قَعَدَ يَقْعُدُ örneklerinde olduğu gibi *kesralı* veya *dammeli* şekilde gelmiş olmasına, şâz hükmünü vererek bu şâz kullanım hakkında şöyle söylemiştir: “Bu şekilde bir kullanım, kelimenin yapı bakımından dil olgularının çoğunda Kur'an dilinin temelini oluşturan Kureyş lehçesinin haricinde, başka bir lehçeye ait olduğunu göstermektedir.”²²³ Nitekim, Kureyş lehçesi dışındaki lehçelerde, ikinci veya üçüncü harflerinde boğaz harfleri olan fiiller, kıyâsa göre “يَفْعَلُ” kalıbı yerine “يُفَعِّلُ” veya “يَنْفَعِّلُ” kalıbı kullanılır.

İkinci grup ise, bazı yeni yorumlarla birlikte erken dönem âlimlerinden gelenleri muhafaza etme ve onların bir araya getirdiklerinden istifade etme noktasından hareket etmişlerdir. Bunların başında, şâz olgusu ile ilgili açıklamalarını iki noktada ele alan İbrâhîm es-Sâmerrâî gelmektedir. Bu noktalardan ilki, erken dönem âlimlerinin naklettiği lehçeler alanı, ikincisi “terâküm lügavî” adını verdiği ‘dil yığılması’ halidir.²²⁴

Sâmerrâî şâz olgusunu lehçelerle irtibatlandırmasını, Kur'an kıraatleri örnekleriyle açıklayarak ortaya koymaktadır. Fatiha sûresinin kıraatlerinde, إِيَّاكَ lafzının hâ harfinin meksûr haliyle هِيَّاكَ şeklinde ve yâ harfinde tahfîf yapılarak إِيَّاكَ şeklinde gelen şâz kıraatleri yöresel lehçelerle yorumlamaktadır.²²⁵

Aynı şekilde, kelimenin *müsennâ* (ikili) kullanılması konusunda, kıyâs olan ikili kelimedenden önce, kelimeyi cer yapacak bir harf geldiğinde, elif harfi yâ harfine dönüşür. Ancak اخذت الدرهم اشتريت ثوبان şeklinde bir ifade, gerek geçmişte ve gerek günümüzde yöresel lehçelerle ilintili

²²¹ Abdul'âl Sâlim Mekrem, *Zevâhir lugaviyye mine's-sîreti't-târihiyye li'l-lugati'l-Arabiyyi kable'l-İslâm* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 111; Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 72.

²²² Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 72.

²²³ Enîs, *Min esrârî'l-luga*, 52; Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 73.

²²⁴ Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 74.

²²⁵ İbrâhîm es-Sâmerrâî, *Fıkhul-lugati'l-mukâren* (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melayîn, 1978), 23.

olduğunu ifade ederek bu kullanımları lehçelere bağlamıştır.²²⁶ İbn Kuteybe bu kullanımın, Belhers b. Ka'b lehçesine ait bir kullanım olduğunu aşağıdaki beyitle vurgulamaktadır:²²⁷

تَزَوَّدَ مِنَّا بَيْنَ أَذْنَاهُ ضَرْبَةً دَعَتْهُ إِلَى هَابِي التَّرَابِ عَقِيمٍ

Kulağının arasına öyle bir darbe yedi ki bizden

Toprağın üstüne düşüverdi ölümcül darbeden

Beyitte verilen *şâhid*, “أذناه” kelimesidir. *Kıyâsa* göre, “بَيْنَ” zarfıyla muzâfun ileyh olan kelimenin *elif* harfinin *yâ* olması gerekiyordu. Ancak lehçe kullanımından dolayı *elif*, olduğu gibi bırakılmıştır.²²⁸

Sâmirrâ'î'nin *şâz* olgusunu *terâküm lügavî* ile açıklaması, özellikle fiillerin *şâz* kalıpları ile ilgili bahsinde geçmektedir. فَعَلَ fiilin ikinci harfinin mâzî fiilde meksûr, muzâri fiilde يَفْعُل vezninde, فَضِلَ örneğindeki gibi dammeli halde gelmesi, sarf *kıyâsına* ters düşen bir durumdur. Zirâ *kıyâsta* فَعَلَ fiil kalıbının muzâri hali, فَرَحَ يَفْرُحُ ve حَسِبَ يَحْسِبُ örneklerinde olduğu gibi, fiilin ikinci harfi meftûh halde veya meksûr halde gelmesidir.²²⁹

Sâmirrâ'î bu tür *şâz* kalıpları, tarihsel bir merhaleye ait, hakkında bir şey bilinmeyen dil mirasları olarak görmektedir.²³⁰

Görüşleriyle ikinci grupta kategorize edilen Ramazan Abduttevvâb, Arap dilindeki *şâz* olgusunu üç noktada değerlendirmektedir: İlki, *şâz* olarak gelen bu lafızların kayıp bir halkadan kalanlardan ibaret olduğu, artık ölü ve unutulmuş olduğunu ifade etmektedir. Abduttevvâb bu durumu ‘rükâm lügavî’ (dil kalıntısı) olarak adlandırmaktadır.²³¹

Ona göre, ‘rükâm lügavî’, unutulmuş dil olgularının kalıntılarıdır. Çünkü yeni bir dil olgusu eski bir dil olgusunu bir gecede silemez, bilakis belirli bir süre onun yanında ilerler, zamanla eski dil olgusuna üstün gelir. Ancak tümüyle bütün özelliklerini ortadan kaldırmaz ve ondan kalan izleri silik bir şekilde beraberinde taşır.²³²

Abduttevvâb, bu konuyu bazı illetli fiiller ve maksûr isimler üzerinden örneklendirmiştir. Örneğin, nâkis fiillerden رَمَى دعا fiilleri, Sâmi dillerinde sahîh fiil gibi tasrif edilirdi. Sâmi dillerinden olan Habeş Ca'zî dilinde bu şekilde kullanılması bu görüşün delilidir. Bu dilde, “صَحَا” fiili “صَحَوَ” şeklinde, “تَلَا” fiili “تَلَوُ” şeklinde ve “رَمَى” fiili “رَمَى” şeklinde kullanılıyordu. Fiillerin bu

²²⁶ Sâmerâ'î, *Fıkhul-lugati'l-mukaren*, 36,87.

²²⁷ Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 36.

²²⁸ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-ş-riyyeti fî ummâti'l-kütübi'n-nahaviyye*, 3/28.

²²⁹ Sâmerâ'î, *Fıkhul-lugati'l-mukaren*, 43; Rifâ'î'a, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfî'l-Arabî*, 75; Abdullâh, *eş-Şâz fî'n-nahv ve's-sarf*, 87.

²³⁰ Sâmerâ'î, *Fıkhul-lugati'l-mukaren*, 42; Rifâ'î'a, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfî'l-Arabî*, 75.

²³¹ Abduttevvâb, *et-Tetavvuru'l-lugavî- Mazâhiruhu ve 'ileluhu ve kavânînuhu*, 17.

²³² Abduttevvâb, *Buhûs ve makâlât fi'l-luga*, 75.

şekilde kullanıldığı aşamadan Arap diline sadece bazı kalıntılar geçmiştir. Ecvef fiillerden “حَوْرَ”, “عَوْرَ”, “هَيْفَ”, “استحوذَ” ve “استنوقَ” bu kalıntılardan bazılarıdır.²³³

Bu aşamadan sonra gelen ikinci aşama, bahsi geçen bu fiillerin illet harflerinin *tahfif* nedeniyle sâkin yapılması aşamasıdır. “قَصَّيَ”, “دَعَوَ” örneklerinde olduğu gibi. Abduttevâb, son merhalede, modern dilbilimcilerin “انكماش الأصوات المركبة” ‘birleşik seslerin büzülmesi’ adını verdikleri bir durumun gerçekleştiğini ve fiillerin günümüzde kullandığımız halini aldığını söyler.²³⁴

Abduttevâb bu noktada, şâz olgusuna yeni bir bakış açısı getirmiştir. Ona göre şâz lafızlar, herhangi bir dil olgusunun bir önceki halkasının ardından gelen yeni bir gelişimin yeni bir merhalesinden başkası değildir. Böylece peşinden, daha gelişmiş bir aşama gelmiş ve önceki aşamayı, kendisi ön plana çıkacak şekilde geçersiz kılmak için çabalamıştır.²³⁵ Bu yüzden dil olgularından önceki halkayı ortadan kaldırıp, bir sonraki halkayı yöneten herhangi bir olgunun, yeni gelişim aşamasında başta şâz belirtileri gösterebileceğini ifade etmektedir.²³⁶

Abduttevâb şâz olgusuna gerekçe olarak gösterdiği bu ikinci sebebi, ‘gelişimin başlangıcı’ olarak adlandırmaktadır. Fasîh Arapçada تَفَعَّل ve تَفَاعَلَ günümüz kalıplarıyla birlikte, bizlere aktarılan اتَفَعَّل اتَفَاعَلَ kalıpları, Abduttevâb’ın bu sebebe gösterdiği örneklerdendir.²³⁷

Buna yakın bir yorumu da Muhammed el-Mubârek dile getirmiştir. Fakat Mubârek, bu yeni sîgaların gelişmemesinin sorumluluğunu nahivcilere yüklemektedir. Bu sîgaların yeni doğmuş bebek gibi olduğunu, ama ışığı görür görmez nahivcilerin ve dilbilimcilerin saldırısına uğradığını savunmaktadır. Ona göre âlimler, dil ve nahvi tedvin ederlerken bu sîgaları oldukları gibi ele aldıklarını, gelişimi üzerinde durmadıklarını belirtmiştir. Âlimler bunları, sınırlı bir sayıda ele aldıklarını ve gelişimlerinin başlarında olduklarını gözetmediklerini ifade etmiştir.²³⁸

Abduttevâb’ın şâz olgusunun açıklanmasındaki üçüncü yorumu, şâz lafızların komşu dil sistemlerinden ödünç alındığını savunan görüştür. Ona göre ‘ödünç alınan’ bu lafızlar kendi dillerinde *muttarî* iken, geldiği dilde şâz olarak gözükmektedir.²³⁹ Ancak, bu fikrini örneklerle destekleyememiştir. Dolayısıyla, sunduğu bu sebepler farazî olup, kesin delillere ve tarihi belgelerle desteklenmiş daha derin araştırmalara ihtiyacı söz konusudur.²⁴⁰

²³³ Abduttevâb, *Buhûs ve makâlât fi’l-luga*, 244-245.

²³⁴ Abduttevâb, *Buhûs ve makâlât fi’l-luga*, 248.

²³⁵ Rifâya, *Zâhiratü’ş-şüzûz fi’s-sarfi’l-Arabî*, 77-78.

²³⁶ Abduttevâb, *Buhûs ve makâlât fi’l-luga*, 58.

²³⁷ Abduttevâb, *Buhûs ve makâlât fi’l-luga*, 75.

²³⁸ Muhammed el-Mubârek, *Fıkhü’l-luga ve hasâisü’l-Arabiyye* (Beyrut: Dru’l-Fikr li’t-tibâ’a ve’n-neşr, ts.), 130.

²³⁹ Abduttevâb, *Buhûs ve makâlât fi’l-luga*, 58.

²⁴⁰ Rifâya, *Zâhiratü’ş-şüzûz fi’s-sarfi’l-Arabî*, 78-79.

Üçüncü grup ise, fonetik çalışmalarıyla ilgilenenlerin bazı görüşleri etrafında toplanmaktadır. Bu da aslında daha önce zikrettiğimiz gibi erken dönem âlimlerin *şâz* olgusuna gerekçe olarak gösterdikleri *tahfîf* sebebi dairesindedir.²⁴¹

Gâlib el-Matlabî, *şâz* olgusunu bazı ibdâl meseleleri ile açıklamaktadır. Buna göre bu *şâz* lafızlar, Arapların dilde telaffuzda *tahfîfin* sağlanması hedefiyle yöneldikleri fonetik olarak muhalif meselelerdir.²⁴²

Arapların bazı harfleri diğer harflerle *ibdâl* etmesindeki *şâz* durumu için bir örnek vermek gerekirse, asıl hali تَطَنَّنْتُ olan, ancak تَطَنَّنْتُ şeklinde *kıyâs* dışı kullanılan bu fiili zikredebiliriz. Nitekim burada *nûn* harfi *kıyâsa* muhalif bir şekilde *yâ* harfi ile *ibdâl* olmuştur.²⁴³

Matlabî, buradaki *ibdâlin* sebebini, *mütemâsil* (benzer), *mütecâvir* (yan yana) iki sesin bir yapıda bir araya gelmesinden kaynaklı olduğunu ifade etmiştir. Bu durumun da telaffuzda bir ağırlığa sebep verdiğini ve telaffuzdaki ağırlığı hafifletmek ve dil akıslarını rahatlatmak için, iki harf arasında *ibdâlin* gerçekleştiğini savunmaktadır. Bir başka deyişle Matlabî, Arapların iki benzer harfin telaffuzundan nefret etmelerinin bu *şâz* kullanımı meydana getirdiğini ifade etmektedir.²⁴⁴

Onun bu görüşüne Antâkî de katılarak şunları söylemiştir: “Fonetik yer değişimleri (tebeddülât), tek bir hedefe hizmet etmektedir: tahfîf. Bu durumu da erken dönem âlimleri, her seferinde beyân etmişlerdir.”²⁴⁵

Dördüncü gruptaki araştırmacıların görüşleri, *tabsît* (basitleştirme) ve *teshîl* (kolaylaştırma) mefhumları etrafında toplanmışlardır. Bu araştırmacıların başında, *muttarid* dil kaidelerinin dışında gelen dil materyallerinin çokluğunu dikkate alarak, *şâza* dair mevcut görüşlerden farklı bir görüş ortaya çıkaran Muhammed el-Adnânî gelmektedir.

Adnânî, *şâz* materyallerin hazfedilmesi ve *kıyâs* üzerine olan konusunda *muttarid* olanlarla yetinmek suretiyle kaidelerin kolaylaştırılması eylemine çağrıda bulunmuştur. Yeni nesil Araplar ve yabancılar için Arapça öğrenimi kolaylaştırmak ve basitleştirmek için, bunun gerekli olduğunu savunarak şöyle söylemiştir: “Keşke enstitülerimiz, bizi bu *şâzlardan* ve nisbet kaidesinin dışına çıkmaktan kurtarmak için صنعاء lafzına nisbeti *kıyâs* üzerine yapsalar da dilsel yüce hedefimize yani *tabsît* ve *teshîl* hedefine doğru ufak bir adım atmamızı sağlasalar.”²⁴⁶

²⁴¹Rifâya, Zâhiratü’ş-şüzûz fi’s-sarfi’l-Arabî, 80.

²⁴² Abdullâh, eş-Şâz fi’n-nahv ve’s-sarf, 91.

²⁴³ Rifâya, Zâhiratü’ş-şüzûz fi’s-sarfi’l-Arabî, 80.

²⁴⁴ Gâlib Fâzıl el-Matlabî, Fi’l-Esvâtî’l-lugaviyye (Irak: Menşûrât Vizâratî’s-sekâfeti ve’l-i’lâm, 1984), 58,137; Abdullâh, eş-Şâz fi’n-nahv ve’s-sarf, 91.

²⁴⁵ Muhammed el-Antâkî, el-Muhît fi esvâtî’l-Arabîyye ve nehvihâ ve sarfihâ (Beyrut: Dâru’ş-Şurûki’l-Arabî, ts.), 108.

²⁴⁶ Muhammed el-Adnânî, Mu’cemu’l-eglâti’l-lugaviyyeti’l-muâsıra (Mektebet’ül-Lübân, 1984), 385.

Adnânî'nin bu görüşünü, *muttaride* muhalif işitilen lafızların geçersiz kılınmasını savunan İbrâhîm el-Münzir de desteklemektedir. Münzir, *şâz* olgusunun dilde bir hata ve vehimden ibaret olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir: "Aslında *şâz* olarak gelenin bir ehemmiyeti yoktur çünkü o, isti'mâlde muttarid olsa bile hatadır, خائن kelimesinin çoğulu olarak, خَوْنَةٌ kelimesini kullanmaları hatadır ve doğrusu (بائع، باعة) ve (قائد، قادة) örneklerine kıyâs edilerek خانة şeklindedir."²⁴⁷ Münzir, *şâz* materyallerin bir hata olduğu görüşünü bir adım ileriye taşıyarak, 1921 yılında Dimeşk'te bulunan *el-Mecma'î'l-İlmî'l-Arabî*'ye, bu konuyla ilgili bazı önerilerini bir mektupla iletmıştır. Bu mektupta sunduğu öneriler arasında, dilden, kullanılmayan, yabani kelimelerin çıkarılması, *kıyâsa* ve *fesâhete* ters düşmeyen, kullanılan lafızların tespit edilmesi ve son olarak yabancı kelimelerin, alışılmış Arapça kıyâslarına uygun hale getirilmesi yer almaktadır.²⁴⁸

Fakat *tabsît* ve *teshîl* hedeflerine davet eden bu araştırmacılar, yeni neslin ve Arapçayı öğrenenlerin Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili çalışmaları esnasında, *şâz* gelen nisbet materyallerin benzerleriyle karşılaştıklarında nasıl yorumlamaları gerekeceğini ve *tabsît* ve *teshîl* hedefleri kutsanarak, geçmiş âlimlerin koruyarak günümüze aktardıkları Arap edebiyat mirasından kıymetli bir zincirin tamamıyla geçersiz kılınmasının mantık çerçevesini açıklığa kavuşturmamışlardır.²⁴⁹

Son dönem gramercilerin ve araştırmacıların *şâz* olgusunu açıklamaya çalıştıkları '*terâküm lügavî*' açıklaması ve yeni bir gelişim veya *şâz* materyallerin geçersiz kılınmasına dair görüşleri farazi görüşlerden ibaret görünmektedir ve delillere ihtiyaç duymaktadırlar.²⁵⁰

Ayrıca Rifâiyya, *şâz* kullanımların bir '*terâküm lügavî*' olduğu görüşünün, Arap Dünyası'na dışarıdan gelen bir görüş olduğunu düşünmektedir. Nitekim dilbilimci Ferdinand de Saussure'un (ö. 1913), Latin dili kurallarının dışına çıkan *şâz* materyallerle ilgili açıklamaları, bu materyallerin 'dil kalıntıları' olduğu yönündedir. Ona göre ilk dil âlimleri, *kıyâs* olgusunun doğasını anlamamışlardır. Ferdinand, âlimlerin, Latinceye yeni bir sığa oluştuğunda, bunun Latincenin asıl formuna yönelik bir hata olduğunu sandıklarını söyler. Zirâ onlara göre, asıl halinden çıkan her şey *şâz*dır. Ferdinand, bu âlimlerin, kendi dönemlerindeki dilin *kıyâs* haline baktıklarında, onun ideal ve mükemmel olduğu vehmine kapıldıklarını ifade eder. Ancak âlimlerin, *şâz* olarak adlandırdıkları bu materyallerin, belki de kendilerinden önce başka bir dönemde, ideal ve mükemmel olmuş olabileceği noktasını atladıklarını söyler.²⁵¹

Çağdaş gramercilerin *şâz* kullanımlara yaklaşımlarını ve onların erken dönem dil âlimlerine yönelttikleri iddiaları incelediğimizde, erken dönem nahivcilerinin, Arap gramer kurallarının

²⁴⁷ Rifâiyya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 81-82.

²⁴⁸ İzzet Beşûr, "eş-Şeyh İbrâhîm el-Münzir", *es-Sekâfe-Mecelletun fikriyyetun tusdaru fi Dimeşk*- 2 (1926), 44.

²⁴⁹ Abdullâh, *eş-Şâz fi'n-nahv ve's-sarf*, 92.

²⁵⁰ Rifâiyya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 84.

²⁵¹ Ferdinand Saussure, *İlmü'l-lugati'l-'âm*, çev. Yuûl Yûsuf Afâz (Bağdat: Dârü Afâk Arabiyye, 1985), 185; Rifâiyya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 79.

belirlenmesinde hangi yöntemleri ve kriterleri izlediklerinin açıklanması gerektiğini görmekteyiz. Böylece, iddia edildiği gibi *şâzın*, gerçekte nahiv bilginlerinin gözden kaçırdıkları bir hata ve vehimden mi ibaret olduğu sorusunun yanıtını bulabiliriz bu sebeple, bir sonraki bölümde erken dönemde nahivcilerin nahiv kurallarını belirlerken benimsedikleri *semâ'* ve *kıyâs* metodlarını inceleyeceğiz.

1.5. Gramer Kurallarının Belirlenmesinde Semâ' ve Kıyâsın Rolü

Arapçayı tedvin eden ilk dönem dilbilimcileri, kaleme alınan bu dilin fasih olması kriteri noktasında son derece titiz davranmışlar ve bu bağlamda Arapça'nın en saf haline ulaşabilmek için Necd'in en uzak yerlerine, Hicâz'ın ve Tihâme'nin bâdiyelerine yönelmişlerdir.²⁵² Çocuklarını, ferâset ve *fesâhat* öğrenebilmeleri için küçük yaşta bâdiyeye göndermeleri, onların köklü inançları arasında olmuştur.²⁵³

Söz konusu bu titiz yaklaşım, dil materyallerinin elde edilmesinde *semâ'* ve *kıyâs* yöntemlerinin önemini ortaya koymaktadır. Çünkü Arap dili sisteminin oluşumu esnasında, Arap gramer kuralları konulurken esas alınan temel unsurlardan *semâ'* ve *kıyâs*, Arap dilinin belirli bir düzen üzerine inşa edilmesinin en önemli sac ayaklarından. Peki Arap dilinde *semâ'* ve *kıyâs* ne demektir? Nahiv âlimleri bu iki metotla ilgili kriterler belirlemişler midir? Basra ve Kûfe ekolleri âlimleri bu iki olguya nasıl yaklaşmışlardır? Aşağıda bu sorulara cevap bulmaya çalışacağız.

1.5.1. Semâ'

Arap dili çalışmalarında, dilin, asıl konuşanlarının ağzından kıssalar, meseller, belirli cümleler veya kelimeler iştirilerek elde edilip, objektif bir şekilde bir araya getirildiği metoda, *semâ'* adı verilir.²⁵⁴

Bu metot, dil materyallerini asıl kaynağından toplama, bu materyaller üzerinde düşünerek inceleme, tasnif etme, akıl yürüterek tümevarım (الاستقراء) yöntemiyle teorileştirme gibi zorlu işlemleri içermektedir.²⁵⁵

Bu giriş bilgilerinden sonra, gramer kurallarının oluşturulmasında çok önemli rol oynayan *semâ'* olgusunun sözlük ve terim tanımlarının ne olduğunu, dil âlimlerinin bu olguya yaklaşımlarını ve bu yaklaşımlarında nasıl bir metot takip ettiklerini detaylarıyla bu bölümde incelemek istiyoruz.

²⁵² Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 18.

²⁵³ İbrahim Ahmed Muhammed Şuveyhit, *es-Semâ'ü'l-lugaviyyu'l-mubaşir 'inde'n-nuhati kable Sibeveyh* (Ürdün: Cami'atu'l-Yermük, Yüksek Lisans, 2012), 3.

²⁵⁴ Temmâm Hassân, *el-Luga beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2001), 31.

²⁵⁵ Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabi*, 15-16.

Sözlükte *semâ'*: السَّمْعُ kulak hissi (işitme) anlamına gelen es-sem' masterından gelmektedir. Kur'ân'da "أَوِ الْفَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ" "Akli olan veya şuurlu olarak söze kulak veren kimse için bunda büyük ibret vardır."²⁵⁶ ayetinde bu anlamıyla geçmektedir ve Sa'leb sözlük tanımı ile ilgili şöyle söylemiştir: "Anlamı, dikkatini ona verdi ve başkasıyla meşgul olmadı şeklindedir, masterları سَمَاعًا, سَمَاعًا, سَمَاعًا ve سَمَاعِيَّةً şeklindedir."²⁵⁷

Terim anlamı olarak Enbârî *semâ'ı*, "fasih Arap kelâmı", "doğru bir nakille aktarılan, azlık (kille) tanımından çıkıp çokluk (kesra) tanımına dahil olan" gibi ifadelerle tanımlamıştır.²⁵⁸ Bu tanımda Enbârî'nin *semâ'ı*, 'nakil' kelimesi ile ele aldığını görmekteyiz.

Kendisinden sonra gelen Süyûtî, daha kapsamlı bir tanım ortaya koyarak *semâ'nın* kaynaklarını da belirlemiştir:

Fesâhetine güvenilen kişinin kelâmında sâbit olan şeydir ki bu da Allah kelâmı Kur'an-ı Kerîm, Nebîsi Muhammed'in (s.a.v.) kelâmı ve onun peygamberliğinden önceki, sonraki dönemlerden ve peygamberliği zamanından, muvelledlerin-yenilikçi şairler- çoğalmasından kaynaklı dillerinin, nazımda ve nesirde bozulmaya maruz kalmasına kadar -olan süreçte- Müslüman veya kafir olsun hepsini içeren Arapların kelâmıdır.²⁵⁹

Bazı âlimlerin, lafızda değil manada rivâyet edildiği gerekçesiyle hadisler *ihcâc* durumuna karşı çıkmalarından ötürü dilbilimciler hadisleri de *semâ'nın* kaynağı kabul eden bu tanım üzerinde hemfikir değildirlir.²⁶⁰

Semâ' anlamında *rivâyet* lafzını kullananlar da olmuştur. Ancak bu iki kavramı birbirinden ayırt edecek işaretler söz konusudur. Bu işaretlerin en önemlisi, dilin aktarıldığı kaynak ile dili inceleyen arasındaki nakil yani fasıla sayısıdır. Yani dilin kaynağı ile dili inceleyen kişi arasında âlimler bulunması doğaldır ancak bu âlimler arasında fasılalar yani aralıklar söz konusu ise bu bir *rivâyettir*. Ancak dili inceleyen kişi dil malzemesini kendisi işittiyse bu, *semâ'* olarak addedilir. Zikredilenler ışığında *semâ'*, dil malzemesinin onu konuşanlardan, şifahen yani doğrudan alınması durumudur.²⁶¹

Semâ' ve *rivâyet* arasında farkı anlamak için, bunların meydana geldikleri tarihler açısından da mukayesesi faydalı olacaktır. Nitekim, dil âlimlerinin ve nahiv âlimlerinin²⁶² dil malzemelerini

²⁵⁶ Kâf, 50/37.

²⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. سمع, 8/162.

²⁵⁸ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbarî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lume'u'l-edille*, thk. Sa'îd el-Afgânî (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1957), 81.

²⁵⁹ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 67.

²⁶⁰ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 9-11.

²⁶¹ Alî Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-tefkiri'n-nahvî* (Kahire: Dâru Garîb li't-tibââ ve'n-neşr ve't-tevz'i, 2007), 26.

²⁶² Bu hususta Süyûtî, Abdullatîf el-Bağdâdî'den dil âlimi ile nahiv âliminin görevlerini tayin eden şu sözünü aktarmaktadır: "Şunu bil ki, dilcinin işi Arapların söylediği şeyleri nakletmektir bundan ötesine geçmez, nahivcinin işi ise dilcinin naklettiği şeylerle alakalıdır ve bunlar üzerine kıyâs yapar...", bkz. Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lüga ve envâ'ihâ*, 1/48-49.

bir araya getirme çabası anlamına gelen *semâ'*, süreci, yaklaşık hicrî ikinci asrın yirmili yıllarına tekabül etmektedir. Buna karşılık *rivâyet*, daha eski bir geçmişe dayanır. Öyle ki, bazı *rivâyetler* İslâm'dan bir asırdan fazla bir dönem öncesine, Cahiliye dönemine kadar uzanmaktadır.²⁶³ Ayrıca *rivâyetin*, hicrî birinci asrın sonlarından ikinci asrın başlarına kadar olan sürede sadece şiire has kılınmış bir ifade olduğunu söyleyebiliriz.²⁶⁴

Dilbilimciler nezdinde, gerçekleştikleri dönemler açısından *semâ'* ile *rivâyet* arasındaki fark, yukarıda verilen Süyûtî'nin *semâ'* tanımında geçen ifadelerinden yola çıkılarak biraz daha belirgin hale getirilebilir. Nitekim, Süyûtî'nin ifadelerinden *semâ'nın* zamansal bir çerçeve içinde olduğu ve söz konusu bu zaman diliminin ise yaklaşık altı yüz seneye tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönemin ise, yaklaşık olarak İslâm'dan önce iki yüz senesinden hicri dört yüz senesine kadar olan süreye tekabül ettiğini söylememiz mümkündür. Ancak bu zaman diliminin hepsi, dilin *bâdiye* (çöl) ehlinde aracısız edinildiği doğrudan *semâ'yı* kapsamamaktadır. Doğrudan *semâ'*, râvilerin ilki Ebû Amr b. Alâ²⁶⁵ ile başlayan hicri dört yüz senesine kadar uzanan üç yüz yıllık bir zaman dilimidir.²⁶⁶

Semâ'nın zamansal olarak sınırlandırılmasının yanı sıra, mekânsal olarak da belirli bir çevre ile sınırlandırıldığı görülmektedir. Nahiv âlimleri gramer kurallarını oluşturmak için Arap kelimelerini incelemeye başlamışlar ve yalnızca *bâdiyede* bir süre kalmış veya orada yaşayanlardan *semâ'* yoluyla dil malzemelerini almışlardır. Başka dillere karışmaması, saf kalması hasebiyle özellikle Hicâz dağlarının doğu eteklerine kadar uzanan ve (عالية السافلة وسافلة العالية) 'alçak yerlerin yüksek kısımları ve yüksek yerlerin alçak kısımları' olarak adlandırılan Necd Arap bölgesinden *semâ'* yoluyla dil malzemelerini alıyorlardı.²⁶⁷

Dili en temiz, katıksız halini işitmek üzere yüzlerini Hicâz, Necd, Tihâme bâdiyelerine çeviren dilbilimci ve nahivcilerden Halîl b. Ahmed'e göre, *semâ'nın* iki büyük kaynağı söz konusu idi. Birincisi, Kur'ân kurrâlarının naklettiği kaynak ki kendisi de kurrâlardandı. Diğeri ise, *fesâhetine* güvenilen asıl Arapların ağzından alınan kaynaktır. Bizzat birinci ağızdan dil malzemelerini ve şiirleri edinmek ve onlarla konuşmak için Arap yarımadasındaki *bâdiyelere* yolculuklar yapmıştı.²⁶⁸ Kisâî'nin kendisine yönelttiği bu ilmi nereden elde ettiğine dair sorusuna cevaben, Hicâz, Necd ve Tihâme bâdiyelerinden elde ettiğini söylediği rivayet edilir.²⁶⁹

²⁶³ Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-tefkiri'n-nahvî*, 33.

²⁶⁴ Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-tefkiri'n-nahvî*, 41.

²⁶⁵ Araştırmacıların çoğu *semâ'* konusuyla meşgul olan ravilerin ilkinin Ebû Amr b. Alâ olduğu görüşündedir, bkz. Muhammed 'İd, *el-İstîşâd ve'l-ihcâc bi'l-luga* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1977), 11.

²⁶⁶ İbrahim Ahmed, *es-Semâ'ü'l-lugaviyyu'l-mubaşir 'inde'n-nuhati kable Sîbeveyh*, 9.

²⁶⁷ İbrâhîm Mustafa, "Fî Usûli'n-nahvi", *Mecelletü Mecma'i'l-lugati'l-Arabiyyeti* 8 (1955), 141.

²⁶⁸ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 46.

²⁶⁹ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/258.

Semâ' yoluyla dil malzemelerine ulaşmak sadece dilbilimcilerin ve nahivcilerin bâdiyelere yönelmesi ve orada zaman geçirmeleri ile sağlanmamıştır. Âlimlerin *semâ'* için çöle seyahat etmelerinin yanı sıra, *bâdiyede* yaşayan Araplar da şehre bu işten para kazanmak veya ilim tahsil etmek gayesiyle gelmişlerdir. Dil ve nahiv âlimleri de onların varlıklarından istifade etmişler ve kendilerinden dil malzemelerini elde etmişlerdir.²⁷⁰

Arap bibliyografya âlimi İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist* kitabında, Irak şehirlerine gelen ve kendilerinden dilin alındığı 'çöl Arapları' denilen *A'râb'a* yer vermiştir. Nitekim bu çöl Arapları arasında, *Kitâbu'n-nevâdir*, *Kitâbu'l-fırak*, *Kit'abu'l-ibl* gibi çeşitli eserler kaleme alan Ebû Ziyâd el-Kilâbî ve Ebû Sevvâr el-Ganavî ve Ebü'l-Câmûs Sevr b. Yezîd gibi isimler yer almaktadır.²⁷¹

Sonraları, hicri ikinci asrın bitmesiyle *bâdiyelere* seyahat azalmış, Arapçalarına güvendikleri şairlerden *istişhâd* yapmaya başlamışlar, felsefe, fıkıh gibi ilimleri nahve hizmet etmek için çalışmalarına katmışlardır.²⁷²

Semâ' konusuna büyük bir titizlikle yaklaşan Basralı âlimlerin, Basra'nın çölün kıyısında yer alması bakımından, kırsal kesimden uzak, dili acemlerle karışıp bozulmamış, saflığını korumuş Kays, Esed, Temîm gibi kabileleri kaynak olarak alması, Basra ehlinin dilinin *fesâhetinde* önemli bir role sahiptir.

Nitekim Basra âlimleri ile çöl Arapları arasında karşılıklı seyahatler söz konusu idi. Basralı âlimler çölün ve Arap Yarımadası'nın Arap kabileleri ile bir araya gelmek için çöle seyahat ederken, çöl ehli de geçim işleri için Basra'da Ukâz çarşısına benzer, şiirlerin, methiyelerin aktarıldığı, ticaretin idame ettirildiği meşhur 'Mirbed' çarşısına geliyorlardı. Çöle giden âlimler arasında Asmaî, Ebû Ubeyde, Yûnus, Ebû Zeyd ve Halîl gibi âlimler yer almaktadır. Çöl Araplarından dil alırken o kişinin dilinin düzgünlüğüne ve doğruluğuna dikkat ederken, dili bir râviden alırken o kişinin doğruluğu ve eminliği kriterine bakıyorlardı. Sahibi bilinmeyen örneklere doğrulayamadıkları için itimat etmiyorlardı.²⁷³

Felsefe âlimi Fârâbî (ö. 339/950), dil felsefesi üzerine yazdığı *Kitâbü'l-Hurûf* adlı eserinde, *semâ'* yöntemiyle dil materyallerinin toplanmasında Basra âlimlerinin kriterlerini karşılayan kabileleri Kays, Temîm, Esed ve Tay ve sonra Hüzeyl olarak sıralamıştır. Habeş, Hind, Fars, Süryân, Şâm ve Mısır ehlinin dillerinin konuşulduğu coğrafyaya komşu olmaları sebebiyle bu dillerden çabuk etkilendikleri için, diğer kabilelerden Arap dilinin alınmadığını ifade etmiştir.²⁷⁴

²⁷⁰ Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-tefkiri'n-nahvî*, 37.

²⁷¹ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramađân (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 67.

²⁷² Mustafa, "Fî Usûli'n-nahvi", 144.

²⁷³ Sa'îd el-Afgânî, *Min Tarîhi'n-nahv* (Mektebetü'l-Fellâh, ts.), 64-65.

²⁷⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, 147.

Süyûtî, kendilerinden dil materyallerinin alınmadığı bu kabilelere, kitabı *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ* adlı eserinde şöyle yer vermiştir:

Mısır ehli ve Kıptîlere yakınlıklarından dolayı Lahm, Cüzâm kabilelerinden, çoğunun Hristiyan olması ve İbranice okumalarından dolayı Şâm halkına yakın Kudâ'a, Gassân ve İyâd kabilelerinden, Yunanlara yakın olmalarından ötürü Tağlib ve Yemen kabilelerinden, Kıptîlere ve Farslara yakın olmalarından dolayı Bekr kabilesinden, Hint ve Fars halkıyla bir araya gelen Bahreyn halkına yakınlıklarından dolayı Ezd Umân ve Abdulkays kabilelerinden, Habeş ve Hintlilere yakın olduklarından dolayı Yemen kabilesinden, aralarında yaşayan Yemenli tüccarlarla bir araya geldiklerinden dolayı Yemâme, Benî Hanîfe, Sakîf ve Tâif halkından, dillerinin bozulmasına sebep olan Arap dışındakilerle bir araya geldikleri için Hicâz şehirlerinde yaşayanlardan dil alınmamıştır.²⁷⁵

Buna karşılık Kûfe'nin, coğrafik konumu itibarıyla Irak'ın daha içinde, dolayısıyla yabancılara daha yakın bir yerde olması, dilinin Araplığının Basra dilinin Araplığı kadar düzgün ve arınmış olmasına engel teşkil ediyordu. Kûfe âlimlerinin dil materyallerini aldıkları kabilelerin çoğu, Yemen kabileleri idi, ancak Farşlılara ve Habeşlilere karışmalarından dolayı değişkenlik göstermesi hasebiyle Yemen kabilelerinin dili ile *ihdicâc* yapılmazdı.²⁷⁶

Basralı âlimler dil malzemesini aldıkları coğrafyayı dar tutarken, Kûfeli âlimler bu coğrafyayı daha geniş tutmuşlar, Kûfe Sevad çöl Araplarından Temîm, Esed gibi kabilelerden de dil malzemesi aldıkları gibi Basralı âlimlerin dillerini hatalı buldukları Bağdat Sevad çöl Araplarından el-Hatmiyye kabilesinden de almışlardır. *Nâdir* ve *şâz* olan *rivâyet* ve örnekleri de almış ve *kıyâsta* kullanmışlardır.²⁷⁷

Basralı âlimler, *semâ'ya* bu geniş yaklaşımından dolayı Kûfe âlimlerinden Kisâî'ye, nahvi bozduğuna dair ithamda bulunmuşlardır. Fakat Kisâî'nin, Basralı âlimlerin esas aldığı kabileler dışında sözü edilen kabilelerden de dil malzemesini toplaması rastgele bir durum olmamakla birlikte bu yaklaşımıyla, gramer kurallarını oluşturmada bu kabilelerden dil malzemesi toplamasına ruhsat verdiği anlamına da gelmemektedir. Nitekim, onun bu kabilelerden dil verisi toplaması, elde ettiği her dil malzemesi ile nahve dair bir tasarrufta bulunduğu anlamına gelmemektedir. Aslında Kisâî bu yaklaşımıyla dil malzemelerini belgelendirmiştir.²⁷⁸ Ayrıca Kûfe âlimlerinin *semâ'ya* geniş yaklaşımları Arap lehçelerinin kaydedilerek korunmasına da vesile olduğu söylenebilir.

Basra ve Kûfe ekollerinin *semâ'ya* yaklaşımlarından sonra, eklektik bir usûl geliştiren Bağdat ekolünün bu hususla ilgili tutumuma baktığımızda, daha çok Kûfe ekolünün metodunu izlediklerini görmekteyiz. Bağdat âlimleri de Kûfe âlimleri gibi bütün lehçelerin hüccet olduğu

²⁷⁵ Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, 1/167-168.

²⁷⁶ Sa'îd el-Afgânî, *Fî Usûli'n-nahvi* (Müdiriyyetü'l-kütübi ve'l-metbû'âtî'l-câmi'iyye, 1993), 199.

²⁷⁷ Avad - Abdurrahîm, "el-Hilâfü'n-nahvî beyne medresetey el-Basra ve'l-Kûfe fî mevkîfihimâ mine's-semâ' fî'l-luga", 75.

²⁷⁸ Mehdi el-Mahzûmî, *Medresetü'l-Kûfe ve menhecüha fî dirâseti'l-luga ve'n-nahv* (Bağdat: Dâru'l-Ma'rife, 1958), 331-332.

görüşünü benimsemişlerdir. Dolayısıyla bir lehçeyi veya kabileyi bir diğerine üstün tutmamışlardır.²⁷⁹

Bağdat ekolünün temsilcilerinden İbn Cinnî'nin²⁸⁰ "Lehçeler, farklılıklarıyla tümüyle hüccettir"²⁸¹ şeklindeki sözü bu görüşü özetlemektedir. Öte yandan İbn Cinnî'nin hocası İbn Fâris ile Basra ve Kûfe ekollerini harmanlayıp Bağdat ekolünü kuran âlimlerin başında gösterilen İbn Kuteybe,²⁸² bazı lehçeleri sîga bakımından hatalı olarak görmüşler, çirkinlik (القبح) ile nitelemişler ve lehçeleri ait oldukları kabilelere nispet etme hususunu önemsememişlerdir.²⁸³

Buna karşılık Bağdat ekolünün Mağrip temsilcilerinden İbn Mâlik (ö. 672/1273) ve Ebû Hayyân gibi âlimler, lehçelerin mensup oldukları kabileleri de zikretmiş, dil materyallerinin alınmasında kabile yelpazesini daha geniş tutarak, Basra âlimlerinin dil temininde imtina ettikleri Cüzâm, Lahm ve Gassân gibi kabilelerin lehçelerine eserlerinde yer vermişlerdir.²⁸⁴

Örneğin Basra âlimlerinin reddettiği ancak Kûfe âlimlerin kullandıkları şeddelendirme (التشديد) konusunda İbn Mâlik, (رَبَّنَا أَرِنَا الْذِّنِّ)²⁸⁵ ayetinde geçen ism-i mevsulün *nûn* harfinin şeddeli kıraatine cevaz verildiği noktaya odaklanmıştır. Ona göre lehçeler, Arap olduğu sürece dil materyalleri için bir kaynak teşkil etmiştir. Bu yüzden Arap lehçelerinin görmezlikten gelinmemesi gereken bir dil kaynağı olarak "bereketli birer toprak" olduğuna inanmıştır.²⁸⁶

Dil malzemelerinin elde edildiği kabilelerin acem yerleşim yerlerine olan mesafeleri, Basra, Kûfe ve Bağdat ekollerinin kabile seçimlerinde belirleyici bir kriterdir ve bu seçim, âlimlerin eserlerinde itimat ettikleri kabilelerin sayılarına da yansımıştır. Nitekim Sîbeveyh, *el-Kitâb*'ında itimat ettiği kabile sayısını on beş ile sınırlarken bu rakam, Ezherî'nin *et-Tasrîh bi-mazmûni't-tavzîh* adlı kitabında otuz bire ulaşmaktadır. Süyûtî'nin *Hem'u'l-hevâmi'* kitabında ise dil materyallerinin elde edildiği zikredilen kabilelerin sayısı otuz altıyı bulmaktadır.²⁸⁷

Yukarıda zikredilenleri özetleyecek olursak, *semâ'nın*, Arap dili materyallerinin bir araya getirilmesinde başvurulan ilk metot olduğunu görmekteyiz. Basra ve Kûfe âlimleri dil

²⁷⁹ Mahmûd Hüsnî Mahmûd, *el-Medresetü'l-Bağdâdiyye fî târîhi'n-nahvi'l-Arabî* (Müessesetü'r-Risâle, Dâru Ammâr, ts.), 127.

²⁸⁰ İbn Cinnî, görüşlerine meykinden ötürü her ne kadar Basra ekolünden bahsederken "arkadaşlarımız" ifadesini kullansa da eklektik bir usûlle Basra ve Kûfe ekolü görüşlerini harmanlamasından ötürü Bağdat ekolü mensuplarındandır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 245-246.

²⁸¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/12; Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lüga ve envâ'ihâ*, 1/204.

²⁸² İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 105; Abdulhamîd Sened el-Cündî, *İbn Kuteybe en-Nâkıd ve'l-edîb- Silsiletün fî a'lâmi'l-Arab* 22 (el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-âmmeti li't-te'lîf ve't-terceme ve't-tibâ'a ve'n-neşr, 1963), 168.

²⁸³ Ahmed Alemüddîn el-Cündî, *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fî't-türâs* (Mısır: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-kitâb, 1983), 1/199-202.

²⁸⁴ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 93; Cündî, *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fî't-türâs*, 1/205.

²⁸⁵ Fussilet, 41/29.

²⁸⁶ Cündî, *İbn Kuteybe en-Nâkıd ve'l-edîb- Silsiletün fî a'lâmi'l-Arab* 22, 1/205-206.

²⁸⁷ Cündî, *el-Lehecâtü'l-Arabiyyetü fî't-türâs*, 1/221,223,230.

materyallerini kaynağından işitmek için *bâdiyeye* seyahatlerinde adeta yarış halinde olmuşlardır. Araplardan birinci ağızdan işittikleri dili, kayıt altına almışlardır. Dil materyallerinin çoğu Abbasî döneminin başlarında tedvin edilmiştir. Tedvin döneminde dil, iki yolla elde edilmiştir. Birincisi, çöl Araplarının Irak'a yolculukları, diğeri, Irak âlimlerinin çöle yolculuklarıdır.²⁸⁸

Böylece yukarıda bu bölüm içerisinde *semâ'nın* sözlük ve terim tanımları, ilk dönem âlimlerinin *semâ*'ya yaklaşımları, bu konuda belirledikleri kriterler incelendi. Şimdi bir de *semâ*' konusunu inceleyen ya da çalışmalarında bu konuya değinen çağdaş dil âlimlerinin, *semâ*' ile ilgili mülâhaza ve iddialarına bakmakta fayda olduğu kanaatindeyiz.

Bu meselelerden ilki, nahiv âlimlerinin tedvin ettikleri her şeyin doğru olup olmadığı, dil materyallerini alan dil âlimlerin ve dilin temin edildiği Arapların güvenilir olup olmadıkları ile alakalıdır.

Mısırlı mütefekkir ve medeniyet tarihçisi Ahmed Emîn, bu sorulara menfi bir yanıt vermiş, dilin temin edildiği bazı Araplarda hata ve yalanın, yine dili bir araya getiren bazı dil âlimlerinde de zaman zaman hata ve yalanın varlığına dikkat çekmiştir. Ona göre dil âlimlerinin aralarındaki rekabet, özellikle halife ve emir meclislerinde elde ettikleriyle övünerek ön plana çıkma duygusu, öte yandan Basra ve Kûfe âlimleri arasında cereyan eden münakaşalar, birtakım hataların ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir. Ahmed Emîn, bu rekabeti fark eden bazı çöl Araplarının da bazen dil âlimlerinin daha önce işitmedikleri *garîb* lafızlar ortaya atarak menfaatlerini gözetmiş olabileceğini ifade etmektedir.²⁸⁹

Bir diğer mesele, *bâdiyeye* dili işitmek ve kayda almak için giden ve çöl Araplarının dillerini aktarmak için yanlarına gittikleri âlimlerin, dil materyallerinin temin edildiği kabilelerin her birinin lehçesini bir diğerinden ayıran birtakım fonetik farklılıkların olduğunu bilseler bile, bu kabilelerin dil seviyelerinin eşit olmadığı gerçeğinin üzerinde yeterince durmadıkları iddiasıdır. Bu iddiaya göre, lehçelerin farklılıklarına işaret eden bazı *nevâdir* kitapları ele alınsa da lehçelerin dil yapıları ve sözlük özellikleri, hakkıyla incelenmemiş ve lehçelerin bu yönleri kapalı bir kutu olarak kalmaya devam etmiştir.²⁹⁰

Çağdaş dilbilimciler, dil materyallerinin farklı lehçelerden bir araya getirilmesinin, gramer kurallarının oluşturulmasında etkin birtakım ihtilafları doğurduğu görüşündedirler. Bu modern dönem dilbilimciler, erken dönem dil âlimlerinin, Kur'ân dili ve Cahiliye dönemi diliyle yetinmemelerinin birçok ihtilafa sebep olduğunu savunmaktadırlar. Nitekim, onlara göre eğer erken dönem âlimleri Kur'ân ve Cahiliye dönemi diliyle yetinmiş olsalardı, ihtilafa düştükleri birçok konu ortadan kalkmış olurdu ve herhangi bir dil olgusunun doğru anlaşılmasından

²⁸⁸ Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, 316; Muhammed Şefi'üddîn, "Lehecâtü'l-Arabiyye ve alâkatühâ bi'l-lügati'l-Arabiyyeti'l-fusha dirâse lügaviyye", *Mecelletü Dirâsâti'l-Câmi'ati'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyyeti Şitagonk* 4/Aralık (2007), 78.

²⁸⁹ Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, 316-317.

²⁹⁰ Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-tefkiri'n-nahvî*, 37.

uzaklaştıran çelişik yorumlarından da çağdaş araştırmacıları kurtarmış olurlardı önerisini de dile getirmektedirler.²⁹¹

Eleştiri yöneltilen bir diğer husus, ilk dönem âlimlerinin dili bir araya getirirken itimat ettikleri zamansal sınırın çok uzun bir dönemi kapsamış oluşudur. Nitekim, Cahiliye dönemi, İslâm dönemi, Emevî dönemi ve Abbâsi döneminin bir kısmı tedvin dönemi içerisinde yer almaktadır. Elbette bu kadar uzun bir sürede dil, fonetik, morfolojik, semantik ve yapısal birtakım değişmelere maruz kalmıştır. Onlara göre, bu sürecin İslâm’dan önce yaklaşık yüz elli yıl ve İslâm’dan sonra *ihdicâc* dönemine kadar uzanması, dil âlimlerinin metotlarında bir sıkıntının varlığına işaret eder.²⁹²

Ayrıca dil âlimleri bu metotta çeşitli lehçelere itimat etmişler, hepsini harmanlayıp genel, tek bir nahiv oluşturmaya çalışmışlardır.²⁹³

İlk dönem âlimlerine, dil materyallerini bir araya getirirlerken itimat ettikleri metotlarla ilgili yöneltilen bu eleştirilerde, o dönemin şartları gereği âlimlerin dil malzemelerini toplayarak bir kurallar sistemi oluşturma gayelerine odaklandıkları gerçeğinin de göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz.

Nitekim dil ve nahiv kitaplarında onlarcası zikredilen lehçelerin, ilk dönem âlimleri tarafından her birinin fonetik, yapısal, semantik özelliklerinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, âlimleri asıl gayelerinden uzaklaştırabilirdi. *Lahnin* ortaya çıkmasıyla, genel bir gramer kurallar sistemine duyulan ihtiyaç, âlimlerin odaklarının, dil materyallerini bir araya getirme, kayda alma, derleme ve kurallar çıkarma eylemlerine yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Ayrıca âlimlerin, salt Kur’ân dili ve Cahiliye dönemi diliyle sınırlı kalmayıp başka lehçeleri de değerlendirmeye almaları, Arap dilinin zengin kültürünün günümüze kadar aktarılmasında katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla, modern akılla yöneltilen ve bir açıdan haklı gözükten eleştiriler, dönemin kaygılarıyla ele alındığında daha insafli hale gelebilir.

Dil materyallerinin elde edilmesinde bir metot olarak karşımıza çıkan *semâ’ya* baktığımızda, *fesâhet*, naklin sıhhati ve çokluk şartlarını sağlamış bir *semâ’nın* varlığı, kıyâsın önüne geçmiştir. *Semâ’dan* gelen bir *şâhid* söz konusu ise *kıyâs* yapmaya gerek kalmamıştır.²⁹⁴ Dolayısıyla lehçe de olsa, her bir dil verisinin *semâ’* yoluyla kayda alınmasının, erken dönem dil âlimleri için büyük öneme sahip olduğunu belirtebiliriz.

Bununla beraber, işitilen dil malzemelerinin yanı sıra işitilmeyenlerin de bir kaide dairesi içine alınması noktasında *kıyâs*, *semâ’nın* olmadığı yerlerde devreye girmektedir. Yani kaynağından nasıl konuşulduğu bilinmeyen dil malzemesi, mevcut örneklerle göre *kıyâs* edilir ve fakat

²⁹¹ Şefi’üddîn, “Lehecâtü’l-Arabiyye ve alâkatühâ bi’l-lügati’l-Arabiyyeti’l-fusha dirâse lügaviyye”, 81.

²⁹² Temmâm Hassân, *el-Luga beyne’l-mi’yâriyye ve’l-vasfiyye*, 32.

²⁹³ Temmâm Hassân, *el-Luga beyne’l-mi’yâriyye ve’l-vasfiyye*, 32.

²⁹⁴ Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 8/421.

semâ'nın var olduğu yerde *kıyâs* yapılmaz.²⁹⁵ O halde gramer kurallarının oluşturulmasında bir diğer metot olarak karşımıza çıkan *kıyâsın* sözlük ve terim anlamları nelerdir? Gramer kurallarının oluşturulmasında ne gibi bir rolü söz konusudur? Nahiv âlimlerinin *kıyâs* için koydukları kriterler nelerdir? Bir sonraki başlıkta bu konuları işleyeceğiz.

1.5.2. Kıyâs

Dil âlimlerinin gramer kurallarını oluşturmalarında bir metot olarak izledikleri *semâ'* yöntemi, Araplardan işitilen dil materyalleriyle sınırlı idi. İşte bu noktada bu sınırlı yönteme ek olarak, işitilmeyen dil materyallerini belirli bir disiplin içine alarak, kural oluşumunda değerlendirecek bir başka yöntem ihtiyacı duyulmuştur. *Kıyâs*, işitilmeyen dil materyallerinin, işitilenler üzerine hamledilerek, taşınarak hüküm çıkarmada önemli bir rol oynamıştır.

Sözlük anlamı olarak *kıyâs*, *Lisânü'l-Arab*'da, “قَاسَ الشَّيْءَ يَقِيسُهُ قِيَاسًا وَقِيَاسًا وَإِذَا قَدَّرَهُ” yani “bir şeyi ölçtü, karşılaştırdı, kıymetini belirledi” anlamlarıyla geçer²⁹⁶, *Mu'cemu'l-vasîf* sözlüğünde ise, “قَاسَ الشَّيْءَ بِغَيْرِهِ وَعَلَى غَيْرِهِ وَإِلَيْهِ قِيَاسًا وَقِيَاسًا قَدَّرَهُ عَلَى مِثَالِهِ... رَدَ الشَّيْءِ إِلَى نَظِيرِهِ” “bir şeyi başka şeyle karşılaştırdı, başka şeyle ölçtü, benzeriyle değerlendirdi..... benzerinin yerine koydu” şeklinde geçmektedir.²⁹⁷

Terim anlamı olarak *kıyâs*, “Bir illet, sebep dairesinde asıl olanın, fer'i olana hamledilmesi, asıl olanın hükmünün, fer'i olana uygulanmasıdır. Bir şeyin başka bir şeyle müşterek bir sebeple değerlendirilmesi de denmektedir.”²⁹⁸ Benzer bir tanımda ise *kıyâs*, *asıl olanın fer'i olanla aralarındaki bir ilinti yani illet hasebiyle ilişkilendirilmesi* olarak geçmektedir.²⁹⁹

Kûfe âlimlerinden Kisâî nahvi anlatırken *kıyâsı* şu beyitte dile getirmiştir:³⁰⁰

إِنَّمَا النَّحْوُ قِيَاسٌ يُتَّبَعُ وَبِهِ فِي كُلِّ أَمْرٍ يُتَّبَعُ

Muhakkak ki nahiv uyulması gereken kıyâstır Onda her durumda faydalanılacak şey vardır

Afgânî de ilk dönem âlimlerinin tanımına yakın bir şekilde *kıyâsı* “Nakledilmeyenin, nakledilene ortak bir illet hükmünde hamledilmesidir” şeklinde tanımlamıştır.³⁰¹

²⁹⁵ Ebu'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî li Elfiyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/232.

²⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. قيس, 6/187.

²⁹⁷ Kahire Arap Dil Kurumu Dilbilimcileri, *Mu'cemu'l-vasîf* (Kahire: Mecma'u'l-lugati'l-Arabiyye bi'l-Kahire, 1972), 2/770.

²⁹⁸ Enbarî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb*, 93.

²⁹⁹ İbrahim Ahmed Selâm Şeyh 'Îd, “es-Semâ'u ve'l-kıyâsu fî kitâbi hem'il-hevâmi' fî şerhi cem'i'l-cevâmi' li's-Süyûtî”, *Mecelletü'l-Camiati'l-İslâmiyye li'l-buhûsi'l-insâniyye* 21/1 (2013), 81.

³⁰⁰ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/267.

³⁰¹ Afgânî, *Fî Usûli'n-nahvi*, 78.

Modern araştırmacılarından Muhammed Hayr el-Hulvânî ise *kıyâsı* “Aralarındaki ortak bir illet ile ferî olanın asıl olana taşınması ve irâb, binâ ve tasrîf konularında kıyâs edilenin hükmünün kıyâslandanda uygulanmasıdır” şeklinde tanımlamıştır.³⁰²

Tabakât kitapları, *kıyâs* lafzının erken dönem nahivcileri tarafından kullanıldığına, aynı zamanda birçoğunun *kıyâsı*, dilsel olguların incelenmesi ve kaidelerin ortaya konmasında bir yöntem olarak kullandığına işaret etmektedir. İbn Sellâm kitabında, “Arapçayı ilk tesis eden ve kapısını aralayan ve yolunu netleştiren ve kıyâsını koyan Ebü'l-Esved ed-Düel'dir.”³⁰³ ifadesini kullanmıştır.

Ancak bunun dışında İbn Sellâm, *kıyâsla* ön plana çıkan hocası İbn Ebî İshâk'ı şöyle vasfetmiştir:

"عبد الله بن أبي إسحاق الحضرمي وكان أول من بعج النحو ومد القياس وشرح العِلل"

“Abdullâh b. Ebî İshâk el-Hadramî nahve ilk ilmeği atan, kıyâsı ve illetleri yaygınlaştıran kişidir.”³⁰⁴

İfadede geçen (مد القياس) ibaresi, bazı araştırmacıların tercih ettiği gibi ‘nahvî kaide’ veya ‘nahvi kontrol’ anlamına gelecek şekilde bir kaidenin hükmünü yayarak genel hale getirme anlamındadır.³⁰⁵ Diğer bir ifadeyle Hadramî, mütekellimin zihninde doğasından gelen *kıyâsın* çıkarımlarını yapıp Arapların dillerinin ihtiva ettiği genel dinamikler çerçevesine almış ve bir hüküm çıkarmıştır.³⁰⁶

İbn Sellâm'ın babasından naklettiği şu rivayet Hadramî'nin *kıyâsa* bakış açısını yansıtmaktadır:

Yûnus b. Habîb'e İbn Ebî İshâk'tan bir şey işittin mi dedim. Bana, ona (السَّوِيْق)-ince öğütölmüş buğday ezmesi- kelimesini sordum dedi, Araplardan bu kelimeyi sad harfi ile (الصَّوِيْق) şeklinde telaffuz eden var mı diye [sordum. Cevaben] bana: “Evet, Amr b. Temîm kabilesi bu şekilde telaffuz ediyor. Bu sorunla nereye varmak istiyorsun? Sen, genellenen ve kıyâs yapılan nahiv konularına bakmalısın.” dedi.³⁰⁷

Bu diyalog, İbn Ebî İshâk'ın Arap lehçelerine olan hakimiyetine işaret etmekle beraber, Hadramî'nin *kıyâsa* dair görüşlerini de ifade etmektedir. Nitekim, Arap lehçelerinin geniş ve çeşitli olması bazı dilsel düzensizliğe neden olabilir. Dolayısıyla ona göre bu karışıklığın önüne geçebilecek en iyi yöntem, farklı lehçeler görmezden gelinerek, Arapların sözlerinde belirli bir

³⁰² Muhammed Hayr el-Hulvânî, *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî* (el-Atlasî, ts.), 91.

³⁰³ Muhammed İbn Sellâm b. Ubeydillâh el-Cumahî, *Tabakâtü fuhûli's-su'arâ*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, Dâru'l-medenî, Cidde t.y., s. 1/12.

³⁰⁴ Cumahî, *Tabakâtü fuhûli's-su'arâ*, 1/14.

³⁰⁵ Muhammed Hayr el-Hulvânî, *el-Mufasssal fî târihi'n-nahvi'l-Arabî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1979), 145.

³⁰⁶ Hulvânî, *el-Mufasssal fî târihi'n-nahvi'l-Arabî*, 148.

³⁰⁷ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 23.

çokluğa ulaşana dayanarak tümevarım yoluyla dil malzemesini bir araya getirme ve bunlarla *kıyâsta* bulunmaktır.³⁰⁸

Yukarıda *kıyâsla* ilgili verilen tanımlardan ve bilgilerden, kıyâsla ilgili dört temel esasın olduğu çıkarılmaktadır, “المقيس عليه” (asıl), “المقيس” (fer’), “الجامع” (illet) ve “الحكم” (hüküm).

1.5.2.1. Kıyâsın Unsurları

Kıyâsın unsurlarından bahsedeceğimiz bu bölümde ele alacağımız ilk unsur, “المقيس عليه” yani *asıl*dır. Nahiv âlimleri (المقيس عليه) unsuruyla ‘*asılı*’ ve *asılıla* da iki şey kastetmişlerdir. Birincisi, Araplardan *semâ’* ve *rivâyet* yoluyla, sözlü veya yazılı olarak nakledilen dil malzemesidir. İkincisi ise, nahiv âlimlerinin, bu dil malzemelerinden, tümevarım yöntemiyle formüle ettikleri gramer kurallarıdır.³⁰⁹

Nahivcilere göre ‘asıl’, ‘bir şeyin müphemlikten tamamen soyutlanmış olması, hiçbir şüpheyi barındırmıyor olması’ demektir. Bu manayı, belirli bir tanım çerçevesinde kastetmişlerdir. Örneğin Arap dilinde *isimler* ‘asıl’dır. Nitekim nahivciler, “İ’râb, isimlerde asıldır” veya “İsimlerde asıl olan, mu’rab olmasıdır” demişlerdir.³¹⁰

Bununla beraber, mu’rablık durumu, bazı fiil örneklerinde de mevcuttur, muzâri fiillerde olduğu gibi. Dolayısıyla bu yönüyle fiillerle isimler arasında bir benzerlik tespit etmişlerdir. Buradan hareketle fiilin i’râbını, isimle benzerlik gösterdiği yönle ilişkilendirmişlerdir ki aslında fiil, özünde mu’rab olmayı gerektirmemektedir. Söz konusu benzerlikten dolayı fiil, tâbi olma hükmüyle mu’rablık almıştır. Dolayısıyla aslında fiiller, mu’rablık özelliği barındırmadığı için muzâri fiillerde i’râbın fer’ (tâli) olduğu görüşünü benimsemişlerdir.³¹¹

Asıl olanın şartı, *kıyâs* dışına çıkmaması, *şâz* olmamasıdır. *Şâz* bir materyalle *kıyâs* yapılmasına şiirde *zarûret* dışında cevaz verilmemiştir. Örneğin (استنوق، استصوب، استحوذ) fiillerini, üçlü sahih fiile dönüştürmek, *şâz* bir durumdur.³¹²

Zeccâcî, Arap kelimada isim, fiil ve harflerin ‘aslının’ ne olduğunu Halîl ve Sîbeveyh’in sözlerini aktararak açıklamıştır:

Halîl, Sîbeveyh ve bütün Basralılar şöyle söylemiştir: Kelâmda mu’rablığı hak eden, isimlerdir, mebnîliği hak eden ise, fiiller ve harflerdir. İşte asıl olan budur. Daha sonra ismin başına, mu’rablığına mâni olan harfe benzeyen bazı illetler gelmiş ve mebnî olmuştur. Sonra fiile, mu’rablığı gerekli kılan isimlere benzeyen bazı illetler gelerek fiil, mu’rab olmuştur. Harflerin hepsi mebnîlik aslında kalmıştır. Çünkü

³⁰⁸ Abdul’al Sâlim Mekrem, *el-Halakatu’l-mefkûde fî tarihi’n-nahv* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1993), 109-110.

³⁰⁹ Abdulfettâh Hasen Alî el-Becce, *Zâhiretû kıyâsi’l-haml fî’l-lugati’l-Arabiyye beyne ‘ulemâi’l-lugati’l-kudâmâ ve’l-muhdesîn* (Amman: Dâru’l-Fikr, 1998), 81.

³¹⁰ Muna İlyâs, *el-Kıyâs fî’n-nahv* (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1985), 31-32.

³¹¹ Muna İlyâs, *el-Kıyâs fî’n-nahv*, 31-32.

³¹² Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahv ve cedelihi*, 183,186.

harfleri aslının dışına çıkaracak bir şey başlarına gelmemiştir. Dolayısıyla her mu'rab isim, aslı üzerinedir. Mu'rab olmayan isim gördüğünde o, aslından çıkmış demektir. Gördüğün her mebnî fiil, aslı üzerinedir. Mu'rab gördüğün her fiil aslından çıkmıştır. Harflerin tümü aslı üzere mebnîdir.³¹³

Hadramî, *kıyâsta şâz* ve *nâdir* dil malzemelerinin esas alınmasını reddederken, Hadramî ile bu konuda aynı görüşte olan Ebû Amr b. Alâ *kıyâsın*, sık kullanıma (kesret) göre yapılmasını söylemiştir. Ancak Hadramî'ye nisbeten *şâz* ile *kıyâs* konusuna daha ılımlı yaklaşmış ve *şâzda* te'vîl yoluna gitmiştir.³¹⁴

Kıyâsın temel unsuru *asılı* sunduktan sonra, onun bir diğer önemli unsurunu teşkil eden “المقيس” yani *fer'* unsurundan bahsetmek istiyoruz. *Kıyâsın* unsurlarından olan ‘makîs’ (المقيس), Araplarda yer alan ifadeler uyarınca, Arapların sözlerine sevk edilendir, Arapların sözlerine sevkî mümkün olmadığı takdirde konuşulması uygun olmayandır.³¹⁵ Öte yandan, konuşulması uygun olmayanlar, Arapların sözlerine taşındığı vakit o artık Arap kelâmından addedilir.³¹⁶

Nahivciler, *makîsi* (kıyaslanan) iki temel kısımda özetlemişlerdir. Birincisinde, kıyaslanan yani *makîs* metinlerdir. Sosyolojik gelişmeler, dil malzemesinin kullanılmasında bir esnekliği zorunlu kıldığı için bu esneklik, *kıyâs* olgusuna da yansımıştır. Bu kısım, işitilmemiş dolayısıyla aktarılmamış dil formlarını ve materyallerini, işitilen ve aktarılan dil malzemeleri ile kıyaslayıp, asılmış gibi muameleye tabi tutmaktır. Bu sayede elde edilen bu yeni dil materyalleri, Arap dilinin bir parçası halini alır.³¹⁷ “قَامَ زَيْدٌ” (Zeyd kalktı) ifadesi, nasıl ki Arap diline ait bir cümle ise “طَابَ الْخُشْكَنُ” (Kurabiye hoş oldu) ifadesinde geçen Arapça olmayan “الْخُشْكَنُ” kelimesine rağmen cümle, Arap diline ait bir cümledir. Çünkü fiil cümlesi, faili Arapça bir kelime olmasa dahi, kaideler dairesinde merfû gelmiştir.³¹⁸

İkincisinde ise, kıyaslanan hükümlerdir. Hükümlerin hükümlerle *kıyâsı* yapılır. Yani metinler değil, form halindeki kurallar üzerinden *kıyâs* işlemi gerçekleşir. Bunun birçok çeşidi bulunmaktadır ancak bunlar aşağıdaki gibi özetlenebilir.³¹⁹

İlki, bilinen ve *muttarid* kıyaslananın, bilinen ve *muttaride* *kıyâs* edilmesi çeşididir. Bu çeşitte hedef, yeni hükümler oluşturmak değil, hükümleri birbiriyle bağlantılandırıp kuralları sağlamlaştırmak ve delillendirmektir. Nâib-i failin ref' edilmesinin, failin ref' edilmesiyle *kıyâsı*, fillerin cezm edilmesinin isimlerin cer yapılmasına *kıyâsı*, bu çeşide birer örnektir.

³¹³ Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv*, 77.

³¹⁴ Becce, *Zâhiretü kıyâsi'l-haml fî'l-lugati'l-Arabiyye beyne 'ulemâi'l-lugati'l-kudâmâ ve'l-muhdesîn*, 75.

³¹⁵ Hatice el-Hadîsî, *eş-Şahidu ve usûlu'n-nahvi fî kitâbi Sîbeveyh* (Kuveyt: Cami'atü'l-Kuveyt, 1974), 275.

³¹⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/358.

³¹⁷ Becce, *Zâhiretü kıyâsi'l-haml fî'l-lugati'l-Arabiyye beyne 'ulemâi'l-lugati'l-kudâmâ ve'l-muhdesîn*, 86-87; Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-tefkiri'n-nahvî*, 85.

³¹⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/358.

³¹⁹ Becce, *Zâhiretü kıyâsi'l-haml fî'l-lugati'l-Arabiyye beyne 'ulemâi'l-lugati'l-kudâmâ ve'l-muhdesîn*, 89-90.

İkincisi, şüpheli olanın şüpheli olana *kıyâs* edilmesi durumu. Bu çeşitte *kıyâsın* her iki esası da *muttarid* hatta sabit değildir. Buna rağmen nahiv bilginleri kıyaslanana, *kıyâs* edilenle birleştirmekte bir beis görmemişlerdir. Örneğin “قَتَوِيَّةٌ، رَكْوِيَّةٌ، حَلْوِيَّةٌ” kelimelerinin nisbeti, *muttarid* olmayan ve yalnızca tek bir örnek olarak gelmiş “شَنْوَاءٌ” kelimesinin nisbet *yâ’sı* almış halî “شَنْئِي” kelimesi ile kıyaslanarak “حَلْبِي، رَكْبِي، قَتْبِي” şeklinde yapılmıştır.³²⁰

Üçüncüsü, meçhûl olanın bilinen ve *muttaride* kıyaslanmasıdır. Bu çeşitte, kıyaslanan bilinmeyen ve *muttarid* olmayan, lehçelere ait birtakım dilsel olgular olabilir. Buna karşılık *kıyâs* edilen *muttarid* ve sabittir. Meçhul olan, *muttarid* olana kıyaslanarak, *kıyâs* edilenin hükmünü alır. Örneğin (ليس), geldiği kelimenin anlamını değiştirdiği gibi i’râbını da değiştiren ve isim cümlesine gelen sabit formlardandır. Yine (إِنَّ), isim cümlesine gelen *muttarid* bir formdur ama cümlelerin anlam ve irâbında yaptığı değişiklik (ليس)’ye zıt bir değişikliktir. Nahiv bilginleri bazı kabile lehçelerinde (لَا)’nın (ليس)’nin görevini, bazı lehçelerde ise (إِنَّ)’nin görevini gördüğünü gözlemlemişlerdir. Birbirine tezat bu olgulara bir kural koymak istemişler, bazen (لَا)’yı (ليس) ile bazen de (إِنَّ) ile kıyaslamışlar fakat bu durumun sabit ve *muttarid* olmadığını görmüşlerdir.³²¹

Son olarak, *muttarid* ve bilinenin şüpheli olanla kıyaslanmasıdır. Bu çeşitte, sabit olan, sabit olmayana götürülür. İlk bakışta mantıklı gözükme de bazı nahiv bilginleri, üzerinde işlevi ile ilgili ihtilaf olan bir durumla delil getirildiğinde, üzerinde ittifak olunmuş konumunda olacağı gerekçesiyle bu kullanıma izin vermişlerdir. Örneğin, istisnâda nasb eden (لَا) edatı, nidâ edatı (يَا)’nın görevinde kullanılır. (يَا)’nın nidâda işlevi üzerinde ihtilâf vardır ve bazı nahivciler nidâda âmil olanın (يَا) olduğunu ifade etmişlerdir. Öte yandan bazıları da âmilin, (يَا)’dan sonra gelen mukadder (tahmin edilmiş) bir fiil olduğunu savunmuşlardır.³²² Dolayısıyla bu örnekte يَا nidâ edatına لَا edatının kıyâslanması görüldüğü gibi, üzerinde hemfikir olunmayana sabit olan kıyaslanmıştır.

Asl (makîs aleyh) ve *fer’* (makîs) unsurlarından sonra, *kıyâsın* bahsedeceğimiz bir diğer unsuru da “الحكم” (hüküm) unsurudur. Nahiv bilginleri ‘hüküm’, yargısı konulan hükmün gereklerinin, herhangi bir farklılık olmadan, hüküm gerektirenler için kullanmışlardır.³²³ Bir başka deyişle, *kıyâs* edilenin hükmünün, kıyaslanan için de geçerli olması durumudur. Bu durum, kıyaslanmanın kaçınılmaz sonucudur. Nahiv bilginleri gramer kuralları için, aşağıdaki gibi çeşitli hükümler adlandırmışlardır.³²⁴ Aşağıda bu hükümlerden bahsedeceğiz.

وَاجِب (Zorunlu): Nahiv bilginlerinin hemfikir oldukları, Arap gramerine ait esas prensiplere işaret eder.³²⁵ Failin merfû olması, fiilden sonra gelmesi (Basralı âlimlere göre), hâlin nekra alması ve muzâfun ileyhin cer yapılması *vâcib* olan hükümlere birer örnek teşkil etmektedir.

³²⁰ Becce, *Zâhiretü kıyâsi’l-haml fî’l-lugati’l-Arabîyye beyne ‘ulemâi’l-lugati’l-kudâmâ ve’l-muhdesîn*, 90.

³²¹ Becce, *Zâhiretü kıyâsi’l-haml fî’l-lugati’l-Arabîyye beyne ‘ulemâi’l-lugati’l-kudâmâ ve’l-muhdesîn*, 90.

³²² Ebu’l-Mekârim, *Usûlu’t-tefkiri’n-nahvî*, 92.

³²³ Lübedî, *Mu’cemu’l-mustalahâtî’n-nahviyye ve’s-sarfîyye*, 1985, 65.

³²⁴ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahv ve cedelihi*, 47; Ebu’l-Mekârim, *Usûlu’t-tefkiri’n-nahvî*, 114-115.

³²⁵ Çakır, *Kıyas, Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, 119.

مَمْنُوع (Yasak): *Vâcib* dairesinde verilen hükümlerin tersi hükmünde olanlardır. Failin nasb ve cer i'râblarını alması, fiilden önce gelmesi ya da mefulün ref' veya cer i'râblarını alması bu hükme birer örnektir.

حَسَن (İyi): Mâzî şart fiilinden sonra gelen muzâri fiilin, ref' edilmesi bu hükmü alır. Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın aşağıdaki beytinde bahsi geçen hükmün örneği yer almaktadır:³²⁶

وَإِنْ أَتَاهُ خَلِيلٌ يَوْمَ مَسْأَلَةٍ يَقُولُ: لَا غَائِبٌ مَالِي وَلَا حَرَمٌ

Kapısını çaldığı gün ihtiyaç sahibi Der ki: 'Geri çevirmez mülküm kimseyi'

Beyitte geçen (خليل) fakir, (حرم) mahrum bırakmak anlamlarına gelmektedir. Beyitte şair, cesareti ve cömertliğiyle tanınan Herem b. Sinân'ı³²⁷ övüyor ve ihtiyacı olduğunda fakirleri geri çevirmeyeceğini ifade ediyor. (لا غائب) ifadesinde (لا) nefy lâ'sı ve (ليس) 'in görevini görmüştür. (غائب) 'nın ismi veya mübtedâsı, (مالي) haberin yerini almış faildir.³²⁸ Ve burada mâzî şart fiil olan أَتَا fiilinden sonra gelen يقول muzâri fiili, ref' olmuştur.

Nahiv bilginleri beyitte işaret edilen ve şart edatının cevabı olarak gelen (يقول) *şâhidinin*, merfû' olması ile ilgili iki görüş benimsemişlerdir. Sîbeveyh'in benimsediği birinci görüşe göre, fiilin merfû' gelmesi, ondan önce gelen şart edatının cevabı olmasından kaynaklı değil, lafzen sonradan gelse de şairin niyetinde önce söylemesindendir. Sîbeveyh, sıralamasını değiştirerek şair sanki (لا غائب مالي إِنْ أَتَاهُ خَلِيلٌ) söylemiş olduğunu ifade ediyor.³²⁹

İkinci görüş ise, Müberred ve Kûfeli âlimlerin görüşüdür. Fiilin merfû' gelmesinin, şart edatının cevabı olmasından kaynaklandığını savunmuşlar ve cevapla edat arasında bağlayıcı gizli bir *fe* harfinin var olduğunu takdir etmişlerdir.³³⁰

قَبِيح (Hoş olmayan): İbn Mâlik, *Elfiye*'sinde *kabîh* olanı dizelerde aşağıdaki gibi ifade etmiştir:³³¹

وبعد ماضٍ ٍ رفعك الجزا حسن ورفعه بعد مضارعٍ ٍ وهن
واقرن بفا حتماً جواباً لو جُعِلَ شرطاً لأن أو غيرها لم ينجعل

Mâzîden sonra cevabı ref' etmen hasen Muzâriden sonra ref'i vehen (kabîh)

Fe ile birleştir mutlaka eğer Şart yapıldıysa, çünkü başka türlü sü yapılmamıştır

³²⁶ Fâ'ûr, *Dîvânü Züheyr b. Ebî Sülmâ*, 115; Beyitte geçen (مسألة) ifadesi yerine (مسغبة) 'yoksunluk, ihtiyaç' ifadesi ile gelen rivâyet için bkz. Bağdâdî, *Hizânetü'l-edebe*, 9/70.

³²⁷ es-Seyyid Ahmed 'Îmâra, *Dirâsetun fî nusûsi'l-'asri'l-Câhilî- tahlîl ve tezevvuk* (Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.), 229.

³²⁸ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-si'riyyeti fî ummâti'l-kütübi'n-nahviyye*, 3/34.

³²⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/66; Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdîrahmân b. Abdullâh b. Akîl el-Hemedânî İbn Akîl, *el-Müsâ'id 'alâ teshîli'l-fevâid*, thk. Muhammed Kâmil Berekât (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 3/150; Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-si'riyyeti fî ummâti'l-kütübi'n-nahviyye*, 3/34.

³³⁰ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-si'riyyeti fî ummâti'l-kütübi'n-nahviyye*, 3/34.

³³¹ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Mâlik eṭ-Ṭâ'î el-Ceyyânî Cemâlüddîn İbn Mâlik, *Elfiyyetu İbn Mâlik* (Mekke: Dâru't-Teâvun, ts.), 58.

Hükmün bu *kabîh* türünü, şart muzâri fiilinden ve cezm edatından sonra gelen muzâri fiilin ref' edilmesi ile örneklendirebiliriz. Cerîr b. Abdillâh el-Becelî'nin (r.a.) aşağıdaki beyti, nahiv kitaplarında bu çeşide verilen bir örnektir:³³²

يا أقرع بن حابس يا أقرع إنك إن يصرغ أخوك تُصرغ

Ey Akra'u b. Hâbis, ey Akra'u Kardeşine bir zarar gelse sen de ölürsün

Beyitte işaret edilen *şâhid*, beytin sonunda gelen "تُصرغ" fiilidir. Bu muzâri fiil, cezmeden şart muzâri fiilinden sonra şartın cevabı olarak yer almasına rağmen merfû' gelmiştir ve *kabîh* hükmünü almıştır.³³³

خلاف الأولى (Evlâ olanın aksi): Hatalı olmasa da *evlâ*, yani tercih edilen, bir durumun aksine bir durumun gerçekleşmesi durumunda kullanılan hükümdür. Fiil cümlesinde mefulün, *evlâ* olan failin fiilin arkasından gelme durumunun terk edilmesi bu tür hükme örnek olarak verilebilir. Meselâ, "ضرب غلامه زيد" cümlesinde *evlâ* olan, fiil ve failin arka arkaya gelmesi durumunun aksi bir durum gerçekleşmiş ve meful, failin önüne geçmiştir.³³⁴

جائز على السواء (Her iki şekilde de mümkün olan): Hazfedilmelerine bir engel veya zorunluluk olmadığı takdirde, mübtedâ ya da haberin hazfedilmesi veya sabit bırakılması ile ilgili verilen hükümdür.³³⁵ Örneğin "من الذاهب؟" 'Giden kim?' sorusunun cevabı, haberin hazfedilmiş şekli ile "أحمد الذاهب" şeklinde verilebileceği gibi, haberin zikredildiği hali ile "أحمد الذاهب" şeklinde de verilebilir.

Bu hükümlerin dışında bir de "رخصة" 'ruhsat' adı verilen bir hüküm vardır. Ancak bu hüküm, şiirdeki *zarûrete* tahsis kılınmıştır ve *hasen* veya *kabîh* hükümleri gibi sıfatlar içermez.³³⁶

Kıyâsın yukarıdaki unsurlarından bahsettikten sonra, kıyaslamanın bir hükme erişmesi için *kıyâsın* bir diğer unsuru olan 'câmi' devreye girmektedir. Bu da جامع (birleştiren) unsurudur. Kıyaslanan, *kıyâs* edilenle, aralarında belirli bir türde bağlantı olmadığı sürece bağlanamaz. Yani, *kıyâsın* her iki unsurunun, 'birleştirici' olarak addedilebilecek bir dizi özellikten birine sahip olması şartıyla *kıyâs* yapılabilir. *Câmi'* denilen bu birleştirici esasın, üç türü bulunmaktadır, (العلّة، الشبه، الطرد) 'Sebep, benzerlik ve aynı biçimde tekrarlama'.³³⁷ Şimdi bu türlerden bahsetmek istiyoruz.

³³² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/67; İbn Akîl, *el-Müsâ'id 'alâ teshîlî'l-fevâid*, 3/148; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 9/47.

³³³ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-si'riyyeti fî ummâti'l-kütübi'n-nahviyye*, 3/34.

³³⁴ Becce, *Zâhîretü kıyâsi'l-haml fî'l-lugati'l-Arabiyye beyne 'ulemâi'l-lugati'l-kudâmâ ve'l-muhdesîn*, 92.

³³⁵ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelihi*, 48; Becce, *Zâhîretü kıyâsi'l-haml fî'l-lugati'l-Arabiyye beyne 'ulemâi'l-lugati'l-kudâmâ ve'l-muhdesîn*, 93.

³³⁶ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelihi*, 51.

³³⁷ Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-tefkiri'n-nahvî*, 108-113.

Kıyâsın câmi' (birleştiren) unsurunun türlerinden biri العلة (sebebe)'tir. *Kıyâs* edilende gerçekleşen ve bir hükmü zorunlu kılan, aynı zamanda kıyaslananda da gerçekleşen ve *kıyâs* edilenle birleştirip onun hükmünü aldırarak sebeptir.³³⁸

*İllet*in üç şekli vardır. Bunlar, 'öğrenilen', 'kıyaslanan' ve 'diyalektik-teorik' sebeplerdir. Örneğin (إن زيدا قائم) cümlesinde (زيداً) kelimesi ne ile nasb edildi sorusuna, Araplardan işittikleri ve öğrendikleri doğrultusunda (إن) ile nasb edildi cevabı, öğrenilen illettir.³³⁹

*İllet*in, kıyâslanan çeşidine örnek ise, "إن زيدا قائم" cümlesinde, "زيداً" ismini "إن" ile nasb edene, "إن"nin ismi nasb etmesi neden vaciptir" şeklinde yöneltilen soruya, "Çünkü inne ve kardeşleri, müteaddî fiil, mefûl ile ilişkisine benzer, dolayısıyla müteaddî fiil hükmüne haml edilmiş, benzetildiği şeyin görevini görmüştür. Burada nasb edilen yani inne'nin ismi, lafız bakımından mefûle benzetilmiştir. Inne'nin haberi merfû olan da faile benzetilmiştir." şeklinde cevap vermesi 'kıyâslanan' illettir.³⁴⁰

Kıyâsın câmi' unsurunun bir diğer türü de شبه (benzerlik) türüdür. Kıyaslanan ile *kıyâs* edilen arasında, asıl hükmün bağlı olduğu sebep dışında bir benzerlik yönünün olma halidir. Bazı bilginlere göre, sebep ile benzerlik arasındaki farkı, nicelik bakımından ele almışlar ve benzerlik, eğer kıyaslanan ve *kıyâs* edilende karar kılınan hükmün sonucunda tek bir neden ve seviyede ise bu, sebep yani illettir demişlerdir. Ancak bahsi geçen benzerlik, birden fazla yönüyle mevcutsa bu *şebih* olarak ele alınır. Benzerlik ile *kıyâsa* örnek olarak, Basra bilginlerinin, muzâri fiilin i'râbının, lafız, anlam ve kullanım bakımından mu'rab (sonu değişen) isimle benzeşmesi ile ilgili aktardıkları verilebilir. Nitekim muzâri fiil, (ضارب يضرب) örneklerinde olduğu gibi lafızda, harekelerde ve sükûnlarda mu'rab isimlerle benzeşir. Anlam bakımından bu benzerliklerine baktığımızda, isim ve fiil bazı hususlarda birbirine benzerler. Örneğin, belirtme takısı olan (ال) almamış bir ismin, 'umûm olma', ال takısı almış olanın ise, mahsus olma anlamlarını taşıdığını görürüz. Bununla birlikte bir muzâri fiil de gelecek zaman eki olan س ekini almadığında hem şimdiki zaman hem geniş zaman hem de gelecek zaman anlamını taşıyarak 'umûm olma' anlamını taşıırken, bu eki aldığı anda ise, gelecek zamana hasredilerek mahsus olma anlamını taşır.³⁴¹ Kullanım bakımından benzerlikleri ise, (جاءني رجل) (إن زيدا لقائم-إن زيدا ليقوم), (ضارب أو يضرب) örneklerinde olduğu gibi, her ikisi de nekraya sıfat olabilir ve başlarına ibtidâ lâmi gelebilir.³⁴²

Kıyâsın câmi' unsurunun bir diğer türü de طرد (aynı biçimde tekrarlama) türüdür. Bu tür *câmi'*, kıyaslanan ve *kıyâs* edilende, uygun bir illet olmaksızın hükmün oluşması durumudur. Örneğin (ليس), fiil olarak mebnî yapılır. Bazı âlimler, (ليس)'nin mebnîliğinin, çekimsiz fiil olmasından

³³⁸ Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-tefkiri'n-nahvî*, 108.

³³⁹ Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv*, 64.

³⁴⁰ Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv*, 64; Sebebin son türünden burada bahsetmeye gerek duymadık. Bu tür hakkında detaylı bilgi için bkz., Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv*, 65.

³⁴¹ Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-tefkiri'n-nahvî*, 110.

³⁴² Enbârî, *el-Însâf fî mesa'ili'l-hilâf*, 2/446; Ebu'l-Mekârim, *Usûlu't-tefkiri'n-nahvî*, 111.

kaynaklandığını söylerler. Fakat her çekimsiz fiilin mebnî olduğuna dair bir *aynı biçimde tekrarlanan* bir ilke yoktur. (ليس) 'nin mebnî gelmesiyle ilgili sunulması gereken sebep, fiillerin aslının mebnî olduğu ilkesidir. Bir başka deyişle, her fiili kapsamayan bir sebebin, *aynı biçimde tekrarlanan câmi'dir* diye açıklanması doğru değildir. Nitekim, bu *câmi'* çeşidinin, delil olarak alınıp alınmaması konusunda ihtilaf söz konusudur. İçlerinde Enbârî'nin de olduğu alınamayacağını söyleyen bir grup, tek başına *aynı biçimde tekrarlanan* illetinin, zannın üstünlüğü anlamına gelmeyeceği görüşüne dayanmışlardır.³⁴³

Böylece çalışmamızın bu kısmında, *kıyâsın asl* (makîs aleyh), *fer'* (makîs), *hüküm* ve son olarak *câmi'* unsurlarından ve bu unsurların türlerinden bahsetmiş olduk. Şimdi de *kıyâsın* türlerini incelemek istiyoruz.

1.5.2.2. Kıyâsın Kısımları

Gramer usulü eserleri incelendiğinde, *kıyâs* çeşitlerine dair tasniflerin dağınık olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, *kıyâsın* kullanımına, anlamına ve illetine göre tasnif edilen kısımlarını, daha net ve anlaşılır olmaları bakımından, Enbârî ve Süyûtî'nin zikrettikleri tasnifler doğrultusunda açıklamayı uygun gördük. Fakat *kıyâsın* kısımlarının açıklamasına geçmeden önce, konuda sıkça geçmesi bakımından الحمل (Haml) teriminin ne anlama geldiğini izah etmemiz gerekmektedir.

الحمل (haml), sözlükte, "حَمَلَ الشَّيْءُ يَحْمِلُهُ حَمْلًا وَحُمْلَانًا فَهُوَ مَحْمُولٌ وَحَمِيلٌ"³⁴⁴ 'taşıma, nakil, sürüklenme' gibi anlamlara gelmektedir. *Haml*, terim olarak, "Bir şeyin başka bir şeye kıyâs edilmesi ve birinin diğerine aktarılması"³⁴⁵ anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle *haml*, "Sözcüklere, kendisi dışında, ondan farklı, ancak aralarında bazı yönlerde benzerliklerin olduğu sözcükler için ortaya konan hükmün verilmesidir."³⁴⁶ şeklinde tanımlanabilir. Bu tanımdan sonra *kıyâsın* kısımlarını açıklayalım.

Enbârî, *kıyâsı* üç kısımda değerlendirmiştir: İllet (sebeup) *kıyâsı*, şebah (benzerlik) *kıyâsı*, tard (aynı biçimde tekrarlama) *kıyâsı*. Bu *kıyâs* türlerinden aşağıda, kısaca bahsedeceğiz.

İllet (sebeup) *Kıyâsı*: Bu *kıyâsta* izlenilen yöntem, *aslın fer'* olana, aralarındaki bir sebebe bağlı olarak hamledilmesidir. Bir başka deyişle, asıl olanın hükmünün tâli olana taşınmasıdır.³⁴⁷

³⁴³ *Câmi'* unsurunun 'aynı biçimde tekrar eden' türünü savunanlar ve reddedenlerin ayrıntılı bilgisi için bkz. Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lume'u'l-edille*, 110-112.

³⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1993, md. حمل, 11/172.

³⁴⁵ Lübedî, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye*, 1985, 67.

³⁴⁶ Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *el-Kıyâs fî'l-lugati'l-Arabiyye* (Kahire: el-Maṭba'atu's-Selefiyye ve mektebetühâ, 1978), 27.

³⁴⁷ Enbârî, *el-İgrâb fî cedeli'l-i'râb ve lume'u'l-edille*, 105.

İllet ismini almasının arkasında yatan neden, bu *kıyâs* türünün iki unsurla sebeplendirilmesindendir. Birinci unsur, ‘te’sîr’ (etki) unsurudur. Taşınan hükmün etkisinin, *asıl*da olduğu gibi *fer’* olanda da olmasıdır. Örneğin, isim tamlaması ilişkisinden kopmuş “حيث، بعد، قليل” gibi zarflar, *asıl*da mu’rab olmalarına rağmen, isim tamlamasıyla bir bağlantısı kalmadığı zaman mebnî olurlar. Burada illet, *te’sîr* unsuruyla doğrulanır. Çünkü zarfların mu’rab olmasına neden olan isim tamlaması ve dolayısıyla *te’sîri* ortadan kalkmıştır. Kısaca, hükmün varlığı veya yokluğu, illetin varlığı veya yokluğuna bağlıdır.

İllet olarak isimlendirilmesinin ikinci unsuru, ‘asılların şahitliği’ unsurudur. Yani “أين، متى، كيف” edatlarının mebnî gelmesi, harf anlamı içermelerinden kaynaklıdır, çünkü harfler mebnîdir. Burada illetin doğruluğu nerededir diye sorulduğunda, ‘Asıl, buna şahitlik etmektedir’ yanıtı verilir. Nitekim bu soru edatlarında asıl olan, harf anlamı içeren isimlerdir ve bu tür isimler mebnî olmak zorundadır.³⁴⁸ Bir başka deyişle, saydığımız bu soru edatlarının mebnî olmalarının illeti (sebebi), asıl olanın yani harflerin mebnî olmasıyla doğrulanmış olur.

Kıyâsın bir diğer çeşidi, *şebah* (benzerlik) *kıyâsıdır*. Bu *kıyâs* türünde izlenilen yöntem ise, *asıl* olanın hükmünün, illet olmadan, aralarındaki bir tür benzerlikten dolayı *fer’* olana hamledilmesidir. Örneğin muzâri fiilin i’râbı, zaman bakımından, umûm olandan mahsûs olana çevrildiği gibi, isim de umûm anlamından sonra mahsûs bir anlam alabilir. Bunu somut örneklerle açıklayacak olursak, örneğin, *يقوم* muzâri fiili, hem şimdiki hem geniş, hem de gelecek zaman anlamlarını taşıyarak umûmî bir anlam içermektedir. Ancak bu fiile gelecek zaman eki eklendiğinde *سيقوم* fiili, gelecek zamana mahsûs kılınmış olur. *Kezâ* رجل kelimesi umûmî anlamıyla bir adamı ifade ederken, belirlilik eki aldığı *الرجل* ismi, hâs bir anlamı ifade eder.³⁴⁹

Kıyâsın üçüncü çeşidi, *tard* (aynı biçimde tekrarlama) *kıyâsıdır*. *Kıyâsın* esaslarından olan *câmî’* konusunda bu tanıma değinmiştik.³⁵⁰ Aynı biçimde tekrarlanan lafızların, delil teşkil edip etmemesi hususunda ihtilaf söz konusudur. Delil olamayacağını iddia edenler aynı biçimde tekrarlanan *kıyâsta* illetin olmamasını, onun, sâbit ve sağlam bir *kıyâs* yapmaktan çıkaran unsur olduğunu düşünürler. *Tard’ın* tek başına illet olamayacağını savunan Enbârî, bu meseleyi mantık yürüterek, soru cevapla aşağıda açıklamıştır.

Tard illet olsaydı, bir ihâle/münâsebetin veya bir şebah/benzerliğin görevini görmesi gerekirdi. Şöyle dendiğini görmez misin? “Senin bu iddianın doğruluğunun delili nedir?” dendiğinde “Ben bu illetin başka bir yerde daha illet olduğunu iddia ediyorum” der. “Peki başka bir yerde de illet olduğunun delili nedir” diye sorulsa “Benim iddiam onun bizim meselemizde illet olduğu, onun iddiası da kendi iddiasında illet olduğuna dairdir” der. “O halde iki yerde de illet olduğunun delili nedir?” diye sorulsa “Her iki konumda da beraberinde hükmün olması onun illet olduğunu ispat eder” der. “Hüküm şartla birlikte vardır, aynı

³⁴⁸ Enbarî, *el-İgrâb fî cedeli’l-i’râb ve lume’u’l-edille*, 195-106; Çakır, *Kıyas, Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*, 148-149.

³⁴⁹ Enbarî, *el-İgrâb fî cedeli’l-i’râb ve lume’u’l-edille*, 106.

³⁵⁰ Çalışmanın 1.5.2.1. Kıyâsın Esasları başlığı altında ‘Câmî’ esasının çeşitlerinde tard terimi verilmiş, delil olabileceğini iddia edenlerin verdiği örnek aktarılmıştır.

zamanda illetle vardır. Peki hükmün olduğu yerde illetle ispat edildiğinin delili nedir” diye sorulduğunda “İlet olmasından” der. “Onun illet olduğunun delili nedir?” denildiğinde “İletin yer aldığı her yerde beraberinde bir hükmün olmasıdır” der. Böylelikle konuşma, kısır bir döngü halini alır. İşte aynı biçimde tekrarlanan lafızlar bu iddialarla bir yere varamaz.³⁵¹

Yani Enbârî’ye göre, aynı biçimde tekrarlanan lafız üzerine kıyâs yapılmamasını gerektiren sebep, o lafızların her konumda aynı illet görevini yerine getirememesidir.

Süyûtî ise, Arap dilinde kıyâs çeşitlerini dört başlık altında değerlendirmiştir:³⁵²

1. *Fer’* olanın *asıl* olana hamledilmesi *kıyâsıdır*. (زَوْج, تَوْر) gibi kelimelerin çoğulunun, (زَوْجَة, ثَوْرَة) gibi *nâdir* bir şekilde gelmesi bu *kıyâsa* bir örnektir.
2. *Aşın fer’* olana hamledilmesidir. (قامت قواما), (قمت قياما) ifadelerinde olduğu gibi, fiil açıklanırken, doğruluğunu ispat etmek için mastarının da açıklanması, bu *kıyâsa* bir örnektir.
3. Benzer olanın diğer benzer olana *kıyâsıdır*. İsim olan (حاشا) kelimesinin harf olan (حاشا) kelimesine benzerliğinden dolayı mebnî kılınması bu *kıyâsa* bir örnektir.
4. Zıt olanın diğer zıt olana *kıyâsı*; aslında nasb eden (لن) edatının cezm etmesine, aslında cezm eden (لم) edatının nasb etmesine hamledilmesi bu *kıyâsa* bir örnektir.

Birinci ve üçüncü *kıyâs* çeşitleri, kıyaslanan ile *kıyâs* edilenin birbirine denk olmasından dolayı (قياس المساوي) ‘eşitlik kıyâsı’ olarak isimlendirilmiştir. İkinci *kıyâs* türüne (قياس الأولي) ‘evlâ kıyâsı’ dördüncüsüne de (قياس الأدون) ‘en düşük olanın kıyâsı’ isimleri verilmiştir.³⁵³

Bu bölümde *kıyâs*ın kısımlarından, Enbârî’nin ve Süyûtî’nin taksimlerini esas alarak bahsettik. Bundan sonraki bölümde, ilk dönem âlimlerinin gramer kurallarını belirlerken, *semâ’* ve *kıyâs* metotlarının anlatımından sonra, âlimlerin oluşturdukları kuralların ispatında, Kur’ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîf, Arap şiirleri ve sözleri gibi kaynaklardan örnekler getirirlerken, karşılaştıkları şâz materyallere nasıl yaklaştıklarını izah etmek gerekmektedir. Bu izahta, sözünü ettiğimiz bu kaynaklardan örnek yani *şâhid* gösterme işlemi olarak bilinen *istişhâd* kavramının sözlük ve terim anlamları, zamansal ve mekânsal kapsamı, âlimlerin *istişhâd*ı yaptıkları Kur’ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîf, Arap şiirleri ve sözleri gibi kaynaklara yaklaşımları değerlendirilecektir.

1.6. Şâz Olarak Kullanılan Kelimelerle İstişhâd Meselesi

Erken dönem nahiv âlimleri gramer kurallarını belirlerken, *muttarid* kelimelerle *kıyâs* oluşturulabileceği konusunda hemfikirdirler. Ancak şâz kelimelerin *kıyâsa* esas teşkil etmesi hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Şâz kelimelerle gramer kuralına *şâhid* gösterme yani *istişhâd*

³⁵¹ Enbarî, *el-İgrâb fî cedeli’l-i-râb ve lume’u’l-edille*, 110-111.

³⁵² Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahv ve cedelih*, 192-208.

³⁵³ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahv ve cedelih*, 192.

meselesi, ileride açıklanacağı üzere nahiv âlimlerinin kural oluşturmada esas aldıkları kriterler arasında, önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ancak *şâz* kelimelerle *istişhâd* kriterleri meselesini ele almadan önce, ‘istişhâd’ teriminin sözlük ve terim anlamlarını ortaya koymak, bununla birlikte bir anlam kargaşasının önüne geçmek için, delil gösterirken nahiv âlimleri tarafından kullanılan *ih ticâc* ve *temsîl* kelimelerine de açıklık getirmek gerekmektedir.

Buna göre *istişhâd*, “استشهدتُ فلاناً على فلانٍ” ‘şâhitlik etmesini istedi’, “استشهدتُ فلاناً على فلانٍ” ‘falancadan, dayandığı kesin haberi sunmasını istedim’ cümleleri ve “وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ”³⁵⁴ (Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun)³⁵⁵ ayetinde geçtiği üzere ‘tanık tutma’ anlamlarına gelen “استشهدَ” fiilinin mastarı olarak gelmiştir.³⁵⁶

İstişhâd, ‘şâhit oldu’, ‘hüküm verdi’, ‘bildi’ anlamlarına gelen “شهد” kökünden türemiş³⁵⁷ ve içerdği fiilin talep edilmesi anlamını kazandıran “استفعل” vezninde gelmiştir.³⁵⁸

İstişhâd yapılırken sunulan “شاهد” kelimesi ise, ‘tanıklık eden’, ‘tanık’ ‘melek’, ‘Cumâ günü’, ‘yıldız’³⁵⁹ ve “شهادة” ‘kesin haber’³⁶⁰ gibi anlamlara gelmektedir.

İstişhad (şâhid gösterme)³⁶¹ kelimesinin, sözlük anlamına yakın bir şekilde gelen terim anlamını zikretmeden önce yukarıda sözlük anlamını verdiğimiz ve *istişhâd* aracı olan “شاهد” ‘şâhid’ kelimesinin terim anlamını ele almakta fayda var. ‘Şâhid’ kavramı,

“عِنْدَ أَهْلِ الْعَرَبِ الْجَزِيِّ الَّذِي يُسْتَشْهِدُ بِهِ فِي إِبْنَاتِ الْقَاعِدَةِ لِكُونَ ذَلِكَ الْجَزِيِّ مِنَ التَّنْزِيلِ أَوْ مِنْ كَلَامِ الْعَرَبِ الْمُؤْتَوَّقِ بِعَرَبِيَّتِهِمْ”
“Arap âlimlerine göre şâhid, nahiv kaidesinin ispatında delil olarak gösterilen, Kur’ân’dan veya Arapçasına güvenilen Arapların sözlerinden alınan kısımdır.”³⁶² şeklinde bir terim anlamı taşımaktadır. Burada geçen ‘kısım’ ifadesinden kastettiğimiz, kanıtın yer aldığı kısımdır, geçtiği

³⁵⁴ Bakara, 2/282.

³⁵⁵ <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/289/282-ayet-tefsiri>

³⁵⁶ Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, md. شهد, 8/253.

³⁵⁷ Ahmed Muhtâr Omar, *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-mu'âsıra*, md. شهد, 2/240.

³⁵⁸ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal fî Şina'ati'l-Î'râb*, thk. 'Alî bû-Mulaḥḥam (Beyrut: y.y., 1993), 374.

³⁵⁹ Cevherî, *Tâcü'l-luga*, 2/495; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 292; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, شهد, 8/257.

³⁶⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, md. شهد, 292.

³⁶¹ Terim Kızıklı'nın araştırmasında *istişhâd* kavramı “tanık gösterme” şeklinde ele alınmıştır, ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Kızıklı, “Sîbeveyh’de Tanık Gösterme Metodu”, *Ekev Akademi Dergisi* 10 (2006), 145-153.

³⁶² Muhammed b. Ali b. el-Kâdî et-Tehânevî, *Mevsû'atu keşşafî istilâhâtî'l-funûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü'l-Lübân nâşirûn, 1996), 1/1002.

cümlelerin tamamının delil olarak gösterilmesi anlamına gelmemektedir.³⁶³ Buna göre nahiv *şâhidi* ya bir Kur’ân ayeti ya bir şiirin beyti ya da meşhur bir sözdür.³⁶⁴

Şâhid kelimesinin terim anlamına açıklık getirdikten sonra, söz konusu *şâhidle* yapılan eylemi yani *istişhâd* kelimesinin terim anlamını açıklayalım.

İstişhâd, (الإِخْبَارُ بِمَا هُوَ قَاطِعٌ فِي الدَّلَالَةِ عَلَى الْقَاعِدَةِ مِنْ شَعْرِ أَوْ نَثَرٍ) ‘Gramer kuralının belirlenmesinde, şiir veya nesirden kesin delil niteliğinde örnekler getirmek’³⁶⁵ şeklinde tanımlanır. Burada *istişhâdın* asıl hedefi, nahivcinin oluşturduğu gramer kuralına, kendisini kuvvetlendirecek ve destekleyecek şekilde, doğruluğuna itimat edilen şiir veya nesir gibi Arapça *şâhid* sunmasıdır.³⁶⁶

İstişhâd ile benzer anlamı taşıyan *ihiticâc* ise, sözlükte “الحُجَّةُ” ‘hüccet’, ‘burhan, delil’, ‘husumette zafer kazandıran yön’ anlamlarına gelen kelimedenden türemiştir.³⁶⁷ “حُجَجُ النَّحْوِ” ‘nahiv hüccetleri’ olarak kullanılan ifade, “براهين تقام من نصوص اللغة للدلالة على صحة رأي أو قاعدة”, ‘nahiv konusunda bir görüşün veya bir gramer kuralının doğruluğuna işaret eden dil metinlerinden alınan delillerdir’ anlamına gelmektedir.³⁶⁸

İhticâc sözlükte, “اِحْتِجَّ بِالشَّيْءِ” ‘bir şeyi delil olarak aldı’ fiilinin mastar halidir.³⁶⁹

İhticâcın terim anlamı ise, “إثبات صحة قاعدة أو استعمال كلمة أو تركيب بدليل نقلي صحَّ سنده إلى عربي فصيح سليم”, ‘bir kuralın geçerliliğini veya bir kelime ya da terkinin kullanımının doğruluğunu, nakil zinciri güzel konuşma yetisine sahip (selika)³⁷⁰ fasih bir Araba uzanan bir delille ispat etmektir.’³⁷¹

İstişhâd ve *ihiticâc* kelimeleri, terim anlamları ışığında, bir kaidenin doğruluğunun ispatlanması için delil sunma fiilinde aynı yönü işaret ediyor gözükse de *ihiticâc* kavramı ve türevleri, daha çok bir görüşe üstün gelme niyetiyle tartışma ve çekişme gerektiren yerlerde kullanılıyordu. Yine bir Arap’ın dilinin *fesâhetine* veya kusuruna işaret edilirken de *ihiticâc* terimi kullanılıyordu. (هذا الشاعر... والعلماء يحتجون بشعره) ‘bu şairin şiiri ile onunla *hüccet* edilir’, (يُحْتَجُّ بِهِ)

³⁶³ Abdurrahmân b. Muâza eş-Şehrî, *eş-Şâhidu’s-si’rî fî tefsîri’l-Kur’ani’l-Kerîm, ehemmiyetuhu ve eseruhu ve menâhîcu’l-müfessirîn fî’l-istişhâdi bihi* (Riyad: Dâru’l-Minhâc li’n-neşr ve’t-tevzî, 2010), 60.

³⁶⁴ Lübedî, *Mu’cemu’l-mustalahâtî’n-nahviyye ve’s-sarfîyye*, 1985, 120.

³⁶⁵ ‘Îd, *el-İstişhâd ve’l-ihiticâc bi’l-luga*, 86.

³⁶⁶ Lübedî, *Mu’cemu’l-mustalahâtî’n-nahviyye ve’s-sarfîyye*, 119.

³⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, md. حجج, 2/228; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, md. حجج, 183.

³⁶⁸ ‘Îd, *el-İstişhâd ve’l-ihiticâc bi’l-luga*, 86.

³⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, md. حجج, 2/228.

³⁷⁰ Sözün nasıl kurulduğu ile ilgili bir olgu olarak karşımıza çıkan selika kavramı için bkz. Temmâm Hassân, “Chomsky’nin Üretici Dil Bilgisi Kuramı ile Klasik Nahiv İlminde Selika (Dil Yetisi)”, çev. Mehmet Emin Güzel, *Mütefekkir- Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/12 (2019), 575-584.

³⁷¹ Afgânî, *Fî Usûli’n-nahvi*, 6.

âlimler *ih ticâc* ederler' gibi ifadeler, kişinin dilinin, güvenilirliğinin nitelenmesi esnasında kullanılan ifadelerdendir.³⁷²

Öte yandan *temsîl* (örneklendirme), *ih ticâc* ve *istişhâtta* olduğu gibi, dilin delillendirilmesi için değil, kaidenin hakikatine işaret etmek için örneklerin verilmesidir.³⁷³ Örneğin "لولا" harfinden sonra mübtedânın haberi genel olarak hazfedilmelidir. "لولا زيدٌ لغرقت" 'Zeyd olmasaydı boğulurdum' cümlesinde "زيد" lafzı mübtedâ, ancak haber olarak takdir edilen "موجودٌ" lafzı hazfedilmiştir.³⁷⁴ Ebü'l-Alâ el-Maarî'nin (ö. 449/1057) aşağıdaki beytinde, "لولا" harfinden sonra gelen haberi zikretmesini, hatalı görenler olmuştur:³⁷⁵

يُذِيبُ الرُّعْبُ مِنْهُ كُلَّ عَضْبٍ فَلَوْلَا الْغَمْدُ يُمَسِّكُهُ لَسَالَا

Korku, her keskin kılıcı eritirken Onu kın tutmasa akıp giderdi

Beyitte geçen "لولا" şart edatından sonra gelen "الْغَمْدُ" kelimesi, mübtedâ, "يُمَسِّكُهُ" fiili ise haber, "لَسَالَا" ise "لولا" edatının cevabıdır.³⁷⁶

Nahiv âlimlerinin çoğunluğuna göre, "لولا" harfinden sonra gelen haber, vücube hazfedilir. Çünkü haber, "الكون العام", yani başka hiçbir anlam içermeksizin 'genel mevcudiyet' anlamı taşıyorsa hazfedilir.³⁷⁷ Ancak "الكون العام" anlamındaki gibi mutlak bir mevcudiyeti değil de "الكون الخاص", yani "الوجود المقيد" 'kısıtlı mevcudiyet' anlamını taşıyorsa, bu kısıtlı anlamın anlaşılması için haberin zikredilmesi gerekmektedir.³⁷⁸ Kısaca, habere işaret eden bir karinenin olması durumunda haberin hazfedilmesi de zikri de mümkündür, ancak zikredilmesi nâdirdir.³⁷⁹

Haberin hazfedilmesi gerekirken, zikredildiği durumun izahı için gösterilen bu beyit, herhangi bir gramer kuralını ispatlayacak *istişhâd* olarak değil, *temsîl* olarak gösterilmesine örnek gösterilmiştir. Zaten, İbn Mâlik'in Arap gramerine dair kaleme aldığı manzum eseri *el-Elfiyye*'yi şerh eden Arap dili, fıkıh ve kıraat âlimi Uşmûnî (ö. 918/1513), yukarıda bahsi geçen beytin sahibi Maarî'nin şiirleriyle *ih ticâc* yapılmadığını zikretmiştir.³⁸⁰ Uşmûnî'nin bu kanaatinde, Maarî'nin ileride zikredileceği üzere, şiirleriyle *istişhâd* yapılan şairlerden olmaması bir etken olabilir.

³⁷² İd, *el-İstişhâd ve'l-ih ticâc bi'l-luga*, 86-87.

³⁷³ Lübedî, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye*, 120.

³⁷⁴ Muhammed b. Sâlih el-Useymin, *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik* (İslamweb, ts.), 19/3.

³⁷⁵ Ebû Muhammed Bedrüddîn el-Murâdî, *Kitâbu'l-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî*, thk. Fahrüddîn Kabâveh - Muhammed Nedîm Fazıl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 600.

³⁷⁶ Useymin, *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*, 19/3.

³⁷⁷ Abbâs Hasen, *en-Nahvü'l-vâfî* (Mısır: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 1/476-477, 519.

³⁷⁸ Hasen, *en-Nahvü'l-vâfî*, 1/477.

³⁷⁹ Useymin, *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*, 19/3.

³⁸⁰ Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî li Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1/205-207; Lübedî, *Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye*, 120.

Temsîli, istiṣhâd ve ihticâc kavramlarından ayıran bir diğer husus da *temsîlin, istiṣhâd ve ihticâc* asırları gibi belirli bir zamanla sınırlı olmamasıdır. Dolayısıyla *temsîl* yani ‘örneklendirme’, her dönem yapılabilecek bir olgudur.³⁸¹ Peki *temsîli, istiṣhâd ve ihticâc* kelimelerinden ayıran bu zamanın sınırları nelerdir? Sözü edilen bu ‘istiṣhâd asrı’ ile ne kastedilmektedir? Bu soruların cevaplarını vermeye çalışacağız.

Arap nahvi âlimleri gerek çöl gerekse şehirde, hicrî ikinci asrın ortalarına kadarlık dönemde yaşamış Cahiliye Araplarından ve İslam döneminin fasih Arapça diline sahip olanlarından yapılan *istiṣhâd* kabul etmişlerdir. Bu çerçevede şairleri dört gruba ayırmışlardır. İslâm dönemini göremeyen ‘Cahiliye dönemi’ şairleri, Cahiliye ve İslâm dönemine tanıklık etmiş ‘muḥadram’ şairler, Cahiliye dönemini görmeyen ‘İslâm dönemi’ şairleri ve Sîbeveyh’in de bazı şiirlerini *ihticâc* olarak gösterdiği Beşşâr b. Bürd’ün (ö. 167/783-84) öncülüğünü yaptığı ‘muḥdesûn’ yani ‘yenilikçi’ şairler.³⁸²

Âlimler, ilk iki tabakadaki şairlerle *istiṣhâd* yapılabileceği hususunda hemfikirdirler. Üçüncü tabakada ihtilafa düşmüşlerdir. Dördüncü tabaka şairlerinin sözleriyle nahiv ve sarf ilimlerinde *istiṣhâd* yapılamayacağını söylemişlerdir.³⁸³

Söz konusu tabakalara mensup şairlerden örnekler verecek olursak, şiirleriyle *istiṣhâd* yapılan şairler arasında, Cahiliye şairlerinden İmru’l-Kays (ö. 540 dolayları), A’sâ (ö. 7/629 [?]), muḥadram şairlerden Lebîd b. Rebîa (ö. 40 veya 41/660 veya 661) ve Hassân b. Sâbit (ö. 60/680 [?]) gibi şairler gelmektedir. Bu şairler yukarıda adı geçen şair tabakalarının ilk iki tabakasına mensupturlar.³⁸⁴

Üçüncü tabakadan, senedi sıhhatli olan şiir sahipleri arasında Ebû Amr b. Âlâ, İbn Ebû İshâk (ö. 117/735) ve Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) gibi şairler gelirken, bu tabakanın Cerîr b. Atıyye (ö. 110/728 [?]) ve Ferezdak (ö. 114/732) gibi şairlerin şiirleriyle, dillerinde *lahn* olması iddiasıyla nahiv âlimleri *istiṣhâd* yapmamışlardır.³⁸⁵

Ancak dilin mana ilimlerinden bedî, beyân ve meânî gibi ilimlerinde, yenilikçi şairlerden de *istiṣhâd* yapmışlardır. Nitekim İbn Cinnî *el-Hasâis* adlı kitabında *muḥdes* şair olmasına rağmen, Mütenebbî’nin şiirleriyle *istiṣhâd* yapmış, Müberred’in de Ebû Temmâm’ın (ö. 231/846) şiiriyle *istiṣhâd* yaptığını, bu *istiṣhâd*ı, lafız değil mana babından yaptığını dile getirmiştir.³⁸⁶ Dördüncü tabakanın şiiriyle *istiṣhâd* yapılan en son şairi ise, İbrâhîm b. Herme’dir (ö. 150/767).³⁸⁷

³⁸¹ Ebu’l-Mekârim, *Usûlu’t-tefkiri’n-nahvî*, 219.

³⁸² Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahv ve cedelih*, 122; Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 1/6; Afgânî, *Min Tarîhi’n-nahv*, 19.

³⁸³ Afgânî, *Min Tarîhi’n-nahv*, 19.

³⁸⁴ Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 1/5-6.

³⁸⁵ Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 1/6.

³⁸⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/25.

³⁸⁷ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahv ve cedelih*, 123.

Nahiv âlimlerinin, gramer kurallarının ispatı için şiirleriyle *istişhâd* yaptıkları şairlerin yanı sıra, bu ispatta *şâhid* olarak gösterilen güvenilir kaynakların, Kur'ân-ı Kerîm, hadis-i şerîf, şiir ve nesir olmak üzere Arap sözleri olduğunu görmekteyiz. İleride bahsedileceği üzere bu kaynakların arasında *şâz* kıraatler, kelimeler de yer almaktadır. Bu tür *şâz* *şâhid*lerin açıklanması ve örneklendirilmesi, çalışmamızın temelini teşkil eden *şâz* meselesinin anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

1.6.1. Kur'ân-ı Kerîm ve kıraatleri

İstişhâd kaynaklarının başında, Kur'ân-ı Kerîm gelmektedir. İlk dönem nahiv âlimleri arasında, Kur'ân'ın gramer kuralının ispatında delil olarak gösterilmesi hususunda herhangi bir anlaşmazlık söz konusu değildir.³⁸⁸

Ancak Basralı âlimler, *şâz* kıraatlerle *istişhâd* yapılmasını ve bu kıraatlerle *kıyâs* yapılmasını uygun görmemişler, gramer kuralı oluşturma yöntemlerinde bir kaynak olarak değerlendirmemişlerdir. Çünkü Basralı âlimler, bir kaynağı ancak kendi *kıyâs*larına, kurallarına ve usullerine uyduğu takdirde dikkate alıyorlardı. Aksi halde *şâz* kıraatleri bir *istişhâd* kaynağı olarak reddediyorlardı. Öte yandan kıraatler bütün çeşitleriyle, Kûfe nahvinin *istişhâd* kaynaklarından birini teşkil etmektedir.³⁸⁹

Kıraatler, Kûfe ekolü nahvinin önemli kaynaklarından biridir. Ancak Basralı âlimler, kıraatlere diğer Arapça kaynaklara yaklaştıkları gibi yaklaştırmışlar, kıraatleri kendi usullerine ve *kıyâs*larına tabi tutmuşlardır. Bu usullere uymayan kıraatleri kabul etmişler, ancak bazı Arapça rivâyetleri reddettikleri gibi bu kıraatleri de *istişhâd* konusunda değerlendirmemiş ve *şâz* olarak nitelemişlerdir.³⁹⁰

Kûfeli âlimler ise, yedi kıraat ve diğer kıraatleri de *şâhid* olarak ele alıyorlar, bu kıraatlerde Arapçaya ters düşen durumlara da cevaz veriyorlardı. Basralı âlimlerin *istişhâd*ı reddettikleri kıraatlerden biri, İbn Âmir'in (ö. 118/736),

"وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائُهُمْ"

"Bunun gibi, ortakları, müşriklerden bir çoğuna çocuklarını öldürmeyi iyi bir şey gibi gösterdi"³⁹¹ ayetini, (وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائُهُمْ) şeklinde kıraat etmesidir. Bu kıraatte "أَوْلَادَكُمْ" kelimesi nasb edilmiş ve "شُرَكَائَكُمْ" kelimesi cer edilmiştir. Basralı âlimler bu kıraati hatalı bulmuşlardır. Çünkü muzâf ve muzâfun ileyh arasında mefûl girmiştir. Muzâf ve muzâfun ileyhin arasında mefûlün yer almasından imtina edilmesi konusunda görüş birliği

³⁸⁸ Mübarek Hüseyin Necmüddîn Beşîr, *el-Kıyâsu'n-nahvî usûluhu ve davâbituhu ve vezîfetuhu ve devruhu fî binâ'i'l-medreseteyn el-Kûfe ve'l-Basra* (Sudan: Cami'atu'l-Kurân-ı Kerîm ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Doktora, 2003), 113.

³⁸⁹ Hadîsî, *eş-Şâhidu ve usûli'n-nahvi fî kitâbi Sîbeveyh*, 47.

³⁹⁰ Mahzûmî, *Medresetü'l-Kûfe ve menhecüha fî dirâseti'l-luga ve'n-nahv*, 337.

³⁹¹ En'âm, 6/137.

olduğunu, böyle bir durumun ancak şiirde zarûret dahilinde olabileceğini, Kur'ân'da böyle bir zarûretin olmadığını öne sürerek söz konusu kıraat ile *istîşhâd* reddetmişlerdir.³⁹² Ancak Kûfeli âlimler, ayeti cer mecrûr yaklaşımıyla ele alıp, (قَتْلُ شُرَكَائِهِمْ أَوْ لِأَدِّهِمْ) şeklinde takdir ederek bu kıraatle *istîşhâde* cevaz vermişlerdir.³⁹³

Kıraatlerle *istîşhâd* meselesinde Süyûtî'nin yaklaşımı gerek mütevatir gerek ahâd gerekse şâz olsun, Kur'ân'da kıraat olunan her şeyle Arapçada *ihcîc* yapılacağı üzerinedir. Arapçada, bilinen bir *kıyâsa* ters düşmediği takdirde, şâz kıraatlerle *ihcîc* yapılabileceğini, hatta *kıyâsa* ters düşse bile *ihcîc* yapılabileceğini, ancak söz konusu şâz kıraatle *kıyâs* yapılamayacağını ifade etmiştir.³⁹⁴

Arap dili ve kıraat âlimi İbn Hâleveyh, âlimlerin, bir lafız Kur'ân'da yer alıyorsa şüphesiz onun en fasih dil olduğu hususunda hemfikir olduklarını dile getirmiştir.³⁹⁵ Ancak bazı Arap kabilelerin lehçelerini yansıtan Kur'ân kıraatleriyle *istîşhâd* konusunda iki etkenden dolayı ihtilaf söz konusu olmuştur.

Birincisi, *rivâyet* edilen Kur'ân kıraatinin senedinin münkatı³⁹⁶ (senedin râvi zincirinde kesintinin olması) veya senedin zincirinde şüphe olmasıdır. Kıraatin bazı lafızlarının reddi veya kabulünde, âlimler arasında ihtilaf oluşturmuştur. Dil âlimleri râvi zinciri tam olmayan bu kıraatleri kabul etmemişlerdir. Ancak senedinde herhangi bir sorun olmayan kıraatle, mütevatir olmasa dahi *istîşhâd* yapmışlardır.³⁹⁷

İkinci etmen ise, *rivâyet* edilen Kur'ân kıraatinin *semâ'ında* (işitilmesinde) gerçekleşen bir hatadır. Bu hata, Kur'ân ayetlerinin, kurrallardan veya Araplardan işitilirken bazı seslerin gözden geçirilmemesi neticesinde karışıklığın olmasını ifade etmektedir.³⁹⁸

Bu hususta *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*³⁹⁹ kitabının sahibi Mahmud Nahle, senette cereyan eden bir karışıklığın tek başına bile kıraati batıl yani geçersiz kılacağını dile getirmiştir. Ancak senedin Arapçaya veya Hz. Osman mushafına⁴⁰⁰ uygunluğu noktasında herhangi bir noksanlığı söz

³⁹² Hadîsî, *eş-Şâhidu ve usûli'n-nahvi fî kitâbi Sîbeveyh*, 47-48.

³⁹³ Enbârî, *el-İnsâf fî mesa'ili'l-hilâf*, 2/352; Hadîsî, *eş-Şâhidu ve usûli'n-nahvi fî kitâbi Sîbeveyh*, 48.

³⁹⁴ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedeli*, 67-68.

³⁹⁵ Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lüga ve envâ'ihâ*, 1/168.

³⁹⁶ Konuyla ilgili bilgi için bkz. Mehmet Efendioğlu, "Münkatı" (İstanbul: DİA, 2006).

³⁹⁷ Âlâ Muhammed Mahmud el-Ahmed, *Hareketü'l-ihcîc bi lehecâti'l-kabâil ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî* (Ürdün: Cami'atu Âli'l-Beyt, 2008), 16.

³⁹⁸ Ahmed, *Hareketü'l-ihcîc bi lehecâti'l-kabâil ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*, 16.

³⁹⁹ Mahmud Ahmed Nahle, *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî* (Beyrut: Dâru'l-Ulûmi'l-Arabiyye, 1987).

⁴⁰⁰ Müslümanların herhangi bir fitneye düşmesinin önüne geçmek için Kur'ân mushaflarını bir araya toplayan Hz. Osman'ın Kur'ân nüshalarını Mekke, Medine, Şam gibi çeşitli İslam beldelerine göndermiştir. Gönderdiği nüshaların yazıldığı hat, Kur'ân'ın indirildiği 'yedi harf'in (Kur'ân'ın indirildiği yedi lehçe veya yedi vecih) yazılış şekillerini taşımaktadır. Hz. Osman döneminden sonra 'Osman Mushafı', sahih kıraatin taşıdığı şartlardan biri olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Semer el-Aşşâ, *el-Bastu fî cem'i'l-kırâ'ati'l-aşr* (Dimeşk: Mektebetü's-Selâm, 2004), 1/29-31; Mahmud Ahmed es-Sagîr, *el-Kırâtu's-şâzze ve tevcîhuha'n-nahvî* (Dimeşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1999), 34.

konusu ise, bu durumda kıraatin ya zayıf ya da *şâz* olacağını, fakat batıl olmayacağını ifade etmiştir.⁴⁰¹ O halde bir kıraati sahih, zayıf, *şâz* veya batıl kılan unsurlar nelerdir? Şimdi bu konuya kısaca değinmek istiyoruz.

Kıraat ve hadis âlimi İbnü'l-Cezerî, (ö. 833/1429)⁴⁰² bir kıraatin sıhhatinin şartları hakkında şöyle söylemiştir:

"كُلُّ قِرَاءَةٍ عَرَبِيَّةٍ وَلَوْ بَوَّجَهُ، وَوَأَفَقْتُ أَحَدَ الْمُصَاحِفِ الْعُثْمَانِيَّةِ وَلَوْ احْتِمَالًا وَصَحَّ سَنَدُهَا، فَهِيَ الْقِرَاءَةُ الصَّحِيحَةُ الَّتِي لَا يَجُوزُ رَدُّهَا وَلَا يَحِلُّ إِنكَارُهَا"

'Arapçaya bir yönüyle uyan, ihtimalle⁴⁰³ dahi olsa Hz. Osman mushaflarından birine uyan ve senedi sahih olan her kıraat, reddinin ve inkârının caiz olmadığı sahih kıraattir.' Bu esaslardan birinde bir karışıklık veya bir düzensizlik meydana gelmesi halinde bu kıraatlerin zayıf, *şâz* veya batıl olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁴

İbnü'l-Cezerî'nin bahsettiği, bir kıraatin sahih olması için aranan şartlar üç esasa dayanmaktadır:

1. Arapçaya bir yönüyle bile olsa uyumlu olması, yani nahiv âlimleri tarafından üzerinde ittifak veya ihtilaf olsa dahi nahiv kurallarından biriyle uyumu esasıdır.⁴⁰⁵ Bu esasa uymayan kıraat, zayıf kıraattir.⁴⁰⁶
2. Hz. Osman mushaflarından birine bir ihtimalle dahi olsa uyması esasıdır. Bu esasa uymayan kıraat, *şâz* kıraattir.
3. Senedinin sahih olması esasıdır. Bu esasa uymayan kıraat, ise batıl kıraattir.⁴⁰⁷

1.6.2. Hadîs-i şerîf

Kur'ân'dan sonra *istişhâd* yapılan kaynaklardan bir diğeri hadistir. Hadisle *istişhâd* noktasında nahivciler üç kısma ayrılmışlardır. Bunlardan birincisi, öncülüğünü Ebû Hayyân ve hocası İbnu'd-Dâî'nin (ö. 680/1282) yaptığı, hadisle *istişhâd*ı mutlak surette kabul etmeyen gruptur. İkinci grup, hadisın tümüyle *istişhâd*ı kabul edenlerdir ve İbn Mâlik ve İbn Hişâm bu grubun

⁴⁰¹ Nahle, *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*, 40.

⁴⁰² Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Cezerî", *DİA* 20 (1999), 551-557.

⁴⁰³ (احتمالا) ifadesi ile mushaf hattının yazılış ihtimalleri kastedilmektedir. "مَالِكُ يَوْمَ الدِّينِ" (Fatiha, 1/4) ayette geçen "مَالِك" elif harfi ile kıraat edilmesi örneğindeki gibi. Bütün mushaflarda elif harfi olmadan yazılmıştır fakat lafzın kitabeti "مَالِك" şekline de ihtimal vermiştir, bkz. Ebü'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Muncidu'l-Mukri'in ve Mursidu't-Ṭâlibîn* (b.y.: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 18.

⁴⁰⁴ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'ati'l-'Aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (b.y.: el-Matba'atü't-ticariyyetü'l-kübrâ, ts.), 1/9.

⁴⁰⁵ Aşşâ, *el-Bastu fi cem'il-kırâ'ati'l-'aşr*, 74.

⁴⁰⁶ Nahle, *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*, 40.

⁴⁰⁷ Nahle, *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*, 40.

öncülerindendir. Üçüncü grup ise, orta bir yol izleyip, hadisle *istişhâde* mutedil yaklaşan gruptur ve Şâtibî (ö.790/1388), Süyûtî ve birçok yenilikçi âlim bu görüştedir.⁴⁰⁸

İlk grubun öncüsü olan Ebû Hayyân, hadisle *istişhâd*ı reddetmesi hususunda iki meseleye değinmektedir. İlki, râvilerin hadisin mana ile nakline cevaz vermeleri meselesidir. Nitekim, aktarılan hadisin manası, eşanlamlı lafızlarla ifade edilebilmektedir. Diğer husus ise, *rivâyet* edilen hadislerin çoğunda, Arap olmayan râvilerin varlığı, o rivâyette *lahne* yani dil hatasına neden olabilmesi meselesidir. Zira Arap olmayan râvilerin rivâyetlerinde, Arap diliyle hemhal olmadıkları için fasih olmayan ifadeler bulunabilir.⁴⁰⁹

Bu iki noktayı örnekleriyle detaylı bir şekilde izah eden dil âlimi Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl* adlı kitabında söz konusu izahının sebebini şöyle zikretmektedir:

"وَإِنَّمَا أَمَعْنْتُ الْكَلَامَ فِي هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ لِئَلَّا يَقُولَ مُبْتَدِئٌ مَا بَالُ النَّحْوِيِّينَ يَسْتَدِلُّونَ بِقَوْلِ الْعَرَبِ وَفِيهِمُ الْمُسْلِمُ وَالْكَافِرُ وَلَا يَسْتَدِلُّونَ بِمَا رُوِيَ فِي الْحَدِيثِ بِنَقْلِ الْعَدُولِ كَالْبُخَارِيِّ وَمُسْلِمٍ وَأَضْرَابِهِمَا؟"

'Dil ve nahiv ilimlerinde acemi olan birinin, nahivcilere ne oluyor da içlerinde kafirin de Müslümanın da olduğu Arapların sözlerini delil olarak alıyorlar fakat Buhârî ve Müslim gibi adil râvilerin naklettikleri hadisleri delil olarak göstermiyorlar demesin diye bu mesele üzerinde fazlaca durdum.⁴¹⁰

Ebû Hayyân'ın açıklamasında, hadisle *istişhâd* meselesine dini değil nahvî açıdan yaklaştığını, hadisleri çürütmek, zayıf görerek konumunu aşağıya düşürmek gibi bir amacının olmadığını, böyle bir iddiayla karşılaşmamak için açıklama yaptığını görmekteyiz. Ancak on ciltlik söz konusu eserinin ilk iki cildi yayımlanmış olduğundan, mevcut ciltlerde bahsi geçen açıklamaya rastlamadığımızdan, Süyûtî'nin ve Bağdâdî'nin (ö. 1093/1682) bize aktardığı bu sınırlı kısım ile yetinmek zorundayız.

İbnu'd-Dâî'nin hadisle *istişhâd* yapmamasındaki gerekçesini vererek konuyu özetleyelim:

"تَجْوِيزُ الرَّوَايَةِ بِالْمَعْنَى هُوَ السَّبَبُ عِنْدِي فِي تَرْكِ الْأُيَمَّةِ كَسَبِيَوِيهِ وَغَيْرِهِ، الْأَسْتِشْهَادُ عَلَى إِثْبَاتِ اللَّغَةِ بِالْحَدِيثِ وَاعْتَمَدُوا فِي ذَلِكَ عَلَى الْقُرْآنِ وَصَرِيحِ النَّقْلِ عَنِ الْعَرَبِ وَلَوْلَا تَصَرُّيخُ الْعُلَمَاءِ بِجَوَازِ النَّقْلِ بِالْمَعْنَى لَكَانَ الْأَوَّلَى فِي إِثْبَاتِ فَصِيحِ اللَّغَةِ كَلَامُ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، لِأَنَّهُ أَفْصَحُ الْعَرَبِ"

Hadislerin mana ile rivâyet edilmesine cevaz verilmesi, bana göre Sîbeveyh ve diğer nahiv âlimlerinin kaidenin ispatı için hadisle *istişhâd*ı reddetmelerinin sebebidir. O yüzden kaidenin ispatında Kur'ân'a, Arap sözlerinden güvenilir olana itimat etmişlerdir. Âlimlerin mana ile rivâyet edilmesine dair cevazları olmasaydı,

⁴⁰⁸ Hatice el-Hadisî, "Mevkıfu Sîbeveyh mine'l-kırâ'ât ve'l-hadîs", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb fî Bağdât* XIV (1971), 225.

⁴⁰⁹ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 78-83.

⁴¹⁰ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 85; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/12.

hadisler dil kurallarının ispatında en başta yer alırdı. Nitekim Nebî (s.a.v.) Arapların en fasihidir.⁴¹¹

Hadislerin tümüyle *istişhâd* yapılmasını kabul eden İbn Mâlik ve İbn Hişâm gibi âlimlerin olduğu ikinci grup, görüşlerini birkaç yönden delillendirmiştir. İlk olarak Nebî'nin (s.a.v.) *lehçe* açısından Arapların en fasihi olduğu hususunda bir görüş birliğinin olduğunu dile getirmişlerdir. Nebî'nin (s.a.v.) “أَنَا أَفْصَحُ الْعَرَبِ⁴¹² بَيِّدُ أَنِّي مِنْ قُرَيْشٍ نَشَأْتُ فِي بَنِي سَعْدِ بْنِ بَكْرٍ” ‘Ben Arapların en fasihiyim çünkü ben Kureyş’tenim, Benî Sa’d b. Bekr arasında yetiştim’⁴¹³ hadisi, âlimleri bu hususta tek bir çatı altında toplamıştır. Hadis *rivâyetlerinin* senet noktasında şiir *rivâyetlerinden* sıhhat ve güven bakımından daha güçlü olduğunu söylemeleri ise, bir diğer delilleridir.⁴¹⁴

Aslında birinci grup da ikinci grup gibi Rasûlün (s.a.v.) Arapların dil bakımından en fasihleri olduğu, hadislerin senet bakımında şiirlerden daha güvenilir olduğu görüşündedir. Ancak hadisle *istişhâd* yapılmaması gerektiğine dair dayandıkları esas, şiir ve nesrin lafızlarla *rivâyet* edilmiş olmasının aksine hadislerin, mana olarak *rivâyet* edilmiş olduğu iddiasıdır.⁴¹⁵

Hadislerle *istişhâde* cevaz verenler, bu hususta râvi ile ilgili bazı şartlar koymuşlardır. Arap dilini en ince ayrıntılarına kadar bilmesi zorunluluğu ve lafızların nerede nasıl kullanılması konusuna vakıf olması bu şartlardandır. Hadisin lafızla *rivâyet* edilmesinin öncelik olduğunu, mana ile rivâyetin bir ruhsat olduğunu, zorunlu durumlarda başvurulduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca hadisin mana ile rivâyetine cevaz verenlerin, kitaplarda tedvin edilmeyen hadisler için buna cevaz verdiklerini dile getirmişlerdir.⁴¹⁶

Hadislerde dil hatalarının olduğu iddiasına İbn Mâlik *Şevâhidü't-tavzîh ve't-tashîh li-müşkilâti'l-câmi'i's-sahîh* adlı eserinde karşılık vermiş, bir dilcinin hatalı bulduğu naklin başka bir dilci tarafından kabul edilir bir yönünün zikredilebileceğini ifade ederek, i'râb bakımından birçok yönü barındıran hadislerin dil hataları iddialarını, fasih delillerle çürütmüştür.⁴¹⁷

Orta yolu izleyen üçüncü grubun öncülerinden Şâtibî ise, lafızlarının nakline özen gösterilmiş hadislerle *istişhâd* yapmış ve manaları ile nakledilen sahih hadislerle *istişhâd*ı bırakıp, içinde

⁴¹¹ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 86.

⁴¹² Taberânî hadisi “أَنَا أَعْرَبُ الْعَرَبِ” rivâyetiyle zikretmiştir, bkz. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb eṭ-Ṭaberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 6/35.

⁴¹³ Husrî el-Kayrevânî, *Zehrû'l-âdâb ve semerü'l-elbâb* (Beyrut: Dâru'l-cil, ts.), 1/59; İbn Sinân el-Hafâcî, *Sırru'l-Fesâha* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982), 59; Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lüga ve envâ'ihâ*, 1/167.

⁴¹⁴ Muhammed el-Hıdır Hüseyin, *Dirâsâtun fî'l-Arabiyye ve târîhuhâ* (Dimeşk: Mektebetü'l-İslâmî, Mektebetü'l-Feth, 1960), 169-170.

⁴¹⁵ Hadisin manası ile rivâyet edilmesinde iki görüş vardır; Vâsile b. Eska', Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebû Rebâh, Şâfiî gibi selef imamlarını cevaz verdiği görüş, Ömer b. Hattâb, Abdullah b. Ömer, Nâfi Mevlâ b. Ömer, Mâlik b. Enes gibi imamların cevaz vermediği görüş, daha fazla bilgi için bkz. Abdullâh b. Yûsuf el-Cedî, *Tahrîru 'ulûmi'l-hadîs* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân li't-tibâati ve'n-neşr ve't-tevzî, 2003), 1/279-282.

⁴¹⁶ Hüseyin, *Dirâsâtun fî'l-Arabiyye ve târîhuhâ*, 170-171.

⁴¹⁷ Hüseyin, *Dirâsâtun fî'l-Arabiyye ve târîhuhâ*, 175.

müstehcen ve çirkin sözlerin geçtiği Arapların sözleriyle *istişhâd* yapanları eleştirmiştir. Bu çerçevede hadisleri iki kısma ayırarak konuya mutedil bir şekilde yaklaşmıştır. Buna göre hadisleri iki kısma ayırmıştır. Birinci kısım, nakledenin manasına özen gösterip lafızlarına aynı özeni göstermediği hadislerdir. Ancak bu hadislerle dil ehli *istişhâd* yapmaz. Diğer kısım da nakledenin özel sebeplerle lafızlarına özen gösterdiği bilinen hadislerdir. Rasulün (s.a.), Vâil b. Hucr'a yazdığı mektup, onun dilinin *fesâhetini* beyan etme maksadı gibi özel bir sebep taşıyan hadislerdendir.⁴¹⁸

1.6.3. Arap kelâmı

Dil ve nahiv âlimleri tarafından *istişhâd* yapılan kaynakların üçüncüsü Arap kelâmıdır. Arap kelâmından kasıt, Peygamberin (s.a.v.) nübüvvetinden önceki dönemi, nübüvvet dönemini ve Peygamberden (s.a.v.) sonra, yabancıların İslâm'a girmesiyle, dilde hataların yaygınlaştığı ve dilin bozulmaya başladığı döneme kadar yaşayan, dillerinin saflığına ve *fesâhetine* güvenme konusunda hemfikir olunan Arap kabilelerinin sözleridir.⁴¹⁹

Fârâbî (ö. 339/950) *Kitâbü'l-Hurûf* adlı eserinde, bu kriterleri taşıyan, dil malzemelerinin en çok elde edildiği kabilelerin Kays, Temîm, Esed, Tay ve sonra Hüzeyl olduğunu ifade etmiştir.⁴²⁰

Gramer kurallarının oluşturulmasında kaynak olarak alınan Arap kelâmı, nesir ve şiir olarak ikiye ayrılmaktadır. Nahiv sisteminde her birinin kullanım oranı bir diğerinden farklıdır. Bu bağlamda nesir hitabetler, mektuplar, hikmetli sözler ve meseller olarak edebî şekliyle olduğu gibi, Arapların kullandıkları günlük dil olarak da karşımıza çıkmaktadır. Sîbeveyh'in, kitabında yer alan (مَنْ يَقُولُ مِنَ الْعَرَبِ) 'Araplardan şöyle diyenler', ve (حَدَّثَنَا بَعْضُ الْعَرَبِ) 'Bazı Araplar bize anlattılar' gibi ifadeleri, bizlere günlük dilden de *istişhâd* yapıldığını göstermektedir.⁴²¹

1.6.3.1. Şiir

Arap sözünün bir diğer türünü oluşturan şiir, nahivcilerin gramer kurallarını oluşturmaları esnasında en çok *istişhâd* yaptıkları kaynaktır. Arap edebiyatı tarihçisi ve dil âlimi Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb* adlı kitabında *istişhâd* yapılan kaynaklardan bahsederken,

(...الْكَلَامُ الَّذِي يُسْتَشْهَدُ بِهِ نَوْعَانِ شِعْرٌ وَغَيْرُهُ) 'istişhâd yapılan kelimeler iki türdür; şiir ve diğerleri' ifadesini kullanması, şiirin *istişhâd* meselesindeki yerini ve önemini vurgulamaktadır.⁴²²

⁴¹⁸ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/12.

⁴¹⁹ Hadîsî, *eş-Şâhidu ve usûlü'n-nahvi fî kitâbi Sîbeveyh*, 77.

⁴²⁰ Ebû Naşr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân el-Fârâbî, *Kitâbü'l-Hurûf* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 147.

⁴²¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/301, 1/255; Harbî, *eş-Şuzûz fî ş-şâhidi ş-ş-i'irî beyne'd-delâleti ve'l-isti'mâl: Şevâhidü Sîbeveyh nemuzecen*, 22-23.

⁴²² Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/5.

Ancak gramer kuralının ispatında şiirle *istişhâd* meselesinde, Basra ve Kûfe âlimleri arasında birtakım ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bu ihtilaflardan bir kısmı şiirin söyleyeni ile alakalı iken bir kısmı şiirin kendisi ile alakalıdır. Örneğin Kûfeli âlimler (كي) nasb edatından sonra (أَنْ) edatının izharına yani açıkça zikredilmesine cevaz verilmesi görüşünü benimsemişler ve şu beyti şâhid olarak getirmişlerdir:⁴²³

أردت لِكَيْمًا أَنْ تُطَيِّرَ بِقِرْبَتِي ففتركها شَنًّا بِنَيْدَاءِ بَلَّغَ

Su tulumumu alıp uçmayı diledin Paramparça bir halde çorak, ıssız çöle atmak için

Basralı âlimler, Kûfelilerin öne sürdükleri bu *şâhidi*, söyleyeni meçhul olması hasebiyle çürüterek reddetmişlerdir.⁴²⁴ Fakat söyleyeni meçhul şiirler hakkında İbn Hişâm şöyle bir parantez açmıştır: “Söyleyeni meçhul şiirlerle delil göstermek geçersiz sayılsaydı Sîbeveyh’in kitabında *istişhâd* yapılan bin elli beytin elli beyti de geçersiz sayılmalıydı. Çünkü bu elli beytin söyleyeni meçhuldür.”⁴²⁵

O halde ilk bakışta bir çelişki gibi gözüken bu durumun, ancak güvenilir ve itimat edilen bir râviden geldiğinde kabul edilebilir bir durum olduğu görülmektedir. Nitekim dil ve nahiv ilminde otorite olarak görülen Sîbeveyh, söyleyeni meçhul şiirleri *şâhid* gösterdiğinde kimse onun *rivâyet* ettiği bu şiirlere şüpheyile yaklaşmamıştır.⁴²⁶

İstişhâd yapılan şiirlerle ilgili ihtilaflardan bir diğeri de şiirin bir başka rivâyetinin bulunması noktasındadır. Örneğin Kûfeliler, temyiz, âmilinin önüne geçebileceğine dair görüşlerine aşağıdaki şiiri delil olarak sunmuşlardır:⁴²⁷

أَتَهْجُرُ سَلْمَى لِلْفِرَاقِ حَبِيبَهَا وَمَا كَانَ نَفْسًا بِالْفِرَاقِ تَطِيبُ

Selma göç mü ediyor habibinden ayrılıp? Bu ayrılık terk edişinin resmidir

Ancak Basralı âlimler, temyiz, asıl olanın önüne geçmesinin mümkün olmadığını, çünkü anlam olarak âmilin burada fail görevi gördüğünü, Kûfeli âlimlerin delil olarak gösterdikleri şiirin doğru olanın ise (وما كان نفسي بالفراق تطيب) *rivâyeti* olduğunu söylemişlerdir.⁴²⁸

Şâz şiirle *istişhâd* yapılması, dil ve nahiv âlimleri arasında cereyan eden ihtilaf konularından biridir. Şâz olmasından ötürü, bir şiir şâhidine itiraz söz konusu olduğunda, o şiirle *istişhâd*

⁴²³ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/262; Enbârî, *el-İnsâf fî mesa'ili'l-hilâf*, 2/473; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 8/484.

⁴²⁴ Enbârî, *el-İnsâf fî mesa'ili'l-hilâf*, 2/473-475.

⁴²⁵ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 127.

⁴²⁶ Nahle, *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*, 70.

⁴²⁷ Harbî, *eş-Şuzûz fî ş-şâhidi's-şî'rî beyne'd-delâleti ve'l-isti'mâl: Şevâhidü Sîbeveyh nemûzecen*, 27; Beyit el-Mahbel es-Sa'dî'ye aittir, bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/386.

⁴²⁸ Enbârî, *el-İnsâf fî mesa'ili'l-hilâf*, 2/684.

hükümünün ortadan kalktığı zikredilir. Bu konuda Süyûtî, (أَنَّ الشَّادَّ وَنَحْوَهُ يَطْرَحُ طَرَحاً وَلَا يَهْتَمُّ بِتَأْوِيلِهِ) ‘Şâz ve benzerleri reddedilir ve te’vîli yapılmaz’ demiştir.⁴²⁹

Aynı yaklaşımla, ilk dönem nahiv âlimlerinden İbnü’s-Serrâc, ism-i tafdil konusunda (أَفْعَل) vezninin renklerde uygulanamayacağını söylemiş, aksinin şâz ve zayıf lafızlardan olacağını beyan etmiştir. Bu bağlamda, aşağıdaki şâz beyit ile ihticâcın olmayacağını açıklamıştır:⁴³⁰

يَا لَيْتَنِي مِثْلَكَ فِي الْبَيَاضِ أَبْيَضُ مِنْ أُخْتِ بَنِي إِبَاضٍ

Keşke senin gibi beyaz olsaydım Benî İbade’nin kızlarından daha beyaz

Beyitteki şâhid, “البياض” kelimesinden ism-i tafdili yapılan “أبيض” kelimesidir. Kûfe âlimleri, siyah ve beyaz renklerinin, ism-i tafdil ve teaccüb kalıplarını kullanmışlardır. Ancak Basra âlimleri, bu kullanımın şâz bir kullanım olduğunu söylemişlerdir.⁴³¹

Siyah rengin, ism-i tafdil (أَفْعَل) kalıbıyla geldiği Mütenebbî’nin (ö. 354/965) aşağıdaki beyti, şâz ile *istişhâd* konusuna bir başka örnektir:⁴³²

إِنِّ بَعْدُ بَعْدَتْ بَيَاضاً لَا بَيَاضَ لَهُ لَأَنْتَ أَسْوَدُ فِي عَيْنِي مِنَ الظُّلَمِ

*Beyazlığı olmayan bir ağarmayla helak oldun Çünkü sen benim gözümde karanlıktan da
karasın*

Beyitte geçen (أسود) lafzı, Kûfeli âlimlerin cevaz verdikleri şâz örneklerdendir. Ancak (أسود) lafzının ism-i tafdil kalıbında olmadığı, aslında tam bir cümleinin sıfatı olduğu yolunda bir te’vîle⁴³³ de gidilmiştir. Tıpkı (كَرِيمٌ مِنْ أَحْرَارٍ) ‘hürlerden cömert biri’ cümlesinde olduğu gibi.⁴³⁴

Yukarıdaki örneklerden şâz lafızla *istişhâd* hususunda, Basra âlimleri ile Kûfe âlimleri arasında bir ihtilafın olduğu görülmektedir. O halde âlimlerin nahiv kurallarını koyarken, hükümlerini ispat edecek, kuvvetlendirecek dil malzemeleri ile *istişhâd*larında esas aldıkları kriterler nelerdir? Bir sonraki kısımda bu kriterler ele alınacaktır.

1.7. Nahivcilerin Dilde İstişhâd Konusundaki Kriterleri

Nahivciler, gramer kuralı oluştururken, Arap kelâmı ile *istişhâd* hususunda bazı kriterleri esas almışlardır. Bu esaslara göre dil malzemelerine, hükümlerinde ve eserlerinde yer vermişlerdir.

⁴²⁹ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahv ve cedelih*, 130.

⁴³⁰ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli’n-nahv ve cedelih*, 129-130.

⁴³¹ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi’s-si’riyyeti fî ummâtî’l-kütübi’n-nahaviyye*, 2/40.

⁴³² Ebû’l-Hasen ‘Alî b. Ahmed b. Muhammed b. ‘Alî en-Nisâbü’r el-Vâhidî, *Şerhu Dîvânî’l-Mütenebbî* (b.y.: y.y., ts.), 28.

⁴³³ Âlimler, fasih Arapların kullandığı, naklinde herhangi bir karışıklığın olmadığı ancak kaideleriyle uyuşmayan müfredatlarla karşılaştıklarında tevil yoluna gitmişlerdir. Nahivciler nezdinde tevil, takdim, tehir, ziyade veya noksanlık olduğu için kendi usullerinin dışına çıktığına inandıkları naslar üzerinde düşünmeleri durumudur ve çeşitli yöntemleri söz konusudur, ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullâh, *eş-Şâz fî’n-nahv ve’s-sarf*, 110-127.

⁴³⁴ Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 8/239.

Dil âlimlerinin ve nahivcilerin *istişâd* konusunda dikkate aldıkları kriterler aşağıdaki başlıklarla özetlenebilir:

Birincisi, *istişâd* yapılacak *şâhidin*, *fasih* bir dil olması kriteridir. Bir dilin *fasih* olması demek, bir elbisenin temiz olması, bir suyun saf olması gibi, lafız boyutunda harflerin uyumsuz ve tuhaf olmaması, *kıyâsa* ters düşmemesi demektir. Aynı zamanda, söz bakımından *fasih* dil, yazım zayıflığından, kelimelerin uyumsuzluğundan ve griftlikten uzak olması demektir.⁴³⁵ Konuşmacı bakımından ise *fesâhet*, o kişinin dili akıcı bir şekilde kullanarak, murat edilen anlamı *fasih* lafızlarla ifade etme melekesidir.⁴³⁶

Nahivciler nezdinde tek bir çatı altında toplanmış *fesâhet* tanımına ulaşmak zor olsa da kaleme aldıkları eserlerde zikrettikleri ölçüler çerçevesinde *fesâhetin*, o dilin sık kullanılıp kullanılmadığı, yaygın olup olmadığı esasında ortaya çıktığı görülmektedir.⁴³⁷

Fasih sözün de kendi arasında çok veya az kullanılmasına göre farklı dereceleri vardır. Süyûtî bu minvalde şöyle demiştir: “Fasihin dereceleri farklıdır. Fasih vardır daha fasih olan vardır. Benzeri hadis ilminde de vardır sahih, daha sahih olması gibi. Örneğin (الْبُرُّ) ‘buğday’ kelimesi (الْقَمْحُ وَالْحِنْطَةُ) kelimelerinin kullanılmasından daha fasihtir.”⁴³⁸

Kelimenin *fesâhet* şartında, sık kullanılıyor olması aransa da nadiren de olsa âlimler tarafından bu şartın bazı örneklerde gözetilmediği görülmektedir. Örneğin Basra ekolü öncülerinden Sîbeveyh kitabında, “Nâdir kelimeler Araplardan ezberlenir ancak kıyâs inşa edilmez”⁴³⁹, “Kıyâsta şâz, münker olanla kıyâs yapmamalısın”⁴⁴⁰ ve benzeri ifadelerle, şâz ile *kıyâs* konusunda prensiplerini ortaya koysa da kendisi de bazen *nâdir*, az işitilen ile *kıyâs* yapmaya cevaz vermiştir. Örneğin Sîbeveyh, (أَفْعَل) şaşırma cümle kalıbının, küçültme kalıbıyla kullanılması hususunu hocası Halîl’e sormuş ve aralarında şöyle bir diyalog geçmiştir:

Halîl’e Arapların (مَا أَمِيلُحَهُ) sözünü sordum şöyle dedi: ‘Bunun kıyâsta olmaması gerekiyor, çünkü fiilde küçültme yapılmaz bilakis isimler küçültülür.... isimde fiile uymayan birçok şey olduğundan fiillerin isimler gibi muamele edilmesinden hoşlanmazlar, ama burada fiilde küçültme yapmışlar, bir kişiyi ‘hoş’ olarak nitelemek istemişler ‘hoşçuk’ denilmesi gibi, ama bu, fiilde söz konusu olmaz, fiil olarak adlandırılan bir şeyde küçültme olmaz, sadece bu sözde öyle söylemişler...’⁴⁴¹

Sîbeveyh, bu konuda hocasının yolunu izlese de bir başka konuda tek bir kanıtla yetinerek *kıyâs* yapmıştır. (شَنْوَاءٌ) kelimesinin nisbet (iyelik) *yâsi*’nın (شَنْوَاءٌ) şeklinde gelmesini esas almış, (فَعُولَةٌ)

⁴³⁵ Ebû'l-Me'âlî Muhammed b. 'Abdurrahman el-Ğazvînî, *el-Îdâh fî 'Ulûmi'l-Belâğâ*, thk. Muhammed 'Abdulmun'im Ħafâcî (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), 1/21.

⁴³⁶ Cürçânî, *et-Ta'rîfât*, 167.

⁴³⁷ Harbî, *eş-Şuzûz fî ş-şâhidî ş-si'irî beyne'd-delâleti ve'l-isti'mâl: Şevâhidü Sîbeveyh nemuzecen*, 44-45.

⁴³⁸ Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lüga ve envâ'ihâ*, 1/168.

⁴³⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/8.

⁴⁴⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/402.

⁴⁴¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/477.

vezninde gelen kelimelere iyelik *yâ'sının* gelmesini, tek bir kanıtı dayandırarak (فعلى) kalıbında olduğunun *kıyâsını* oluşturmuştur.⁴⁴²

Ancak Sîbeveyh'in yaptığı bu *kıyâs*, dil malzemesini temin ettikleri Arapların *fesâhetleri* açısından değerlendirilmelidir. Nitekim, Sîbeveyh'in, "شَنْئِي" kelimesini, dilinin *fesâhetine* güvendiği bir Arap'tan işittiği şekliyle *kıyâs* yapmış olması, yüksek ihtimaldir. İleride değineceğimiz *istişhâd* kriterlerinden *fesâhetine* güvenilen bir Arap'ın tek başına aktardığı bir kelimeyi, âlimler, *kıyâs*larında *şâhid* göstermişlerdir. Dolayısıyla, Sîbeveyh'in bu istisnâ *kıyâsı*, *fesâhetinden* emin oldukları Araplardan işitilen dil materyalleriyle alakalıdır.

Kelimenin fasih olma meselesinde dile getirilen bir dilin sık kullanılmasını, yaygın olmasını belirleyen unsurların ilki, o dilin bazı kusurlardan noksan olmasıdır. Kelimelerin açık ve anlaşılır olmaması, *garîb* ve bilinmedik kelimelerin varlığı, bu söz konusu kusurlardandır. İşte bu kusurlar, kelimelerin anlamlarına ulaşmayı zorlaştırarak sık kullanılmasının önüne geçmektedir.⁴⁴³

Bir dilin sık kullanılmasının önüne geçen unsurlardan bir diğeri de kelimelerin, harflerinin birbiriyle uyumsuzluğu nedeniyle dile ağır gelmesi, nutku zorlaştırmasıdır.⁴⁴⁴ Devesinin nerede olduğu sorulan bedevinin "تَرَكَتُهَا تَرْعى الهُجْعُ" ifadesini kullanması, bir kelimenin harflerinin birbiriyle uyumsuzluğuna verilen bir örnektir.⁴⁴⁵

Bir dilin yaygın olarak kullanılmasını etkileyen unsurlardan bir diğeri de o dilin, nahivcilerin belirlediği *kıyâsa* uyumlu olup olmamasıdır. Zira nahivciler, *kıyâs*larına uyan lehçeyi, uymayan lehçeye tercih etmişlerdir.⁴⁴⁶ Örneğin Sîbeveyh'in, hikâye (kelimenin son harekelerini değiştirmeden aktarma)⁴⁴⁷ üslûbunda, Temîm lehçesini Hicâz lehçesine tercih etmesini, (بَابُ) "Arapların isimde ihtilafları babı" başlığında (مَنْ) soru edatıyla, özel ismin sorulması kısmında verdiği şu örnekte görmekteyiz:

"إِغْلَمْ أَنَّ أَهْلَ الْحِجَازِ يَقُولُونَ إِذَا قَالَ الرَّجُلُ رَأَيْتُ زَيْدًا: مَنْ زَيْدًا؟ وَإِذَا قَالَ مَرَرْتُ بِزَيْدٍ قَالُوا: مَنْ زَيْدٍ؟ وَإِذَا قَالَ: هَذَا عَبْدُ اللَّهِ قَالُوا: مَنْ عَبْدُ اللَّهِ؟ وَأَمَّا بَنُو تَمِيمٍ فَيَرْفَعُونَ عَلَى كُلِّ حَالٍ. وَهُوَ أَقْبَسُ الْقَوْلَيْنِ"

Bil ki, Hicâz ehli, birisi 'Zeyd'i gördüm' dediğinde 'Zeyd kim?' -isim nasb edilerek- ve 'Zeyd'e uğradım' dediğinde 'Zeyd kim?' -isim cer edilerek- ve 'Bu Abdullah' dediğinde 'Abdullah kim?' -isim ref edilerek- derler. Ancak Benî Temîm, sorunun cevabını her durumda ref ederek verirler ve bu kullanım, *kıyâsa* daha uygundur.⁴⁴⁸

⁴⁴² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/345.

⁴⁴³ Harbî, *eş-Şuzûz fî ş-şâhidi ş-ş-i'irî beyne'd-delâleti ve'l-isti'mâl: Şevâhidü Sîbeveyh nemuzecen*, 37.

⁴⁴⁴ Harbî, *eş-Şuzûz fî ş-şâhidi ş-ş-i'irî beyne'd-delâleti ve'l-isti'mâl: Şevâhidü Sîbeveyh nemuzecen*, 38.

⁴⁴⁵ Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lüga ve envâ'ihâ*, 1/147.

⁴⁴⁶ Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lüga ve envâ'ihâ*, 1/147-148.

⁴⁴⁷ Nahivde hikâye, lafzın işitildiği veya okunduğu haliyle, cümle yapısı değişse bile son harekesinde bir değişiklik yapılmadan asıl haliyle aktarılmasıdır, bkz. Hasen, *en-Nahvü'l-vâfi*, 1/310.

⁴⁴⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 2/413.

Yukarıda zikrettiğimiz unsurların toplamı, nahivcilerin *istişhâd* kriterlerinden biri olan dilin *fesâhetini* oluşturmaktadır.

Nahivcilerin *istişhâd* konusunda belirledikleri kriterlerden bir diğeri, *istişhâdın* zamanının ve mekânının belirlenmesidir. Buna göre ilk dönem nahiv âlimleri, gramer kurallarını oluşturlarken bir dil malzemesinin *şâhid* olarak gösterilmesi şartını, belirli bir zaman ve mekân çerçevesinde ele almışlardır. Çalışmamızın *semâ'* başlığında, nahiv âlimlerinin gramer kurallarının oluşturulmasında itimat ettikleri Arap kabilelerini zikretmiştik. Tekrara düşmemek adına bu kabilelerin özetle Kays, Temîm, Esed kabileleri daha sonra Hüzeyl, Kenân ve Tay kabilelerinin bazı kolları olduğunu hatırlatabiliriz.⁴⁴⁹ İbn Cinnî, bu kabileler dışında kalan, yerleşik hayat sürenler ve şehirlilerden, dil malzemelerinin alınmamasını, dillerinin bozulmuş olma ve dil hatalarının yer alma ihtimaline, böylelikle bir dilde aranan *fesâhet* özelliklerinin kaybolduğu gerekçesine bağlamaktadır.⁴⁵⁰

Bir dil malzemesinin *istişhâdında*, mekânsal kritere ek olarak zamansal kriter de söz konusudur. Gramer kurallarının oluşmasında esas alınan *fasih* dilin, dolayısıyla bu kuralların ispatı için *şâhid* gösterilenin dönemi, 'istişhâd dönemi' olarak adlandırılmıştır. *İstişhâd* dönemi, bedevîlerden alınan dil malzemelerine göre, Cahiliye döneminden hicrî dördüncü asra kadar uzanan dönemi, yerleşik hayat süren fasihlerden ise hicrî ikinci asra kadar olan dönemi kapsamaktadır.⁴⁵¹

İstişhâdın kriterlerinden biri, kendisinden dil malzemesi aktarılan Arap'ta adalet şartı aranmamasıdır. Ancak ondan söz konusu dil malzemesini rivâyet edende adalet aranır.⁴⁵²

Bir diğer kriter de nahivcilerin, dilinin *fesâhetine* güvendikleri bir Arap'ın, tek başına aktardığı sözü, konuşanlarının ölüp gittiği eski bir dilden işitmiş olması ihtimaline dayanarak, *şâhid* gösterme hususunda kabul etmeleridir.⁴⁵³ Keza, böyle bir sözle, Sîbeveyh'in (شوء) lafzına iyelik yâ'sı getirerek (شئي) şeklinde aktardığı örnekte olduğu gibi, Arapların nutkuna uyarlanmış olması ve işitilen sözü söyleyen kişinin, aktardığı bu söz dışında diğer rivâyetlerinde *fasih* olmasından dolayı, münferid olan bu sözle *istişhâd* edilmiştir.⁴⁵⁴

İstişhâd kriterleri arasında gelen bir diğer husus lehçelerle ilgilidir. *İstişhâd* döneminde egemen olan lehçeler, farklılıklarına rağmen tümüyle delil olarak kabul edilir ve bu lehçelerle *istişhâd* yapılır. Birbirine *kıyâs* ve *rivâyet* bakımından denk, iletişim içindeki lehçeler söz konusu olduğunda, birini dikkate alıp diğerini bırakmak doğru değildir. Ancak bir lehçe

⁴⁴⁹ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 91.

⁴⁵⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/7.

⁴⁵¹ Temmâm Hassân, *el-Usûl-dirâse ebistimûlûciyye li'l-fikri'l-lugavî 'inde'l-Arab* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2000), 89.

⁴⁵² Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 100; Afgânî, *Fî Usûli'n-nahvi*, 63.

⁴⁵³ Afgânî, *Fî Usûli'n-nahvi*, 63.

⁴⁵⁴ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 103-104.

diğerinden *kıyâs* bakımından daha güçlü ve *rivâyet* bakımından daha genişse bu lehçe, diğer lehçeye tercih edilir.⁴⁵⁵

Nahivciler nezdinde, *istişhâd* meselesinde belirledikleri kriterlerden bir diğeri, bir delil, başka bir *nahvî* olasılıkla açıklanıyorsa, bu delille *istişhâd* geçersiz sayılmasıdır. Ebû Hayyân, İbn Mâlik'in *istişhâdını* yaptığı birçok meseleye bu kaide ile karşılık vermiş ve delillendirmesini kabul etmemiştir. Örneğin İbn Mâlik, *kasr* (أَبْ-أُحْ-حَمْ) isimlerinin sonunda elif harfinin zikredilmesi)⁴⁵⁶ meselesinde aşağıdaki beyti örnek vermiştir:

أَخَاكَ الَّذِي إِنْ تَدْعُهُ لِمُلِمَّةٍ يُجِبُّكَ بِمَا تَبْغِي وَيُكْفِيكَ مَنْ يَبْغِي

Başına bir musibet geldiğinde çağırdığın kardeşin

Yerine getirir ne istersen, kurtarır seni zalimden

Fakat Ebû Hayyân'a göre, "أَخَاكَ" kelimesinin, gizli bir "الزَّمْ" 'bırakma' emir fiilinden dolayı mansûb gelme ihtimali, bu delillendirmeyi geçersiz kılmıştır.⁴⁵⁷

Kriterler arasında önem arz eden bir diğer nokta *rivâyet* edilen şiirlerle ile ilgilidir. Çoğu zaman beyitler çeşitli şekilleriyle *rivâyet* edilir. Dolayısıyla aynı beyte ait bir *rivâyet*te yer alan *şâhid*, diğer *rivâyet*te yer almayabilir. Örneğin: "وَلَا أَرْضُ أَبْقَلُ إِيقَالَهَا" ve "وَلَا أَرْضُ أَبْقَلَتْ إِيقَالَهَا" aynı şaire ait beytin iki farklı *rivâyet*idir. İlk *rivâyet*te, "أَبْقَلُ" fiili müzekker gelmiş, ikincisinde fiil müennes gelmiş ve hemzenin harekesi kendinden önce gelen müenneslik te'sine nakledilmiştir. Ancak müennes haliyle söyleyen kişi ile müzekker haliyle söyleyen kişinin aynı olduğu doğrulanırsa, bu delille herhangi bir şiirde *zarûret* şartı olmaksızın *istişhâd* yapılabilir.⁴⁵⁸

İstişhâd meselesinde dikkat edilen bir diğer husus, şairle ilgilidir. Arap nahvi gramer kurallarının ispatında 'muvelled' veya 'muhdes' adı verilen yenilikçi şairlerin şiirleriyle *istişhâd* yapılmaz. Şiiriyle *istişhâd* yapılan en son şair ise İbrâhîm b. Herme'dir.⁴⁵⁹

Son olarak, sözleriyle *ih ticâc* yapılan bir Arap nakletmiyorsa, söyleyeni belli olmayan şiir veya nesirle *istişhâd* yapılmaz. Bu kriterdeki endişe, söz konusu şâhidin bir *muvelled* veya *fesâhetine* güvenilmeyen biri tarafından söylenmiş olması hususundadır.⁴⁶⁰

Özetle nahiv âlimleri, gramer kurallarını ispat ederken bir metot olarak gördükleri *istişhâd*, birtakım kriterler tespit ederek sistemleştirmişlerdir. Arap sözünün, *rivâyet*lerin kabulünü belirleyen bu kurallar, dilin güvenilir kaynaklara isnadına yardımcı olmuştur. Zikrettiğimiz kriterlerle de bağlantılı olan ve *şâz* kullanımların gerekçelerinde, konunun önemine binaen

⁴⁵⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/12.

⁴⁵⁶ Hasen, *en-Nahvü'l-vâfî*, 1/111.

⁴⁵⁷ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 132; Afgânî, *Fî Usûli'n-nahvi*, 64.

⁴⁵⁸ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 133-134.

⁴⁵⁹ Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 120,123.

⁴⁶⁰ Enbârî, *el-İnsâf fî mesa'ili'l-hilâf*, 2/355; Süyûtî, *el-İktirâh fî usûli'n-nahv ve cedelih*, 123; Afgânî, *Fî Usûli'n-nahvi*, 65.

ayrı bir başlıkta ele alacağımız lehçelerdeki farklılıkların, şâz kullanıma ne gibi bir etkisi olduğunu bir sonraki kısımda inceleyeceğiz.

1.8. Lehçe Farklılıklarının Şâz Kullanıma Etkisi

Erken dönem Arap nahiv âlimleri, oluşturdukları gramerlerin tespiti aşamasında, delil teşkil etmesi adına başvurdukları kaynaklar arasında, Arap kabilelerinin kullandıkları dil malzemeleri vardır. Nahiv âlimleri, çalışmalarında bazı şâz kullanımların, kabilelerin lehçeleri ile alâkası olduğunu görmüşlerdir. Böylece gramer kurallarının dışına çıkan durumlardan bazılarını *lehçe* gerekçesine dayandırmışlardır. Söz konusu lehçelerin, şâz kullanıma etkisinden bahsetmeden önce *lehçe* olgusunun sözlük ve terim anlamlarından, ‘dil’ terimi ile arasındaki farktan, lehçelerin oluşum nedenlerinden ve lehçelerin bir araya gelerek oluşturduğu üst bir dil olan *ortak lehçeden* bahsetmekte fayda var.

Sözlükte (الْهَجَّةُ) *lehçe*, (طَرَفُ اللِّسَانِ) ‘dilin tarafı’, (جَرَسُ الْكَلَامِ) ‘söz tınısı’, (هِيَ لُغَتُهُ الَّتِي جُبِلَ عَلَيْهَا فَاعْتَادَهَا) ‘insanın tabiatında olan, alışageldiği ve içinde yetiştiği dil’ anlamlarını taşımaktadır.⁴⁶¹

Terim anlamı olarak *lehçe*, ‘Belirli bir çevreye has, dilsel özellikler bütünü’ demektir ve o çevrenin tüm fertleri bu özelliklerde ortaklırlar.⁴⁶² Ancak nahiv âlimleri, çoğu zaman *lehçe* ifadesi yerine (لُغَة) ‘dil’ tabirini kullanmışlardır.⁴⁶³

İlk dönem âlimleri, *lehçe* tabiri yerine *dil* kullansalar da ikisi birbirinden farklı olgulardır. Dil ve *lehçe* arasındaki ilişki, özel ve genel arasındaki ilişki gibidir. Dil, genelde her birinin kendine özgü özellikleri olan ve tümünün ortak dilsel özelliklerde birleştiği çeşitli lehçeleri kapsar.⁴⁶⁴

Lehçe ise, dilin uygulanış şekillerinden bir şekildir diyebiliriz. Buna göre *lehçe* dinamik, dil statik bir olgudur.⁴⁶⁵ *Lehçenin* içinde bulunduğu çevre, daha geniş bir çevrenin yani dil çevresinin bir parçasıdır.⁴⁶⁶ O halde bir dilin parçası olan bu lehçeler nasıl oluşmuştur?

Lehçelerin oluşmasının altında iki temel etken yatmaktadır. Birincisi, tek bir halkın, bulunduğu çevreden, çeşitli sebeplerden ötürü uzak kalınmasıdır. Bir dilin kullanıldığı toprakların coğrafik veya toplumsal nedenlerle genişlemesi, o dili konuşanlar arasına bir mesafe koyar. Coğrafik olarak dağların, nehirlerin, çöllerin araya girmesi, farklı *lehçelerin* ortaya çıkmasına neden olacağı gibi, tarım, zanaat veya ticaret ile ilgilenen topluluklar arasına da mesafelerin

⁴⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. لهج, 2/359; Zebîdî, *Tâcû'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, md. لهج, 6/193.

⁴⁶² İbrâhîm Enîs, *Fi'l-lehecâtî'l-Arabiyye* (Mısır: Mektebetü'l-Anglo'l-Mısıriyye, 1992), 16.

⁴⁶³ Bazı kaynaklarda geçen “dil” tabiri için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/373;2/205,316;3/529;4/107,111,440; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/212,388;2/154;3/125; Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/11,28,51,365; Müberred, *el-Muktedab*, 3/25,148,375; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/382;2/30.

⁴⁶⁴ Enîs, *Fi'l-lehecâtî'l-Arabiyye*, 16.

⁴⁶⁵ Temmâm Hassân, *el-Luga beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2001), 178-179.

⁴⁶⁶ Abdu'ttevvâb, *Fusûlun fî fikhî'l-Arabiyye*, 72.

girmesi ve birbirleriyle olan iletişimin azalması ile zamanla farklı *lehçeler* ortaya çıkabilir. Fakat bir *lehçenin* oluşumu birdenbire değil, bir veya iki asırlık bir zaman diliminde gerçekleşir.⁴⁶⁷

Lehçelerin oluşmasındaki ikinci etken ise, göç veya savaş sebebiyle ortaya çıkan dilsel anlaşmazlıklardır. Farklı bir dili konuşan bir topluluğa karşı başlatılan saldırı ve savaş, bu savaşı düzenleyen topluluğun dili ile, savaşa maruz kalan topluluğun dili arasında bir çatışmayı ve anlaşmazlığı da başlatır. Ve genelde söz konusu anlaşmazlık, savaşa maruz kalan toplumun dilinin zayıflaması veya ortadan tamamen kalkması ile sonuçlanır. Örneğin Arapça, Irak ve Şam'da Arâmî ve Mısır'da Kıptî dillerinin yerini almıştır. Geçim ve hayatta kalma kaygısı ile yapılan göçler de mensubu olduğu dilin ortamından uzaklaşıp, kendine has özellikleri olan *lehçelerin* ortaya çıkmasında rol oynamaktadır.⁴⁶⁸

Aynı dile mensup bu *lehçeler*, çoğunlukla fonetik özelliklerde farklılık göstermektedir. Bir kelimenin yapısında ve manasında farklılıkların ortaya çıkması nadir durumlardandır. Fonetik özellikler, kimi zaman harflerin mahreçlerinde, kimi zaman bazı seslerin telaffuzu esnasında konuşma organlarının farklı şekilde kullanılması veya kelimenin melodik vurgusundaki farklılıklarda ortaya çıkabilir. Ancak bu farklılıklar dışında, bir dile mensup *lehçelerle* o dil arasında, kelime yapısı, cümle dizimi ve kelimelerin anlamlarında büyük ölçüde farklılıklar olması durumunda, *lehçe* yerine, kendine has özellikleri olan bağımsız bir *dilden* söz edilebilir.⁴⁶⁹

Kendine has özellikleri olan *lehçelerin* kullanıldıkları kabilelerin, dini, sosyal, ekonomik sebeplerle bir araya gelmeleri, bir karışımın kimyasal tepkimesi gibi bir sonuç vermiş, herkes tarafından anlaşılan *ortak bir lehçeyi* ortaya çıkarmıştır.⁴⁷⁰

Arap dilinin bizlere kadar ulaşan Cahiliye dönemine ait şiirler, meseller ve hitaplar gibi edebî metinlerine baktığımızda, bu eserlerin dilinin birleşik, düzenli bir dile sahip olduğunu görüyoruz.⁴⁷¹

İşte bu *ortak lehçeyi* eski Arap *lehçeleri* beslemiştir. *Ortak lehçe*, *lehçelerin* üzerine kurulmuş, teknik bir dildir.⁴⁷² Nitekim Kureys, Temîm veya diğer Arap kabilelerinin şairleri, zihinlerindeki kelimeleri, kelimelere dökerek aktarmak, hatipleri ve dinleyicilerini etkilemek için bu *ortak lehçeyi*, herkesin anlaştığı bir aracı dil olarak kullanıyorlardı.⁴⁷³

⁴⁶⁷ Enîs, *Fi'l-lehecâti'l-Arabiyye*, 21-22.

⁴⁶⁸ Enîs, *Fi'l-lehecâti'l-Arabiyye*, 23-25.

⁴⁶⁹ Enîs, *Fi'l-lehecâti'l-Arabiyye*, 18-19.

⁴⁷⁰ Hassân, *el-Luga beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye*, 180.

⁴⁷¹ Abduttevâb, *Fusûlun fî fikhî'l-Arabiyye*, 77.

⁴⁷² Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebî'l-Arabî*, çev. Abdulhalîm en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 1/42.

⁴⁷³ Abduttevâb, *Fusûlun fî fikhî'l-Arabiyye*, 77-78.

Bu *ortak lehçenin* oluşmasında, konumu itibariyle Kureyş *lehçesinin* payı büyüktür. Nitekim Mekke, hac, ibadet ve yaklaşık iki ay süren panayırlara, ticarî hedeflerle katılım nedeniyle kabilelerin yöneldiği merkez olmuştur. Ayrıca Kureyş lehçesinin *fesâhet* bakımından, Temîm'in 'An'ane (kelimenin başında bulunan hemzenin ayna dönüştürülmesi)⁴⁷⁴, Rebiâ'nın Keske (müzekker muhatap ke'inden sonra veya yerine sin gelmesi)⁴⁷⁵, Hevâzin'in Keşkeşe (müennes muhatap zamiri ke'ın şîn'e dönüşmesi)⁴⁷⁶ gibi lehçelerinden âri bir *lehçe*⁴⁷⁷ olması *ortak lehçedeki* diğer lehçelere nazaran ezici etkisinin nedenlerindendir. Ancak Kureyş *lehçesi* tek başına sözü edilen bu *ortak lehçeyi* oluşturmamaktadır.⁴⁷⁸

Kur'ân-ı Kerîm'in çoğu, Kureyş lehçesiyle inmiştir.⁴⁷⁹ Öte yandan Kureyş lehçesinde kullanılmayan ancak Kur'ân'da yer alan hemzenin vurgulanarak kıraati, Kur'ân'ın, Kureyş lehçeleri dışında da başka lehçeleri ihtiva ettiğinin göstergelerindendir. Endülüslü muhaddis, fakih ve edip İbn Abdülber en-Nemerî (ö. 463/1071), Kur'ân'ın Kureyş *lehçesi*yle indiğini söyleyen söze dair şu görüşünü ifade etmiştir:

Kim Kureyş dili ile indiğini söylerse bu bana göre *çoğunlukla* anlamındadır. Çünkü Kur'ân'ın tümünde Kureyş dışında diller de vardır. Nitekim kelimede hemzenin zikredilmesi, Kureyş dilinde olan bir durum değildir. A'maş, Ebû Sâlih'ten onun da İbn Abbâs'tan Kur'ân yedi harf üzerine inzâl olmuştur rivâyetini aktarmıştır.⁴⁸⁰

İşte Kur'ân-ı Kerîm'in üslûbu, bu *ortak lehçenin* en üst seviyesini temsil etmektedir. Öte yandan Kur'ân kıraatlerine baktığımız zaman, çoğunun Arap Yarımadası'nda yer alan kadim Arap lehçelerine ait olduğunu görmekteyiz.⁴⁸¹

Süyûtî *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* kitabında (فِيمَا وَقَعَ فِيهِ بَغْيٌ لُغَةِ الْحِجَازِ) 'Kur'ân'da Hicâz dilinin dışında yer alanlar' başlığı altında bu lehçelerin varlığına işaret etmiştir. Başlık altında (وَأَخْرَجَ أَبُو عُبَيْدٍ مِنْ طَرِيقِ عَكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ فِي قَوْلِهِ: {وَأَنْتُمْ سَامِدُونَ} قَالَ: الْغِنَاءُ وَهِيَ يَمَانِيَّةٌ وَأَنْتُمْ) tahricinde (سَامِدُونَ)⁴⁸² ayetinde geçen '*gaflat içinde oyalananlar*' kelimesinin, Yemen kökenli bir kelime olduğunu, keza,

"وَأَخْرَجَ أَبُو عُبَيْدٍ عَنْ الْحَسَنِ قَالَ: كُنَّا لَا نَدْرِي مَا الْأَرَائِكُ حَتَّى لَقِينَا رَجُلًا مِنْ أَهْلِ الْبَيْتِ فَأَخْبَرَنَا أَنَّ الْأَرِيكَ عَنْدهُمْ: الْحَجَلَةُ فِيهَا السَّرِيرُ"

⁴⁷⁴ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdullâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhu Kitabi Sîbeveyh*, thk. Ahmed Hasen Mehdelî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 1/231.

⁴⁷⁵ Cevâd 'Alî, *el-Mufaşşal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru's-Sâki, 2001), 8/571.

⁴⁷⁶ Sîrâfî, *Şerhu Kitabi Sîbeveyh*, 1/232.

⁴⁷⁷ Süyûtî, *el-Müzhir fî ulûmi'l-lûga ve envâ'ihâ*, 1/167.

⁴⁷⁸ Abduttevâb, *Fusûlun fî fikhi'l-Arabiyye*, 79,84.

⁴⁷⁹ Ahmet Muhtâr Omar - Abdul'al Sâlim Mekrem, *Mu'cemu'l-kıraâtî'l-Kur'âniyye me'a mukaddimeti fî'l-kıraât ve eşheri'l-kurrâ* (Matbû'âtü Câmi'ati'l-Kuveyt, 1988), 1/33.

⁴⁸⁰ Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faql İbrâhîm (b.y.: Dâru 'İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957), 1/284.

⁴⁸¹ Mekrem, *Zevahir lugaviyye mine'l-mesîreti't-târîhiyye li'l-lugati'l-'Arabiyye kable'l-İslâm*, 48.

⁴⁸² Necm, 53/61.

“Ebu ‘Ubeyde Hasan’dan tahriç ederek şöyle söyledi: Biz Yemen halkından bir adamla karşılaşınca kadar *erâik*’in ne olduğunu bilmiyorduk. O bize erîke’nin [erâik’in tekili] onlarda içerisinde yatak bulunan gelin çadırı olduğunu söyledi.” tahrinde (مُتَكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ) “Orada tahtların üzerine kurulacaklardır.”⁴⁸³ ayetinde geçen (الْأَرَائِكِ) ‘*taht*’ kelimesinin ne demek olduğunu, Yemen ehlinde bir adama rastlayana kadar bilmediklerini ifade eden örneklere ve benzerlerine yer vermiştir. Ayrıca, kıraât âlimlerinden Kalânîsî’nin (ö. 521/1127), *el-İrşâdü’l-mübted’i ve tezkiratü’l-müntehâ* adlı eserinde Kur’ân lehçelerinin sayısının elli olduğunu söylediğini aktarır. Kureys, Huzeyl, Kinâne, Hes’am, Numeyr, Temîm, Himyer, Medyen, Lahm ve Kinde bu lehçelerden bazılarıdır.⁴⁸⁴

Kur’ân-ı Kerîm’de lehçelerin çeşitliliğine verilen en meşhur örnek, “أَكْلُونِي الْبَرَاغِيثُ” “Pireler beni yediler” lehçesidir.⁴⁸⁵ Kur’ân-ı Kerîm’de “وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا” “O zulmedenler gizlice şöyle konuştular”⁴⁸⁶ ve “ثُمَّ عَمُوا وَصَمُوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ” “Sonra içlerinden birçoğu yine görmezden ve duymazdan geldiler.”⁴⁸⁷ ayetleri bu terkiplerle gelmiştir. Aynı terkip, “يَتَعَاقَبُونَ مَلَانِكَةً بِاللَّيْلِ وَمَلَانِكَةً” ayetinde de geçmiştir. Aynı terkip, “أَكْلُونِي الْبَرَاغِيثُ” ifadesindeki failin, cumhurun görüşüne göre, “أَكْلَنِي” veya “أَكْلَنِي” şeklinde gelmesi gerekiyordu.⁴⁹¹

Cumhurun görüşüne göre, eğer fiil, müsennâ veya cem’i isme isnâd edilirse, fiilin ikilik veya çoğulluk alametlerini almaması gerekir. Dolayısıyla fiile, müfred isme isnâd edilmiş gibi muamele edilir. “قام الزيدون”, “قام الزيدان” ve “قامت الهندات” cümlelerinde olduğu gibi.⁴⁸⁹

Ancak, Tay, Ezd Şenû’e, Benî Hâris b. Ka’b gibi kabilelerin lehçelerinde fail, ikilik ve çoğulluk alametleri de alarak kullanılmıştır.⁴⁹⁰ “أَكْلُونِي الْبَرَاغِيثُ” ifadesindeki fiilin, cumhurun görüşüne göre, “أَكْلَنِي” veya “أَكْلَنِي” şeklinde gelmesi gerekiyordu.⁴⁹¹

Faile ikilik ve çoğulluk alameti getiren lehçelerin, bu alameti, faile işaret etmesi için “قامت هند” örneğinde olduğu gibi, müenneslik alameti gibi kullandıkları zikredilir. Ancak cumhur, failin, müenneslik alameti almamış müzekker suretinde de olabileceğini ifade eder.⁴⁹²

Bazı nahiv âlimleri, “وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا” ayetinde, “الذين” lafzının önünde gizli bir zamir olduğunu, böylece yeni bir cümleye başlandığını söylemişlerdir.⁴⁹³ Ancak Kur’ân-ı Kerîm’in çok

⁴⁸³ Kehf, 18/31.

⁴⁸⁴ Ebû’l-Fazl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-Süyûtî, *el-İtḥân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Faḍl İbrâhîm (Mısır: el-Hey’etu’l-Mısrîyyeti’l-‘Amme li’l-Kuttâb, 1394/1974), 2/106, 122.

⁴⁸⁵ Uşmûnî, *Şerhu’l-Üşmûnî li’Elfiyeti İbn Mâlik*, 3/127.

⁴⁸⁶ Enbiyâ, 21/3.

⁴⁸⁷ Mâide, 5/71.

⁴⁸⁸ Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsmâ’il b. İbrâhîm el-Buḥârî, *Şaḥîḥu’l-Buḥârî*, thk. Bir grup âlim (Beyrut: Dâru Tavki’n-necât, 2001), “Bid’u’l-halk”, Zikru’l-Melâike (No. 3223).

⁴⁸⁹ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, 2/79-80.

⁴⁹⁰ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, 2/80.

⁴⁹¹ Ebû’l-İrfân Muhammed b. ‘Alî eş-Şabbân el-Mısrî eş-Şabbân, *Hâşiyetu’s-Şabbân ‘alâ Şerhi’l-Eşmûnî li Elfiyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1997), 2/67.

⁴⁹² İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, 2/80; Şabbân el-Mısrî eş-Şabbân, *Hâşiyetu’s-Şabbân ‘alâ Şerhi’l-Eşmûnî li Elfiyeti İbn Mâlik*, 2/68.

⁴⁹³ Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/316.

çeşitli kadim Arap lehçeleri içermesi bakımından bu kullanımın lehçelere hasredilmesi daha muhtemel gözüküyor.

Sözünü ettiğimiz bu lehçe çeşitliliği, hiç kuşkusuz Arap nahiv âlimlerinin gramer oluşturmalarında itimat ettikleri delillere de yansımıştır. Nitekim *kıyâsa* ters düşse de bazı *şâhidleri lehçe* gerekçesine dayandırarak zikretmekte bir beis görmemişlerdir. Örneğin Arapçada *ef'âl-i hamse*⁴⁹⁴ fiillerine gelen *cez*m harflerinden sonra, (النون) harfini hazfetmeyen kabileler vardır:⁴⁹⁵

لَوْلَا فَوَاسِسُ مِنْ نَعْمٍ وَأَسْرَتِهِمْ يَوْمَ الصُّلَيْفَاءِ، لَمْ يُوفُونَ بِالْجَارِ

Zehl'in atlıları ve adamları olmasaydı

Süleyfâ'da komşuluk sözüne uyan kimse olmazdı

Beyitte işaret edilen *şâhid*, kendinden önce *cez*m edatı gelmesine rağmen, *nûn* harfi düşmeyen (يُوفُونَ) fiilidir. İbn Mâlik, bu durumu şiirde *zarûret* değil *lehçe* olarak açıklamaktadır.⁴⁹⁶ Bu lehçenin, Cüzâm kabilesine ait olduğu söylenmektedir.⁴⁹⁷

Aynı şekilde Dabbe kabilesinden Benî Sabâh lehçesinde, (أَنْ) *nasb* edatından sonra *muzârî* fiil *cez*medilmektedir, aşağıdaki beyitte kullanıldığı gibi:⁴⁹⁸

أُحَاذِرُ أَنْ تَعْلَمَ بِهَا فَتَرُدَّهَا فَتَنْتَرُكَهَا تَفْلًا عَلَيَّ كَمَا هِيَ

Ürküyorum onun (Büseyne) ne dilediğimi anlamasından ve bunu reddetmesinden

Böyle olursa omuzlarımdaki yük ağırlaşır kederimden

Beyitteki *şâhid*, *nasb* edatı alan (تَعْلَمَ) fiilin *mansûb* gelmesi gerekirken cezimli gelmesidir.⁴⁹⁹

Muzârî fiilin *nasb* edatı gelmesine rağmen *cez*m edilmesine verilen bir başka *şâhid* de şu beyittir:⁵⁰⁰

تَأْبَى قُضَاعَةٌ أَنْ تَعْرِفَ لَكُمْ نَسَبًا وَأَبْنَا نِزَارٍ فَأَنْتُمْ بِيَضَةِ الْبَلَدِ

Kudâ'a tanımaz sizin soyunuzu

⁴⁹⁴ Ef'âl-i hamse: Sonu tesniye elifi, çoğul vâvı veya muhatap yâsı ile biten muzârî fiillerdir. Bu fiillerden önce gelen *nasb* veya *cez*m edatları ile fiilin sonundaki *nûn* düşer, bkz.: Hasen, *en-Nahvü'l-vâfi*, 1/177-178.

⁴⁹⁵ Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevşilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Muhteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzzi'l-Kırâ'ât ve'l-İdâhi 'anhâ* (Kahire: Vezâratu'l-Evkâf, 1420/1999), 2/86.

⁴⁹⁶ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 9/3.

⁴⁹⁷ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed Nehhâs, *Şerhu ebyâti Sibeveyh*, thk. Züheyr Gâzi Zâhid (Âlemü'l-Kütüb; Mektebetü'n-nahdati'l-Arabiyye, 1986), 37.

⁴⁹⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'arîb*, 45.

⁴⁹⁹ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-si'riyyeti fî ummâti'l-kütübi'n-nahviyye*, 3/334.

⁵⁰⁰ Râî en-Nümeyrî, *Dîvânü'r-Râî en-Nümeyrî*, thk. Reinhard Weipert (Beyrut: el-Ma'hadu'l-Almânî li'l-ebhâsi's-sarkîyye, 1980), 79.

Kimseniz yok, hakirsiniz- Rebîa ve Mudar- Nizâr'ın iki oğlu

Bu beyitte de yine (تَعْرِفَ) fiili أن nasb edatı ile mansûb gelmesi gerekirken meczûm gelmiştir.⁵⁰¹

Ancak bazı kabileler, nasb edatı alan muzâri fiili, mansûb haliyle kullanmak yerine, merfû' şekliyle kullanmışlardır. Zemahşerî (ö. 538/1144), bu şâz kullanımın *lehçe* olduğu görüşünü, "وبعض العرب يرفع الفعل بعد أن تشبيها بما" 'Bazı Araplar, (ما)'ya-nefi harfine- benzeterek (أن)'den- nasb edatından- sonra gelen fiili ref' ederler.' sözüyle beyân ederek şu beyti örnek gösterir:⁵⁰²

أَنْ تَقْرَأَ عَلَى أَسْمَاءَ وَيَحْكُمَا مَتَى السَّلَامُ وَأَنْ لَا تُشْعِرَا أَحَدًا

Benden selâm götürün Esmâ'ya Kimselere hissettirmeden aman ha!

Beyitte (أَنْ تَقْرَأَ) fiili ref' edilerek nûn, nasb halindeki gibi düşmemiş sabit kalmıştır.

(أَنْ) nasb edatından sonra gelen fiilin ref' edilerek kullanımı, on dört kıraat imamlarından İbn Muhaysin'in (ö. 123/741) (لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ)⁵⁰³ ayetini ref' şeklindeki kıraatinde de görmekteyiz.⁵⁰⁴

Şâz kullanımların *lehçe* olgusuyla açıklanan örneklerden biri de tesniye (ikil) elifinin kelimenin, merfû, mansûb ve mecrûr hallerinde sabit kalması meselesidir. İbn Mâlik, bu kullanımın (لغة) 'Hârisiyye lehçesi' olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁵ Çünkü *kıyâsa* göre tesniye, ref' halinde *elif*, nasb ve cer halinde *yâ* alır.⁵⁰⁶

Keza Uşmûnî de tesniyede elifin sabit haliyle kullanılması ile ilgili aynı bilgileri aktarmış ve bu kullanımın, Benî Hâris b. Ka'b'e ait bir lehçe olduğunu, imamlardan nakli ile meşhur olan Müberred'in bu *lehçe*yi kabul etmediğini ifade ederek bir beyitle örnek vermiştir:⁵⁰⁷

فَأَطْرَقَ إِطْرَاقَ الشَّجَاعِ وَلَوْ دَرَى مَسَاغًا لِنَابَةِ الشَّجَاعِ لَصَمَّ

Yılan başı gibi başını eğdi Kolay lokma -olduğumu- görseydi dişlerini geçirirdi

Beyitte yer alan *şâhid*, (لِنَابِهِ) 'iki köpek dişi' kelimesidir. *Kıyâsa* göre kelime, (لِنَابَيْهِ) olması gerekirken, *lehçe* kullanımdan dolayı *kıyâsa* ters düşerek şâz olmuştur. Yine Uşmûnî (جاء الزيدان), (مررت بالزيدان), (رأيت الزيدان) örneklerinde olduğu gibi tesniyede elifin değişmeden kalması ve

⁵⁰¹ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-si'riyyeti fî ummâti'l-kütübi'n-nahviyye*, 1/278.

⁵⁰² Zemahşerî, *el-Mufaşşal fî Şina'ati'l-İ'râb*, 429; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb*, 46.

⁵⁰³ Bakara, 2/233.

⁵⁰⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'ârîb*, 717.

⁵⁰⁵ Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Mâlik et-Tâ'î el-Cîyânî Cemâl ed-Dîn İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli'l-Fevâ'id*, thk. 'Abdurrahmân es-Seyyid, Muhammed Bedevî el-Mahtûn (b.y.: Hicri li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 1990), 1/59.

⁵⁰⁶ Hâlid b. Abdillâh el-Ezherî, *Şerhu't-Taşrih 'ale't-Tavdîh ev et-Taşrih bi'Mađmûni't-Tavdîh fi'n-Nahv* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 1/65.

⁵⁰⁷ Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Eşmûnî li Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/118; el-Mütelemmis ed-Dubâi, *Divânu şî'ri'l-Mütelemmis ed-Dubâi*, thk. Hasen Kâmil es-Sîrâfi (Kahire: Ma'hadu'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1970), 34.

harekesinin nûn üzerinde açıkça belirtilmesini de (لغة قليلة) ‘nâdir lehçe’ olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁸

Tesniyede elifin cümledeki irabı ne olursa olsun sabit bırakılarak kullanılmasına benzer bir şekilde, Kûfeli âlimler, (إِنْ هَذَا لَسَاحِرَانِ)⁵⁰⁹ ayetindeki (إِنْ) harfini, şeddeleyerek (إَنَّ) şeklinde kıraat etmişlerdir.⁵¹⁰

Lehçelerden kaynaklı şâz kullanımlardan bir diğeri de *kıyâsa* göre, müsenna ‘ikili’ bir kelimenin son harfi nûnun, kesra olması gereken harekesinin fetha gelmesi durumudur. Ferrâ’nın, Benî Esed kabilesinden naklettiği aşağıdaki beyitte, *lehçeye* göre söz konusu kullanımın örneğini görebiliriz:⁵¹¹

على أَحْوَذَيْنِ اسْتَفَلْتُ عَشِيَّةً فَمَا هِيَ لَمْحَةٌ إِلَّا وَتَغِيْبُ

Kaya kuşu kanatlanıp yükseldi Göz açıp kapayınca kadar uzaklaşıverdi

Beyitte geçen ve Süyûtî’nin de müsenna bir kelimenin nûn harfinin sabit harekesi kesranın fetha gelmesine gösterdiği⁵¹² *şâhid*, (أَحْوَذَيْنِ) kelimesidir. Kelime *kıyâsa* göre (أَحْوَذَيْنِ) şeklinde olması gerekirken *lehçeden* kaynaklı bir şâz kullanım oluşmuştur.

Bazı şâz kullanımların *lehçe* ile açıklandığı örneklerden bir diğeri de (اللتان) ikili ism-i mevsûlün, Benî Rebîa ve Benî Hâris kabilelerinde *izâfet* (isim tamlaması) olmadan *nûn* harfinin düşürülmüş haliyle kullanılması örneği gelmektedir.⁵¹³

هُمَا اللَّتَا لَوْ وُلِدْتَ تَمِيمٌ لَقِيلَ فَخْرٌ لَهُمْ صَمِيمٌ

O ikisi- kadın- saf Temîm’in evlatlarıdır Bütün övgüler onlarıdır

Beyitte geçen (اللتان) ism-i mevsûlünün *nûnu*, herhangi bir tamlama olmamasına rağmen, *tahfîf* sebebiyle hazfedilerek kullanılmıştır. Bu kullanım Benî Hâris ve bazı Rebîa kollarının lehçesidir.⁵¹⁴

Yukarıda zikredilen örnekler, ilk dönem nahiv âlimlerinin, şâz kullanımların sebeplerinden bazılarını, *lehçe* kaynaklı bir kullanıma bağladıklarını göstermektedir. Kadim şiirler, daha önce

⁵⁰⁸ Sabbân, *Hâşiyetu’s-Şabbân ‘alâ Şerhi’l-Eşmûnî li Elfiyeti İbn Mâlik*, 1/118.

⁵⁰⁹ Tâhâ, 20/63

⁵¹⁰ Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Âhkâmi’l-Şur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, 1384/1964), 11/216.

⁵¹¹ Ahmed b. el-Emîn eş-Şankîti, *ed-Dureru’l-levâmî’ alâ hem’i’l-hevâmî’ şerhi cem’i’l-cevâmî’*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’s-sûd (Beyrut: Dâru’l-Kütubi’l-İlmiyye, 1999), 1/54; Hamîd b. Sevr el-Hilâlî, *Dîvânü Humejd b. Sevr el-Hilâlî*, thk. Abdülazîz el-Mîmenî (Kahire: Dâru’l-Kütubi’l-Mısriyye, 1951), 55.

⁵¹² Süyûtî, *Hem’u’l-hevâmî’ fi şerhi cem’i’l-cevâmî’*, 1 /180.

⁵¹³ Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 6/14; Ebû Muhammed Maḥmûd b. Ahmed Bedruddîn el-‘Aynî, *Maḥâşidu’n-Nahviyye fi Şerhi Şevâhidi Şurûhi’l-Elfiyye*, thk. Ali Muhammed Fâhir vd. (Kahire: Dâru’s-Selâm li’t-tibâati ve’n-neşri ve’t-tercemeti, 1431/2010), 1/390.

⁵¹⁴ Süyûtî, *Hem’u’l-hevâmî’ fi şerhi cem’i’l-cevâmî’*, 1/189; Bağdâdî, *Hizânetü’l-edeb*, 6/14; Şurrâb, *Şerhu şevâhidi’s-şi’riyyeti fi ummâti’l-kütubi’n-nahaviyye*, 3/198.

sözünü ettiğimiz, edebî ortak dille derlenmiş olsa da şiirlere bazı lehçelerden bu tür şâz kullanımların sızması muhtemeldir. Zira söz konusu şiirler, Arap Yarımadası'nda yayılarak, avam dahil herkesin dilinde dolaşmış ve çeşitli şekilleriyle *rivâyet* edilmiştir.⁵¹⁵

Nahivcilerin oluşturduğu kurallara muhalif şâz kullanımların ekseriyetini, şiir örneklerinde görmekteyiz. Ancak *istişhâd* kaynaklarının başında yer alan Kur'ân-ı Kerîm'de de şâz kullanımlara rastlamaktayız. Arap kabilelerine ait birçok *lehçenin* varlığına kaynaklık eden Kur'ân-ı Kerîm ve kıraatlerinde şâz kullanımların örneklerine bir sonraki başlıkta yer verdik.

1.9. Kur'ân-ı Kerîm'de Şâz Olarak Kullanılan Kelimeler

Nahiv âlimleri için dil malzemesi kaynaklarının başında gelen Kur'ân-ı Kerîm, apaçık bir dille indirilmesi hasebiyle Arapların tümüne hitap eden bir dile sahiptir. Süyûtî, kıraât âlimlerinden Kalânî'nin, *el-İrşâdü'l-mübted'i ve tezkiratü'l-müntehâ* adlı kitabında, Kur'ân'da elli lehçenin varlığına, bu lehçeleri sıralayarak işaret ettiğini aktarmıştır.⁵¹⁶ Dolayısıyla, Arapçanın bu kadim lehçelerinden bazılarını içinde barındıran Kur'ân'da, bazı kural dışı yapılara rastlanmaktadır.

Şüphesiz başta söylediğimiz lehçelerdeki bu çeşitlilik, gramer kurallarının dışına çıkan birtakım kullanımları da beraberinde getirmiştir. Bu tür şâz kullanımlara *ruhsat* olgusuyla yaklaşan Soner Gündüzöz, söz konusu kullanımları kırk üç başlık altında toplayarak açıklık getirmiştir.⁵¹⁷ Kur'ân'da yer alan şâz kelimelere verilen örneklerden bazıları şunlardır:

İki isimden sonra, müsennâ (ikili) zamir kullanmak yerine, bu kelimelerden birine dönen müfred (tekil) zamirle yetinilmesi durumu: “وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ” “Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin. Şüphesiz bunlar, Allah'a huşû ile boyun eğenlerden başkasına ağır gelir.”⁵¹⁸ ayetinde “الصلاة” ve “الصبر” kelimelerinden sonra (لَهَا) yerine *salâta* dönen (لَهَا) tekil zamir kullanılmıştır. Aynı şekilde “وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوْ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتُ” “Eğer bir erkek veya kadının, annesi, babası ve çocukları bulunmadığı halde malı (diğer) mirasçılara kalırsa ve bir erkek yahut bir kız kardeşi varsa, vasiyetten ve borçtan sonra her birinin payı altıda birdir.”⁵¹⁹ ayetinde (لَهَا) yerine (لَهُ) müfred zamir kullanılmıştır.⁵²⁰

Keza “وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا” “Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanlar”⁵²¹ ayetinde “الذَّهَبَ” ve “الْفِضَّةَ” kelimelerinden sonra yaygın bir kullanıma göre bu iki kelimeye

⁵¹⁵ Abduttevâb, *Fusûlun fî fıkhi'l-Arabiyye*, 86.

⁵¹⁶ Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 2/122.

⁵¹⁷ Soner Gündüzöz, “Kur'ân'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'ân'ın Lehçe Haritası Üzerine Bir İnceleme(I)”, *Nüşa* 6 (Yaz 2002), 83.

⁵¹⁸ Bakara, 2/45.

⁵¹⁹ Nisa, 4/12.

⁵²⁰ Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-İsfahânî el-Bâkûlî, *İ'râbü'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire; Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye; Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî; Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, ts.), 609.

⁵²¹ Tevbe, 9/34.

dönecek müsennâ bir zamir (ولا ينفقونها) yerine (ولا يُنفقونها) tekil zamir şekliyle gelmiştir. Arap dili âlimi Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824[?]), ayetteki bu kullanımı şöyle izah etmiştir:

"والعرب تفعل ذلك، إذا أشركوا بين اثنين قصرُوا فخبَرُوا عن أحدهما استغناء بذلك وتخفيفاً، لمعرفة السامع بأن الآخر قد شاركه ودخل معه في ذلك الخبر"

Araplar böyle yaparlar, iki şeyi -kelime- birbirine bağladıklarında, dinleyenin birinin diğeriyle anıldığını bilmesinden dolayı, iki kelimedenden birinden vazgeçerek, tahfif amaçlı kısaltma yoluna gitmişlerdir.⁵²²

Kur'ân'da geçen şâz kullanımlardan biri de çoğul kullanılarak müsennânın kastedilmesi durumudur. "إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا" "İkiniz de Allah'a tövbe ederseniz (çok iyi olur), çünkü kalpleriniz eğrilmişti."⁵²³ ayetinde (قلوبكما) kullanılmış ancak (قلباكما) demek istenmiştir. Anlama bakılarak çoğul, hakikate bakılarak müsennâ kullanılması caizdir.⁵²⁴

Bir diğer şâz kullanım, müfred kullanılarak çoğul kastedilmesi durumudur. "مُسْتَكْبِرِينَ بِهِ سَامِرًا تَهْجُرُونَ" "Gece sohbetleri yaparken büyüklük taslayarak onun hakkında hezeyanlar savururdunuz."⁵²⁵ ayetinde öncesinde çoğul gelen (مستكبرين) ve sonrasında (تهجرون) gelen kelimeler olmasına rağmen (ساراً) kelimesi (سُماراً) çoğul haliyle değil tekil haliyle kullanılmıştır.

Kur'ân'da yer alan şâz kullanımlara, sıfat ve mevsufun cinsiyet bakımından uyumlu gelmemesi durumu da örnek verilebilir. Arapçada sıfat mevsufuna müzekkerlik, müenneslik bakımından uyumludur.⁵²⁶

Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de, bu kurala uymayan bazı kullanımlar yer almaktadır. (لِنُحْيِيَ بِهِ بَلْدَةً مَيِّتًا) "Onunla ölü toprağı canlandıralım"⁵²⁷ ayetinde (بلدة) müennes kelimenin sıfatı (ميتة) müennes hali yerine (ميتاً) şeklinde müzekker gelmiştir. Anlam olarak müzekker olan (مكان) mekân kastedildiği için bu şekilde geldiği açıklanmaktadır.⁵²⁸

Yukarıda maddeler halinde zikrettiklerimiz, şâz kullanımların bazı ruhsatlı örneklerindendir.

Kur'ân'da şâz kullanımların, bazı şâz kıraatlerle de ilişkisi söz konusudur. *İstîşhâd* kriterleri konusunda ele aldığımız üzere şâz kıraatler, Arap nahvine bir yönüyle uyan, Hz. Osman Mushaflarına bir ihtimalle dahi olsa uyan ve senedi sahih olan sahih kıraatlerin dışında kalan kıraatlerdir.⁵²⁹ Tilâvetiyle ibadet edilmeyen ancak dil malzemeleri arasında *istîşhâd* yapılan şâz kıraatler, şâz kullanımlar içermektedir. Bu açıdan Kur'ân kıraatlerinde şâz kullanımların

⁵²² Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muşennâ et-Teymî el-Başrî Ma'mer b. el-Muşennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Fuâd Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1381/1961), 1/257.

⁵²³ Tahrîm, 66/4.

⁵²⁴ Bâkûlî, *İ'râbü'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc*, 787.

⁵²⁵ Mü'minûn, 23/67.

⁵²⁶ Hasen, *en-Nahvü'l-vâfî*, 3/443.

⁵²⁷ Furkan, 25/49.

⁵²⁸ Müşennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, 2/76.

⁵²⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâ'ati'l-'Aşr*, 1/9; Ahmed Muhammed Ebû Arîş el-Gâmidî, *Eserü'l-kırâ'ati's-şâzze fi'd-dirâsâti'n-nahviyye ve's-sarfiyye* (Mekke: Ummu'l-Kurâ, Doktora, 1989), 10.

tespiti, çalışmamızın konusunu örneklendirmede yardımcı olacaktır. Bu örneklerden bazıları aşağıdaki gibidir:

“فَإِذَا تَرَيَنَّ” “İnsanlardan birini görürsen”⁵³⁰ ayetini İbn Rûmî, Ebû Amr’dan nakille “فَإِذَا تَرَيَنَّ” hemzeli şekliyle kıraat etmiştir. Yine ayet, hemzeli şekliyle “فَإِذَا لَرَوُّنَ” olarak da kıraat edilmiştir.⁵³¹ İbn Hâleveyh, nahivcilerin çoğunun bu kıraati hatalı bulduğunu söyler.⁵³² Ancak İbn Cinnî, ayetin Talha b. Musarrıf’ın (ö. 112/731) ve Ebû Ca’fer el-Kârî’nin (ö. 130/747-48) “فَإِذَا تَرَيَنَّ” yânın sakın haliyle, (إِذَا) cezm edatından dolayı cezimli gelen “تَرَيَنَّ”⁵³³ muzâri fiilin, nûn harfinin zikredilerek ref’ şeklinde kıraatini *lahn* değil bir *lehçe*ye ait şâz kıraat olarak adlandırmaktadır.⁵³⁴

Kezâ, “أَيُّنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ” “Nerede olursanız olun ölüm sizi yakalar”⁵³⁵ ayetinde (أَيُّنَ) şart edatının cevabı olarak “يُدرِكُكُمْ” muzâri fiili cezmedilmiştir. Ancak Talha b. Süleymân, “يُدرِكُكُمْ” kef harfi damme alacak şekilde, muzâri fiili merfû haliyle kıraat etmiştir.⁵³⁶ Bu örnek de şâz kıraatlerdeki şâz kullanıma bir örnektir.

Kıraat âlimi İbn Mücâhid (ö. 324/936), cezmedilmesi gereken muzâri fiilin merfû’ gelme hususunu, Arapçada merdûd (reddedilmiş) bir durum olarak görmüştür. İbn Cinnî de bu durumu zayıf olarak görmüş ve bu kullanımın ancak şiirde *zarûret* dahilinde olabileceğini ifade etmiş, İbn Mücâhid’in sözüne karşın bu kullanımın ‘Arapçada merdûd’ olmadığını çünkü onlardan aktarıldığını, ‘Kur’ân’da merdûd’ ifadesinin anlam olarak daha isabetli olacağını zikretmiştir.⁵³⁷

Kur’ân-ı Kerîm ve kıraatleri konusu, geniş ve ayrıntılı bir konu olması hasebiyle, şâz kullanımlara dair verdiğimiz örneklerle konuyu sınırlandırmak istedik. Bir sonraki başlıkta Kur’ân’dan sonra gelen ve Arapça dil malzemelerine kaynaklık eden hadis-i şeriflerde geçen şâz kullanımlar ele alınacaktır.

1.10. Hadis-i Şeriflerde Şâz Olarak Kullanılan Kelimeler

Arapça dil malzemelerinin kaynaklarından olan hadis metinlerinde geçen Arap gramer kurallarına aykırı birtakım kullanımlar, *lehçelere* ve *lahn* denilen dil hatalarına dönmektedir.

⁵³⁰ Meryem, 19/26.

⁵³¹ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur’ân min kitâbi'l-bed’î* (Mısır: Matba’atü'r-Rahmâniyye, 1934), 87; Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. ‘Amr ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşâf ‘an Ḥaḳâiki Ğavâmiḍi't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-‘Arabî, 1987), 3/14.

⁵³² İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur’ân min kitâbi'l-bed’î*, 87.

⁵³³ Kelimenin aslı olan “تَرَيَنَّ” halinden “تَرَيْنَ” haline gelişinin açıklaması için bkz. Hasen, *en-Nahvü'l-vâfi*, 82-83.

⁵³⁴ İbn Cinnî, *el-Muḥteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzzi'l-Kırâ’ât ve'l-İdâhi ‘anhâ*, 2/86; Ebû Ḥayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr*, 7/256.

⁵³⁵ Nisâ, 4/78.

⁵³⁶ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur’ân min kitâbi'l-bed’î*, 33.

⁵³⁷ İbn Cinnî, *el-Muḥteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzzi'l-Kırâ’ât ve'l-İdâhi ‘anhâ*, 1/295-296.

Ancak söz konusu dil hataları Nebî'den (s.a.v.) kaynaklı dil hataları değildir. Hadis hafızı Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) senedi İsâ b. Yûnus'a uzanan şu rivâyeti nakletmiştir:

"قَالَ رَجُلٌ لِلْأَعْمَشِ: إِنَّ كَانَ ابْنُ سِيرِينَ لَيَسْمَعُ الْحَدِيثَ فِيهِ اللَّحْنُ فَيَحَدِّثُ بِهِ عَلَى لَحْنِهِ, فَقَالَ الْأَعْمَشُ: «إِنْ كَانَ ابْنُ سِيرِينَ يَلْحَنُ, فَإِنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمْ يَلْحَنُ»

'Bir adam A'meş'e şöyle demiştir: İbn Sîrîn, içinde lahn olan hadisi işitip, onu lahni ile birlikte aktarıyordu, bunun üzerine A'meş şöyle demiştir: İbn Sîrîn lahnde bulunsa bile, Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem lahnde bulunmamıştır.'⁵³⁸

Şayet hadis metninde nahivle alakalı bir hata söz konusu ise de bu, nakilcilerin *tahrîfî* veya hadisin nüshasını çıkaranların *tashîfînden* (lafız ve anlam hataları)⁵³⁹ kaynaklıdır.⁵⁴⁰

Örneğin,

"النَّاسُ كُلُّهُمْ مَوْتَى إِلَّا الْعَالِمُونَ, وَالْعَالِمُونَ كُلُّهُمْ هَلَكَى إِلَّا الْعَامِلُونَ, وَالْعَامِلُونَ كُلُّهُمْ غُرَقَى إِلَّا الْمُخْلِصُونَ, وَالْمُخْلِصُونَ عَلَى خَطَرٍ عَظِيمٍ"

"İnsanlar helak oldu, âlimler müstesna. Amel edenlerin dışındaki âlimler de helak oldu. Amel edenler de helak oldu ihlaslılar hariç. Muhlis olanlar da büyük bir tehlike üzerindedirler."⁵⁴¹ hadisi ile ilgili, muhaddis 'Aclûnî (ö. 1162/1749), kitabı *Keşfü'l-Hafâ* adlı eserinde, hocası İbnü'l-Cevzî olan hadis âlimi Sâgânî'nin (ö. 650/1252), bu hadisin, müfterâ ve melhûn (iftira ve dil hatası yapılmış) hadis olduğu ve doğrusunun mansûb müstesnadan dolayı (العالمين ve العاملين) şeklinde olduğu ifadesini zikreder. 'Aclûnî daha sonra, Süyûtî'nin aktardığı üzere müceb istisnâda⁵⁴² *ibdâlin* (harf değişimi) bazı Arap lehçelerinde olduğuna işaret ederek bu duruma (فشربوا منه إلا قليلاً) "İçlerinden pek azı dışındakiler ondan içtiler."⁵⁴³ ayetinin (فشربوا منه إلا قليلاً) kıraatindeki (قليل) lafzının mansûb yerine merfû' gelmesini örnek verdiğini dile getirir.⁵⁴⁴

Ancak Zemahşerî ve Âlûsî (ö. 1270/1854), tefsirlerinde, söz konusu kıraatin, anlama yönelinerek merfû' yapıldığını, yani (فلم يطيعوه) 'ona itaat etmediler' olumsuz anlama dayanılarak merfû' geldiğini söylerler.⁵⁴⁵

⁵³⁸ Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*, thk. Ebû 'Abdullâh es-Sevraḳî, İbrâhîm Ḥamdî el-Medenî (Haydarâbâd: Cem'iyetü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1938), 194.

⁵³⁹ Kadir Paksoy, "Hadiste Tashîf-Lafız ve Anlam Hataları-", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (Aralık 2004), 97.

⁵⁴⁰ Nebîl Zeyyânî, "el-Lehecâtü ve'l-lahnu fi'l-hadîsi'n-Nebevi's-şerîf", *Mecelletü'l-hakîka Câmi'atü Adrâr Cezâyir* 27 (ts.), 417.

⁵⁴¹ İsmail b. Muḥammed b. 'Abdu'l-Hâdî el-Cerâhî el-'Aclûnî ed-Dimeşkî Ebu'l-Fidâ' el-'Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve müzîlül-ilbâsi ammâ iştehere mine'l-ahâdîsi alâ elsineti'n-nâs* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1932), 2/312 (No: 2796).

⁵⁴² İstisnâ cümlesinde nefi yani "ما, لا, ليس" gibi olumsuz ifadeler yoksa müceb 'olumlu' istisnâdır, bkz. Hasen, *en-Nahvü'l-vâfi*, 2/316.

⁵⁴³ Bakara, 2/249.

⁵⁴⁴ 'Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve müzîlül-ilbâsi ammâ iştehere mine'l-ahâdîsi alâ elsineti'n-nâs*, 2/312.

⁵⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâîkı Ğavâmiḍi't-Tenzil*, 1/295; Maḥmûd b. 'Abdullâh el-Ḥuseynî Âlûsî, *Rûḥu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*, thk. 'Alî 'Abdubârî 'Aṭiyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 1/562.

Bu durumda istisnâ, mûceb olmayan yani olumsuz bir anlam taşımaktadır ki (قليل) kıraatinde olduğu gibi, kelimenin harfinde bir değişiklik yani *ibdâl* mümkündür.⁵⁴⁶ Ferrâ (قليل) kıraatinin, hazfedilmiş bir haberin mübtedâsı olarak geldiği için, yani (قليل لم يشربوا) anlamında merfû' olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁷

Ezherî (ö. 370/980) de “مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ” “Pek azı müstesna bunu yapmazlardı.”⁵⁴⁸ ayetinde olduğu gibi, istisnâ edatından önce *cahd* yani inkâr, red anlamı taşıyan bir ifade geçtiği için merfû' geldiğini zikreder.⁵⁴⁹

Bütün bu açıklamalardan hadiste geçen ve ilk bakışta şâz izlenimi veren (إلا العاملون) müstesnânın, mansûb olması gerekirken, istisnâ edatından önce olumsuz bir ifade yer almamasına rağmen merfû' gelmesinin, anlamda bir olumsuzluğun olduğuna dayanılarak *te'vîlinin* yapıldığını görmekteyiz.

Çalışmamızda nahiv âlimlerinin, Arap gramer kurallarına uymayan müfredatları, *te'vîl* yoluyla açıkladıklarını daha önce ifade etmiştik. Hadis metinlerinde de bu yöntemi izleyen ve hadislerin i'râbı ile ilgili eser kaleme alan iki isim ön plana çıkmaktadır; *İ'râbü'l-hadîsi'n-nebevî* kitabının sahibi Ebü'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219) ve *Şevâhidü't-tavzîh ve't-tashîh li müşkilâtî'l-Câmi'i's-sahîh* adlı eserin sahibi İbn Mâlik.⁵⁵⁰ Ukberî, gramer kurallarına uymayan hadislerle karşılaştığında *te'vîl* yöntemiyle ilgili şu üç tutumu sergilemektedir:

Birinci tutumu, hadisin nahiv kurallarına göre i'râb yönlerini sunmak, kendinden önceki nahiv âlimlerinin görüşlerine işaret etmek ve kendisinin tercih ettiği görüşü seçmek, daha sonra bu görüşe Kur'ân'dan ve Arap kelâmından bir *şâhid* getirmektir.

Ukberî'nin kurallara uymayan hadislerle karşı ikinci tutumu, nahivcilerin koyduğu kurallara bir şekliyle uyan yön ile hadisin *te'vîlini* yapmaktır.

Son olarak, *rivâyet*, bilinen Arap sözlerinin dışına çıkıyorsa ve *rivâyette* nahiv kurallarına uyacak bir yön de bulamadıysa, râvilerin tasarruflarından dolayı rivâyetin melhûn (dil hatalı) olduğu veya şâz olduğu hükmünü vermektir.⁵⁵¹

⁵⁴⁶ Ebu'l-Hasan 'Alî b. el-Huseyn el-İşfehânî el-Bâkûlî, *İ'râbu'l-Kur'ân*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire; Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Misrî; Dâru'l-Kutubi'l-Lubnâniyye, 1999), 3/361.

⁵⁴⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib 'an kütübi'l-e'ârîb*, 558.

⁵⁴⁸ Nisâ, 4/66.

⁵⁴⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Muhammed 'Avd Mir'ab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 2001), 15/305.

⁵⁵⁰ Ebü'l-Fa'zî Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Ukûdu'z-Zeberced 'alâ Müsnedi'l-İmâm Ahmed fî İ'râbi'l-Hadîs*, thk. Selmân el-Kudât (Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.), 1/67.

⁵⁵¹ Hatice el-Abbâsî, *İşkâliyyetu'l-lahn fî rivâyeti'l-hadîsi'n-nebevî's-şerîf* (Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Yüksek Lisans, 2014), 127.

Örneğin Deccâl'e ilgili (مَعَهُ نَهْرَانِ يَجْرِيَانِ...فَمَا أَدْرَكَكَ وَاحِدٌ مِنْكُمُ...) "Onun beraberinde iki nehir vardır...her kim Deccâl'e erişirse..."⁵⁵² rivâyetinde, (أَدْرَكَكَ) mâzî fiiline gelen te'kîd nûnu⁵⁵³ kıyâsa ters bir durumdur. Ukberî söz konusu hadisin, (فَمَنْ أَدْرَكَكَ) şeklinde rivâyetinin de olduğunu ifade ettikten sonra, rivâyet korunmuş bir rivâyetse bu durumda rivâyette geçen (أَدْرَكَكَ) fiilinin mâzî olduğunu, ancak anlamında müstakbel (gelecek) anlam kastedildiğine dair bir yönünün olduğunu, mâzî fiile te'kîd nûnun eklenmediğini, ancak anlama göre eklendiğini söylemiştir.⁵⁵⁴

Ukberî, bir diğer rivâyet örneği olan,

"اللَّهُمَّ إِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ أَنَّهُ كَانَ لِي وَالِدَانِ، فَكُنْتُ أَحْلِبُ لَهُمَا فِي إِنَائِهِمَا فَاتِيَهُمَا، فَإِذَا وَجَدْتُهُمَا رَاقِدَيْنِ قُمْتُ عَلَى رُءُوسِهِمَا كَرَاهَةً أَنْ أَرُدَّ سِنَّتُهُمَا فِي رُءُوسِهِمَا، حَتَّى يَسْتَيْقِظَا مَتَى اسْتَيْقَظَا"

Yâ Rabbi, bilirsin, benim çok yaşlı anne-babam vardı. Onlara akşam sütünü içirmeden ne çocuklarıma, ne de başkalarına bir şey içirmezdim. Bir gün odun toplamak için uzağa gittim. Döndüğümde onlar uyumuştı. Akşam sütlerini hazırladım, fakat onlar uykudaydı. Onlar içmeden önce çocuklarımla birlikte akşam süt içmeyi uygun bulmadım. Onlar uyanıncaya kadar süt kabı elimde olduğu halde bekledim.⁵⁵⁵

rivâyetindeki (حَتَّى يَسْتَيْقِظَا) lafzında, Arapça kural dışı olarak nasb edatı hattâ'dan sonra, fiildeki nûn harfinin zikredilmesi durumuyla ilgili birkaç yönü dile getirmiştir. Bunlardan ilki, râvilerin sehven bu rivâyeti aktarmış olma ihtimaline karşın birinci yön, (حتى) kelimesinin hazfedilmiş hali olmasıdır. Çünkü (حتى) edatı, (إلى أن) anlamındadır ve (فمتى) ifadesiyle ilintilidir. İkinci yön ise daha önce zikrettiğimiz şu beyitteki şâz kullanıma benzemektedir:⁵⁵⁶

أَنْ تَقْرَأَ عَلَى أَسْمَاءَ وَيَحْكُمَا مِنِّي السَّلَامَ وَأَنْ لَا تُخْبِرَا أَحَدًا

Benden selâm götürün Esmâ'ya Kimselere hissettirmeden aman ha!

Beyitte geçen şâz kullanımı, (أَنْ تَقْرَأَ) ibaresinde, muzâri fiile gelen nasb edatına rağmen nûnun zikredilmesidir.⁵⁵⁷

Yukarıdaki rivâyette de durum böyledir ve (حَتَّى يَسْتَيْقِظَا) ibaresi (إِلَى أَنْ يَسْتَيْقِظَا) anlamındadır. Ukberî'nin muzâri fiile nasb edatı gelmesine rağmen nûn harfinin zikredilmesi ile ilgili

⁵⁵² Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî Muslim, *Şaḥîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Kahire; Beyrut: Matba'atu İsâ'l-Bâbî'l-Halebî ve Şurekâuh; Dâru İhyâu't-turâî'l-Arabî, 1955), "Zikru Deccâl ve sıfatuhu ve mâ me'ahu" 4/249 (No: 2934).

⁵⁵³ Te'kîd nûnu muzâri veya emir fiile gelir ve anlamı gelecek zamana taşır, bkz. Hasen, *en-Nahvü'l-vâfî*, 4/169.

⁵⁵⁴ Ebû'l-Bekâ el-Ukberî, *İ'râbü'l-Hadîsi'n-nebevî*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Kahire: Müessetü'l-Muhtâr li'n-neşr ve't-tevzî', 1999), 78.

⁵⁵⁵ Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavut - Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995), "Müsned Enes b. Mâlik" 19/438 (No:12454).

⁵⁵⁶ Ukberî, *İ'râbü'l-Hadîsi'n-nebevî*, 31; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 8/420.

⁵⁵⁷ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi'si'riyyeti fî ummâtî'l-kütübî'n-nahviyye*, 1/313.

yorumladığı üçüncü yön ise, *hattâ* edatından sonra hazfedilmiş bir mübtedâ yani (حَتَّى هَـمَا) (يَسْتَقِظَان) şeklinde olması ihtimalidir.⁵⁵⁸

İbn Mâlik, Ukberî'nin aksine, rivâyetleri *melhûn* (dil hatalı) bulmuyor, Arap gramer kurallarına hadislerle tabi tutuyor ve şu üç tutumdan birini benimsiyordu:⁵⁵⁹

Ya rivâyetin, Arap gramer kurallarına uyan bir yönüne *te'vîlini* yapıyordu.

Ya kural dışı durumu ancak zorunlu kaldığı zamanlar *killet*, *nâdir*, *garîb* veya *şâz* şeklinde dile getiriyordu.

Ya da nahiv kurallarının belirlenmesinde, önceki bazı nahiv âlimlerine karşı çıkararak, hadislerle, delil gösterilmesi bakımından itimât ediyor, nahiv ve sarf konularında müşkil hadislerde yer alanlarla *ihticâc* yapıyor, daha önceki nahivcilerin yasakladıkları bir yöne cevaz veriyor veya zayıf gördükleri bir görüşü güçlendiriyordu. Kur'ân'da, hadiste ve şiirde ne geçiyorsa hepsiyle *istişhâd* yapıyordu.

İbn Mâlik'in nahiv kurallarına uyacak şekilde *te'vîlini* yaptığı hadislerle örnek olarak (يَكْفِيكَ الْوَجْهَ) (الوجه) "Sana yüz ve avuçlar yeterdi"⁵⁶⁰ rivâyeti verilebilir. İbn Mâlik, rivâyette geçen (الوجه) lafzının *meşhur* yani *kıyâsa* göre olan merfû' halinin "الوجه الجيد" 'nahvi açıdan iyi yön' olduğunu, (الكاف)'ın ise muhatap zamiri olduğunu söyler. Öte yandan rivâyetin (الوجه) mecrûr gelen şekli için *te'vîl* ettiği iki yönü ele almıştır. Birincisi, rivâyetin aslının (يَكْفِيكَ مَسْحُ الْوَجْهِ وَالْكَفَيْنِ) "Sana yüzü ve avuçları meshetmek yeterdi" şeklinde olduğunu, ancak muzâf olan "مَسْحُ" ifadesinin hazfedildiğini ve muzâfun ileyhinin de mecrûr haliyle kaldığı yöndedir. İkincisi de rivâyette geçen (الكاف)'in (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ)⁵⁶¹ ayetinde olduğu gibi zâid harfi cer olduğu yöndedir⁵⁶² - yani rivâyet (يَكْفِي كَالْوَجْهِ وَالْكَفَيْنِ) şeklindedir-.

Lehçeden kaynaklı *şâz* kullanıma örnek verecek olursak, Abdullâh b. Ömer'den (r.a.) nakledilen, "أَنَّهُ دَخَلَ عَلَيْهِ ابْنُهُ فَقَالَ: إِنِّي لَا أَيْمَنُ أَنَّ يَكُونَ بَيْنَ النَّاسِ قِتَالٌ" "Oğlu yanına geldi ve dedi ki: Ben insanlar arasında savaşın olmasına inanmıyorum" hadisi gelmektedir. Hadiste geçen "أَيْمَنُ" fiilinin aslı "أَمَنُ" şeklindedir. Ancak, hadisteki fiil, muzârî fiilin ilk harfin harekesini, "يَعْلَمُ" ve "يَعْلَمُ" örneklerindeki gibi kesra yapan *lehçenin* kullanımı ile gelmiştir. Hadiste geçen fiilde, aslı hemze olan *elif* harfi kendinden önce kesra geldiği için *yâ* harfine dönüşmüştür.⁵⁶³

⁵⁵⁸ Ukberî, *İ'râbü'l-Hadîsi'n-nebevî*, 31.

⁵⁵⁹ Abbâsî, *İşkâliyyetu'l-lahn fî rivâyeti'l-hadîsi'n-nebevî's-şerîf*, 129.

⁵⁶⁰ Buḥârî, "Teyemmüm", et-Teyemmüm fî'l-hadar izâ lem yecidi'l-mâ' ve hâfe fevti's-salât (No: 341).

⁵⁶¹ Şûrâ, 42/11.

⁵⁶² Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. Mâlik eṭ-Ṭâ'î el-Ceyyânî Cemâlüddîn İbn Mâlik, *Şevâhidu't-Tavdîh ve't-Taşhîḥ li Müşkilâti'l-Câmi'i's-Şaḥîḥ*, thk. Ṭâhâ Muḥsin (b.y.: Mektebetü İbn Teymiyye, 1984), 256-257.

⁵⁶³ Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye fî Ġarîbi'l-Hadîs ve'l-Eşer*, thk. Ṭâhir Aḥmed ez-Zâvî, Maḥmûd Muhammed eṭ-Ṭanâḥî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979), 1/86.

Nahiv âlimleri, yukarıdaki hadiste görüldüğü gibi, muzârî fiilin ilk harfin harekesinin kesra yapılarak kullanılmasına, “النَّكْلَةُ” adını vermişlerdir. Bu kullanımın meşhur olduğu lehçeler, Temîm ve Behrâ lehçeleridir.⁵⁶⁴

Verilen örneklerde hadis rivâyetlerinde yer alan şâz kelimelerin, râvilerden kaynaklı bir *lahn* veya rivâyetin içinde yer alan *lehçe* kullanımı gibi bazı faktörlerle ilintili olduğunu görmekteyiz. Ancak bu şâz kelimeler, nahiv âlimleri tarafından *te'vîl* yöntemiyle izah edilmeye çalışılmış ve hadise yönelik bir tenkit getirmekten kaçınılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde uygulanan bu *te'vîl* yöntemi, şiirlerde *zarûret* olgusuyla karşımıza çıkmaktadır. Bir sonraki başlıkta şiirlerde geçen şâz kelimeleri ve *zarûret* meselesini ele alacağız.

1.11. Şiirde Şâz Olarak Kullanılan Kelimeler ve Zarûret Meselesi

Belirli bir vezin üzerine kurulmuş, sayıları sınırlı harflerle bir kafiye oluşturulmuş Arap şiiri, Arap grameri oluşturulmasında başvurulan dil materyallerinden en yaygın olanıdır. Bu kadar geniş bir malzemeyi içerisinde barındıran Arap şiirlerinde, *kıyâsa* aykırı birtakım kullanımların olması kaçınılmazdır.

O halde şiirlerde şâz kullanımlara yönelik bir ruhsat olarak gösterilen *zarûretin* sözlük ve terim anlamları nedir? İlk dönem nahiv âlimlerinin *zarûrete* yaklaşımları nasıldır? *Zarûret* ile şâz arasında bir fark var mıdır? Bu soruların cevabı, çalışmamızın bu başlığını oluşturmaktadır ve bu kısımda, şiirlerde görülen şâz kelimelere veya yapılar örnekler verilerek, *zarûret* konusu açıklanacaktır.

Arap gramer kurallarına ters düşen, ancak şairlere verilmiş bir ruhsat olarak görülen *zarûret*, sözlüklere bakıldığında “اضطرار” ‘bir şeye olan ihtiyaç’, ‘bir şeye mecbur kalma’ mastarının ismidir ve “الضيق” ‘sıkıntı’ ve “الحاجة” ‘hacet’ anlamlarına gelen, “ضرر” maddesinden türemiştir.⁵⁶⁵ Yüce Allah, “فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ” “Ama kim mecbur olur da, istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın”⁵⁶⁶ buyurmaktadır, yani,

(أَيُّ فَمَنْ أُلْجِيَ إِلَى أَكْلِ الْمَيْتَةِ... وَأَصْلُهُ مِنَ الضَّرَرِ وَهُوَ الضَّيْقُ) ‘Kim ölü eti yemeye mecbur kalırsa... aslı ‘الضرر’ dir ve ‘sıkıntı’ demektir.’⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/13; İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî Tebyîni Vucûhi Şevâzî'l-Kırâ'ât ve'l-İdâhi 'anhâ*, 1/452.

⁵⁶⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 1/122; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1993, 4/484; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 428.

⁵⁶⁶ Bakara, 2/173.

⁵⁶⁷ Zebidî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, md. ضرر, 12/388.

“اضطرَّ” fiili (افتعل) veznindedir ve (تاء) harfinin lafzı (ضاد) harfi ile ses uyumu sağlamadığı için (طاء) harfine dönüşmüştür. رَجُلٌ ذُو ضَارُورَةٍ⁵⁶⁸ ‘hacet sahibi adam’, “وَقَدْ اضْطَرَّ إِلَى الشَّيْءِ” ‘bir şeye mecbur kalmak’ cümleleri, *zarûreti* izah eden birer örnektir.⁵⁶⁹

Terim anlamı olarak *zarûret*, ‘nesirde mümkün olmayan, şiirde mümkün olan, şairin zorunlu kaldığında başvurduğu kullanım’ demektir.⁵⁷⁰ Yani şairin *zarûreti*, veznin, *hazf* ‘eksiltme’, *ziyâde* ‘fazlalık’, *takdîm* ‘öne alma’, *te’hîr* ‘geriye atma’, harflerin *ibdâli* ‘değişmesi’ veya *te’vîl* yoluyla i’râbın, başka bir yönüyle değişmesi, müzekkerin yine *te’vîle* başvurularak müennes yapılması gibi durumlardır.⁵⁷¹

Bu tanımda, *zarûretin* şiire has kılındığını görmekteyiz. Hatta Halîl b. Ahmed’in, dil kurallarının bağlayıcılığı noktasında, şairleri ber’i tuttuğunu, şairlerin şiirleriyle *ihcâc* yapılması ve itiraz edilmemesi gerektiği görüşünde olduğunu görmekteyiz. Adeta şairlere, bir *lahn* ‘hata’ yöneltilmesine müsaade etmez.⁵⁷²

Zarûretin şiire has kılınması hususunda hocasıyla aynı görüşü paylaşan Sîbeveyh, hocasından farklı olarak *zarûretin*, Arap nahvi mantığının bir yönüyle açıklanması gerektiği görüşündedir.⁵⁷³ Aslında kadim Arap şiirlerinde şâz kullanımları, sistematik bir şekilde kaydeden ilk âlim Sîbeveyh’dır.⁵⁷⁴

Sîbeveyh, *zarûret* olgusunun, iki prensip dahilinde mümkün olabileceğini söylemiştir:

1. Şairin kaçınılmaz bir şekilde *zarûrete* mecbur kalması prensibi.⁵⁷⁵
2. Şiirin nesre benzetilmesi prensibi. Gayr-ı munsarîf olanın, munsarîf isimlere benzetilmesi gibi ve (زَادَ) lafzının (رَادَ) asıl haliyle, (ضَنَوَا) lafzının da (ضَنَّنُوا) asıl haliyle kullanılması örneğinde olduğu gibi, özünde illet harfi olan lafzı, dönüşmüş hali yerine asıl haliyle kullanmaları, yani ‘asla döndürme’ prensibidir.⁵⁷⁶

Sîbeveyh, bu prensiplerle değerlendirmeye aldığı şiirde *zarûret* meselesini “باب ما يحتمل الشعر”, “باب ما رخصت الشعراء في غير النداء اضطرارا” ve “باب وجوه القوافي في الإنشاد” gibi temel başlıklarda ayrıntılı bir şekilde ve yeri geldiğinde konuyu zikrederek, *zarûretin* anlamını, sebeplerini ve sık kullanıldığı şekillerini, şairlerin beyitlerinden örnekler getirerek açıklamıştır.⁵⁷⁷ Örneğin

⁵⁶⁸ Ferâhîdî, *Kitâbü'l-‘ayn*, md. ضرر 7/7.

⁵⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. ضرر 4/483.

⁵⁷⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/26.

⁵⁷¹ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 3/435.

⁵⁷² Kırtâcennî, *Minhâcü'l-bülegâ ve sirâcü'l-üdebâ*, 46.

⁵⁷³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/32.

⁵⁷⁴ Eyüp Tanrıverdi, “Eski Arap Şiirinde Kuraldışı Kullanımlar Literatürü”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (2005), 96.

⁵⁷⁵ Muhammed Hamâset Abdullatîf, *Lugatu's-şi'ir-dirâsetun fi'd-darûrati's-şi'riyye* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 1996), 93.

⁵⁷⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/26,29; İbrâhîm Hasen İbrâhîm, *Sîbeveyh ve'z-Zarûretu's-şi'riyye* (Kahire: Matba'atu Hassân, 1983), 6.

⁵⁷⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/26, 2/269; Tanrıverdi, “Eski Arap Şiirinde Kuraldışı Kullanımlar Literatürü”, 97.

aşağıdaki beyitle⁵⁷⁸ ilgili, fiili isim üzerine mebnî yaptıktan sonra ona ait bir zamirle zikretmemenin kelâmında hoş olmadığı, bu durumun ancak şiirde mümkün olduğu, Arap sözlerinde zayıf bir kullanım yorumunu getirmiştir:⁵⁷⁹

قَدْ أَصْبَحْتُ أَمْ الْخِيَارِ تَدَّعَى عَلَى ذَنْبًا كُلَّهُ لَمْ أَصْنَعْ

Ummu'l-Hıyâr, beni suçlar oldu İşlemediğim bir suç yüzünden

Beyitte şair, karısının onu, kendi iradesi dışında gelen yaşlılığıyla suçladığını söylüyor.⁵⁸⁰ Beyitte işaret edilen *şâhid*, (لم أَصْنَعْ) fiilinin, nefy fiile gelen (كل) ismine dönen bir zamiri olmamasıdır. Asıl olan fiilin (كله لم أصنعه) şeklinde gelmesidir.⁵⁸¹

Nahiv âlimi Sîbeveyh'in, *zarûreti* şiire hasrettiği bu ifadelerinden, *zarûrete* şiire has bir olgu olarak yaklaştığı anlaşılmaktadır.⁵⁸²

Ahfeş el-Evsat ise, hocaları Halîl ve Sîbeveyh'in *zarûreti* şiire has kılmalarından farklı olarak, şairin nesirde de *zarûreti* kullanabileceği görüşünü benimsemiştir.⁵⁸³ Çünkü ona göre şairler farklı bir tabakadandırlar ve şiirleriyle günlük dili de etkilemektedirler. Bu durum başta şairlerin günlük dillerine sirayet etmekte ve şiire has yapılar, sözlerine yansımaktadır. Böylece diğer insanları da etkilemektedirler. Dolayısıyla şairlere, başkaları için geçerli olmayan şeylerin mübah olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁴

Şiirde *zarûrete* yaklaşımı noktasında Sîbeveyh ile aynı görüşte olan Müberred'in, sözü edilen konuyla ilgili *Darûretu's-şi'ri* başlığıyla kaleme aldığı ancak günümüze kadar ulaşamayan müstakil bir eseri olmuştur.⁵⁸⁵ Ancak *el-Muktedab* ve *el-Kâmil* adlı eserlerinde (هَذَا بَابُ مَا يَجُوزُ مِنْ) 'Bu, cezanın cevabının, -cezanın- önüne geçmesi ve şiirde *zarûretten* başka geçerli olmayan konudur', (وهذا لا يجوز في الكلام) 'Bu, nesirde mümkün değildir' ve (وكذلك يجوز في الضرورة) 'Zarûrette mümkün olması' gibi ifadelerle, şiirde şaire özel bir durum olarak gördüğü *zarûretle* ilgili örnekleri zikretmiştir.

İbnü's-Serrâc ise, *zarûretin* alanlarını *hazf*, *ziyâde*, *takdîm*, *te'hîr*, *ibdâl*, *tagyîr* ve *te'nîs* şeklinde yedi başlıkla belirleyerek ayrıntılandırmıştır.⁵⁸⁶

⁵⁷⁸ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 3/20.

⁵⁷⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/85.

⁵⁸⁰ Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-şi'riyyeti fî ummâtî'l-kütübi'n-nahviyye*, 2/95.

⁵⁸¹ Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 1/359-360; Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-şi'riyyeti fî ummâtî'l-kütübi'n-nahviyye*, 2/95.

⁵⁸² Müberred, *el-Muktedab*, 2/68; Müberred, *el-Kâmil fî'l-luga ve'l-edeb*, 1/285, 4/47.

⁵⁸³ Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Đarab min Lisâni'l-Arab*, thk. Receb 'Osmân Muhammed (Kahire: Meketebetü'l-Hancı, 1998), 5/377.

⁵⁸⁴ Abdullatîf, *Lugatu's-şi'ir-dirâsetun fî'd-darûrati's-şi'riyye*, 105.

⁵⁸⁵ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramađân (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 83.

⁵⁸⁶ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fî'n-nahv*, 3/435.

Ziyâdede yapılan *zarûreti*, bir harfin, harekenin veya mu'tel (illet harfli) bir kelimenin sahîh (illet harflerinin olmadığı) kelimeye dönüştürülmesi, birleşik elifin ayrı yazılması, gayrı munsarîf bir kelimenin munsarîf yapılması gibi bazı durumlarla izah etmiş ve bir kısmını 'iyi muttarid', bir kısmını 'iyi olmayan muttarid', bir kısmını da 'işitilen ancak muttarid olmayan' olarak sınıflandırmıştır.⁵⁸⁷

İbn Cinnî, seleflerinden farklı olarak *zarûreti*, şair mecbur kalmasa dahi şiirin doğasında olan bir olgu olarak görmüş, şairin şiirde dilediği gibi konuşabileceğini, hatta şiirinde *zarûreti* kullanmasını, şairinin dilinin gücünü ve *fesâhetini* yansıttığını ifade etmiştir.⁵⁸⁸

İbn Fâris ise, *zarûret* meselesinde diğer nahiv âlimlerinden farklı bir görüşü benimsemiştir. Âlimlerin *zarûret* olarak adlandırdığı olguyu kabul etmiş ancak şairin kullandığı bu yöntemin, Arap nahvinin belirli bir yönüyle *te'vîli* yapıldığında bunun *zarûret* olmaktan çıkacağını, *te'vîl* yapılacak bir yön olmadığı takdirde de i'râbta yapılan *zarûretin*, aslında bir *galat*, *hata* olduğunu dile getirmiştir.⁵⁸⁹

İbn Fâris'in,

"وَمَا جَعَلَ اللَّهُ الشُّعْرَاءَ مَعْصُومِينَ يُوقُونَ الْخَطَأَ وَالْغَلَطَ، فَمَا صَحَّ مِنْ شِعْرِهِمْ فَمَقْبُولٌ، وَمَا أَبْثَنُ الْعَرَبِيَّةَ وَأَصُولَهَا فَمَرْدُودٌ"

'Allah şairleri hatadan, galattan korunmuş masumlar kılmadı, dolayısıyla düzgün şiirleri makbul, ancak Arapçanın reddettiği şiirleri merdûd olur.' sözü bu görüşünü yansıtır niteliktedir.⁵⁹⁰

Ebû Hayyân ise, Sîbeveyh'in *zarûret* için şart koştuğu iki prensibi benimsemiş, *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-Arab* adlı eserinde, (باب الضرائر) 'zarûretler konusu' başlığı altında *zarûretle* ilgili seleflerin görüşlerini aktarmıştır.⁵⁹¹

Zarûretin, şiirde şairin mecbur kaldığı ve belirli bir açıklaması olduğu görüşünü benimseyen âlimler arasında, *Darâiru's-si'ri* adlı kitabında, *ziyâde*, *naks*, *takdîm-te'hîr* ve *bedel* başlıklarıyla, dört ana kısım altında, *zarûretin* türlerini açıklayarak, sistematik bir şekilde ele alınan, ilk bağımsız eseri yazan İbn 'Usfûr (ö. 669/1270) gelmektedir.⁵⁹²

⁵⁸⁷ Sîrâfî, *Zarûretü's-si'r*, 34-35.

⁵⁸⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/325, 2/509; Tanrıverdi, "Eski Arap Şiirinde Kuraldışı Kullanımlar Literatürü", 100.

⁵⁸⁹ Abdullatîf, *Lugatu's-si'r-dirâsetun fi'd-darûrati's-si'riyye*, 108.

⁵⁹⁰ İbn Fâris, *es-Sâhibî fi fihî'l-luga*, 213.

⁵⁹¹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Ḍarab min Lisâni'l-Arab*, 5/2377; Hadîsî, *eş-Şâhidu ve usûli'n-nahvi fi kitâbi Sîbeveyh*, 102.

⁵⁹² Ebû'l-Hasen Alî b. Mü'min b. Muhammed el-İşlîbî İbn 'Usfûr, *Darâiru's-si'ri*, thk. Seyyid İbrâhîm Muhammed (Dâru'l-Endelüs li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî', 1980), 13,17,84,187,216; Tanrıverdi, "Eski Arap Şiirinde Kuraldışı Kullanımlar Literatürü", 103.

Sîbeveyh'in *zarûrete* yaklaşımını benimseyen âlimlerden bir diğeri de İbn Mâlik'tir ve *zarûrete* (إِنْ لَمْ يَجِدْ عَنْهُ مَدْوَحَهُ بِأَنْ لَمْ يُكُنْهُ الْإِثْنَانِ بِعِبَارَةِ أُخْرَى) '-Şair- başka bir ifade getiremeyerek onu kullanmak zorunda kalırsa' şeklinde bir parantez açmıştır.⁵⁹³

Nahiv âlimlerin *zarûretle* ilgili görüşlerin mücmeline bakıldığında, bu görüşlerin, Basra veya Kûfe ekolü gibi belirli bir ekolü temsil ettiği söylenemez. Yani Sîbeveyh'in *zarûret* algısı, Basra ekolünün tümünü temsil etmediği gibi, Ahfeş'in *zarûret* algısı da Kûfe ekolünü temsil etmemektedir. Söz konusu bir ihtilaf varsa bu, bireysel yaklaşımlardan kaynaklanmaktadır. Teoride *zarûret* konusunda, Basra ekolü ile Kûfe ekolü arasında bir ihtilaf olmasa bile *zarûretin* pratiğe aktarılma boyutunda bir ihtilaf görülmüştür. Şüphesiz bu ihtilaf, ekollerin çalışmada daha önce de zikredildiği üzere, nahiv gramer kuralları oluşturulurken dayandıkları esaslardan ve *kıyâsa* olan bakış açılarından ve uygulamalarından kaynaklanmaktadır. Bu noktada ekollere genelleyecek olursak, Basra ve Kûfe ekolleri arasında *zarûretle* ilgili ihtilafları, üç maddede toplayabiliriz.⁵⁹⁴

İlki, Basralı âlimlerin "ضرورة" *zarûret* olarak saydıkları, Kûfeli âlimlerin "اختيار" 'tercih' olarak saydıkları meselelerdir. Konuyla ilgili birçok örnek söz konusudur ve çoğunluğu, Kûfeli âlimlerin gramer kuralı koyarken tek bir şâhitle yetinmelerinden kaynaklanmaktadır ki Basralı âlimler bu uygulamaları reddederler. Örneğin Kûfeli âlimler (السواد) 'siyahlık' ve (البياض) 'beyazlık'ın ism-i tafdîlinin (أفعل) kalıbı ile kullanılmasına cevaz vermişler ve bu örneğe dayanarak, *teaccüb* (şaşıрма) cümlesinde (ما أفعل) kalıbında da *kıyâsta* bulunmuşlardır ve bunu aşağıdaki beyit üzerinden yapmışlardır:⁵⁹⁵

إذا الرجال شَتَّوْا واشتَدَّ أَكْلُهُمْ فَأَنْتَ أبيضُهُمْ سِرْبَالٌ طَبَّاحٌ

Adamlar kışa erişir ve aşları azalırsa Sen, aşçıların önlüğü en beyaz olanısın (cimriliğine dair bir kinaye)

Beyitte geçen şâhid, (أبيضُهُمْ) kelimesidir, yani ism-i tafdilin *beyaz* kelimesinden türetilmesi meselesidir. Kûfeli âlimler bu kullanıma cevaz vermişler ve (ما أَفْعَلُهُ وَأَفْعَلُ بِهِ) kalıplarına da uygulamışlardır.⁵⁹⁶ Ancak Basralı âlimler bu kullanımı uygun görmemişler ve *zarûretten* saymışlardır.⁵⁹⁷

(حذف اسم الموصول و بقاء صلتته) 'ism-i mevsûlün hazfedilip sılasının bırakılması' gibi örnekleri *Lugatu's-şi'ir-dirâsetun fi'd-darurati's-şi'riyye* kitabının sahibi, araştırmacı, yazar Muhammed Hamâset Abdullatîf, Basra ve Kûfe

⁵⁹³ Süyûtî, *Hem'u'l-hevâm'i fi şerhi cem'i'l-cevâmi'*, 3/273; Abdullatîf, *Lugatu's-şi'r-dirâsetun fi'd-darûrati's-şi'riyye*, 95.

⁵⁹⁴ Abdullatîf, *Lugatu's-şi'r-dirâsetun fi'd-darûrati's-şi'riyye*, 112-113.

⁵⁹⁵ Abdullatîf, *Lugatu's-şi'ir-dirâsetun fi'd-darûrati's-şi'riyye*, 113; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1993, 7/123; Enbârî, *el-İnsâf fi mesa'ili'l-hilâf*, 1/120.

⁵⁹⁶ Enbârî, *el-İnsâf fi mesa'ili'l-hilâf*, 1/121.

⁵⁹⁷ Enbârî, *el-İnsâf fi mesa'ili'l-hilâf*, 1/122-123; Abdullatîf, *Lugatu's-şi'ir-dirâsetun fi'd-darûrati's-şi'riyye*, 113.

ekolleri arasındaki, *zarûret-tercih* meselesiyle ilgili ihtilaflarını, on sekiz başlık altında toplamış ve her birinin örneklerine referans göstermiştir.⁵⁹⁸

Basra ve Kûfe ekolleri arasında *zarûrete* dair oluşan ihtilaflarından ikincisi, Kûfelilerin şiirde *zarûret* konusunda cevaz verdikleri ancak Basralıların kesinlikle menettikleri meselelerdir. Bu konu da ilk maddede olduğu gibi, tek bir *şâhitle* gramer oluşturma hususundaki ihtilaflarından kaynaklanmaktadır ve örnekleri, ilk maddeye nispeten daha azdır.⁵⁹⁹

Örneğin (الفصل بين المضاف والمضاف إليه بغير الظرف و الجار و المجرور) ‘muzaf ve muzafın ileyhinin zarf, câr mecrûr olmadan birbirinden ayrılması’ konusunu Kûfeli âlimler, *zarûrette* cevaz verirken Basralı âlimler, *zarûret* dahi olsa bu duruma ancak zarf, câr-mecrûr varlığında cevaz vermişlerdir, aşağıdaki beyit bu duruma örnek olarak verilmektedir:⁶⁰⁰

فَرَجَّجْتُهَا بِمَرْجَةٍ زَجَّ الْقُلُوصَ أَبِي مَزَادَةَ

Onu mızrakla dürttüm Dürtmesi misâli deveyi Ebî Mezâdete'nin

Beyit, muzâf ile muzâfın ileyhi arasının, herhangi bir zarf veya car-mecrûr olmadan ayrılmasına (زَجَّ الْقُلُوصَ أَبِي مَزَادَةَ) ifadesi ile *şâhid* olarak gösterilmektedir. (زَجَّ) mefûl alan müteaddi fiilin mastarı olan muzâftır ve faili refi', mefulü nasb eder, (أَبِي مَزَادَةَ) muzâfın ileyhtir, (الْقُلُوصَ) mefuldür. Şair burada mastarı faili olan (أَبُو مَزَادَةَ) e tamlamak istemiştir ancak, muzâf ve muzâfın ileyh arasına mefûl girmiştir. Şair bu ifadeyi (زَجَّ أَبِي مَزَادَةَ الْقُلُوصَ) veya (زَجَّ الْقُلُوصَ أَبُو مَزَادَةَ) olarak da yazabilirdi fakat, muzâf ve muzâfın ileyh arasına mefûl getirmekte bir beis görmemiş, *zarûret* veya *şâz* olmaksızın bu kullanımın mümkün olduğunu düşünmüştür.⁶⁰¹ Ferrâ da beytin bu haliyle batıl olduğunu, doğrusunun (زَجَّ الْقُلُوصَ أَبُو مَزَادَةَ) olduğunu söylemiştir.⁶⁰²

Kûfelilerin cevaz verdiği ancak Basralıların menettiği konulardan bir diğeri, munsarîf ismin gayr-ı munsarîf yapılması durumudur.⁶⁰³ Bu durumun şiirlerde çokça yer aldığını söyleyerek hükümlerine delil olarak gösterdikleri şâhitlerden biri Ahtal'ın (ö. 92/710-11) aşağıdaki beyitidir:⁶⁰⁴

⁵⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullatîf, *Lugatu's-şi'r-dirâsetun fi'd-darûrati's-şi'riyye*, 114.

⁵⁹⁹ Abdullatîf, *Lugatu's-şi'r-dirâsetun fi'd-darûrati's-şi'riyye*, 125.

⁶⁰⁰ Enbârî, *el-İnsâf fi mesa'ili'l-hilâf*, 2/349; Beytin kime ait olduğu bilinmemekle birlikte zikredildiği bazı kaynaklar için bkz. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/358, 2/81; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullâh et-Tâî İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiye eş-Şâfiye*, thk. Abdulmun'im Ahmed Herîdî (Mekke: Cami'atu Umîi'l-Kurâ Merkezü'l-bahsi'l-ilmî ve ihyâi't-turâsi'l-İslâmî, 1982), 2/985; Zemahşerî, *el-Mufaşşal fi Şina'ati'l-İ'râb*, 133; Enbârî, *el-İnsâf fi mesa'ili'l-hilâf*, 2/349.

⁶⁰¹ Enbârî, *el-İnsâf fi mesa'ili'l-hilâf*, 2/349-350.

⁶⁰² Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/82.

⁶⁰³ Abdullatîf, *Lugatu's-şi'r-dirâsetun fi'd-darûrati's-şi'riyye*, 115.

⁶⁰⁴ Enbârî, beyti (منع صرف ما ينصرف في ضرورة الشعر) 'Munsarîf olan ismin şiirde zarûretten dolayı gayr munsarîf yapılması' başlığında zikretmesine rağmen, konu edilen (يشيب) şâhid *el-İnsâf'ta* munsarîf haliyle verilmiştir, ancak biz şâhide işaret etmesi bakımından gayr munsarîf şekliyle gelen rivâyeti vermeyi tercih ettik. Enbârî, *el-İnsâf fi mesa'ili'l-hilâf*, 2/403; Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî li'Elfiyeti İbn Mâlik*, 3/176; Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs es-Salt el-Ahtal, *Divânu'l-Ahtal*, thk. Mehdi Muhammed Nâsiruddîn (Beyrut: Dârul-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 118.

طَلَبَ الْأَزَارِقَ بِالْكَتَائِبِ إِذْ هَوَتْ بِشَيْبِ غَائِلَةِ الْفُوسِ غُدُورُ

Ezraklıları taburlarla çağırdı, düşürünce Şebib'i, kalles ölüm

Beyitte *şâhid* olarak gösterilen yer, (بَشَيْبِ) lafzıdır.⁶⁰⁵ özel isim olduğu için Kûfeli âlimler, gayru munsarîf olarak kullanmışlardır. Ancak özel isim tek başına gayr-ı munsarîf olmaya yetmez, özel isimde (فَاطِمَةُ وَحَمْزَةُ وَزَيْنَبُ) örneklerinde olduğu gibi müenneslik alameti olması, (عُمَرُ وَزُفَرُ وَجَمَحُ) örneklerinde olduğu gibi (فُعْلُ) vezninde olması, (عُثْمَانُ وَعَفَانُ) örneklerindeki gibi *elif* ve *nûn* eklenmesi veya (أَحْمَدُ وَيَشْكُرُ) örneklerindeki gibi (الْفُعْلُ) vezninde gelmesi gibi sebepler, bir ismi gayr-ı munsarîf yapar.⁶⁰⁶

Basra ve Kûfe âlimlerinin *zarûret* konusunda ihtilafa düştükleri üçüncü husus, nadir de olsa Basralı âlimlerin şiirde *zarûrette* cevaz verdikleri ancak Kûfeli âlimlerin menettikleri meselelerdir. Bu başlığa tartışma konusu olan örneklerden biri (أَفْعَلُ مِنْكَ) ifadesidir. Kûfeli âlimler, ism-i tafdîl kalıbında olduğu gibi bu kalıbın da *zarûret* dahi olsa gayr-ı munsarîf olması gerektiğini söylerler. Çünkü Kûfeli âlimlere göre ifadede yer alan (مِنْ) harfi cerin lafzıyla var olan güçlü bağlantısı onu gayrı munsarîf yapar. Ancak Basralı âlimler, bu kalıbın şiirdeki *zarûretten* dolayı munsarîf yapılabileceğini, isimlerin aslında munsarîf olduğunu, şiirde de munsarîf yapılarak aslına döndürüldüğünü söylemişlerdir.⁶⁰⁷ Fakat Basralı âlimler verdikleri bu cevazı güçlendirecek bir *şâhid* getirmemişler, (أَحْمَرُ) renk vezninin şiirdeki *zarûretle* munsarîf olduğu durumlara *kıyâs* yaparak fikir yürütmüşlerdir.⁶⁰⁸

Şiirde *zarûret* olgusu hakkında âlimlerin görüşlerine özetle bakacak olursak, adını zikrettiğimiz, Sîbeveyh, Müberred, İbnü's-Serrâc, İbn Cinnî, İbn Fâris, Ebû Hayyân, İbn 'Uşfûr (ö. 669/1270) ve İbn Mâlik gibi âlimler, gidişat yolları farklı olsa da birbirine yakın bir görüş benimsemişlerdir. *Zarûreti* sınırlı bir alanda değerlendirmişler, şiire has bir özellik olarak görmüşlerdir. Nitekim şiirde *kıyâs* dışına çıkan kullanımlar, nesirde bir benzeri olmadığı takdirde *zarûret* tanımını almaktadır. Şiirde *kıyâs* dışı kullanımın nesirde bir benzeri olduğu takdirde bu kullanım, şiirde de nesirde de *şâz* sayılmaktadır. Kullanım alanlarına bakıldığında da *şâzın*, *zarûretten* daha genel olduğu görülmektedir.⁶⁰⁹

⁶⁰⁵ Enbârî, *el-İnsâf fî mesa'ili'l-hilâf*, 2/403.

⁶⁰⁶ Muhakkıkın hâşiyede beyitle ilgili şerhinden: Enbârî, *el-İnsâf fî mesa'ili'l-hilâf*, 2/403-404.

⁶⁰⁷ Enbârî, *el-İnsâf fî mesa'ili'l-hilâf*, 2/399.

⁶⁰⁸ Abdullatîf, *Lugatu's-şî'r-dirâsetun fi'd-darûrati's-şî'riyye*, 115.

⁶⁰⁹ Abdulvehhâb el-'Udvânî, *ed-Darûretu's-şî'riyye- dirâsetun şî'riyyetun nakdiyyetun* (Musul: Matba'atu't-ta'lîmî'l-âlî, 1990), 302-303.

2. BÖLÜM

Bu bölümde, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab* adlı sözlüğünde yer alan, fiil tasriflerindeki şâz kullanımlar incelenecek ve bir tablo halinde kıyâs kullanımları ile karşılaştırılarak sunulacaktır. Söz konusu şâz fiillerin tespitinden önce, İbn Manzûr'un hayatı, eserleri ve sözlüğünü kaleme alırken izlediği metoduna kısaca değinilecektir.

İBN MANZÛR'UN LİSÂNÜ'L-ARAB SÖZLÜĞÜNDE FİİL TASRİFİNDE ŞÂZ KULLANIMLAR

Yedinci yüzyılın sonu ve sekizinci yüzyılın ilk on yılı, daha önce kaleme alınmış en büyük sözlükleri bir araya getirerek düzenlemiş, bu sözlüklerin zengin materyallerini içeren bir dil sözlüğe kavuşmuştur, Allâme İbn Manzûr'un, *Lisânü'l-Arab* adlı sözlüğü.⁶¹⁰ Çalışmamızın bu kısmında, fiillerde şâz kullanımlarla ilgili verilerin taranmasında ana kaynak olarak seçtiğimiz bu kıymetli eserin sahibini ve eseri kaleme alırken izlediği metodu kısaca tanıtacağız.

2.1. İbn Manzûr'un Hayatı

Tam adı, Muhammed b. Cemâlüddîn b. Mükerrrem b. Necîbuddîn b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî'dir. Lakabı Cemâlüddîn, künyesi Ebu'l-Fadl'dır.⁶¹¹ İsmi, yedinci kuşaktan dedesi, Manzûr'dan gelmektedir ve İbn Manzûr'un atalarından Rüveyfî, Muâviye tarafından Mısır'a vâli tayin edilmiştir.⁶¹² Hicrî 630 senesinde, Mısır'da doğdu.⁶¹³

Kahire'de, *Divânu'l-İnşâ'*da çalışmış, daha sonra Trablus'ta kadılık görevi yapmıştır. Daha sonra tekrar Mısır'a dönmüş ve orada vefat etmiştir. Kendi hattıyla yazdığı yaklaşık beş yüz cilt bırakmış, ömrünün sonralarına doğru artık gözleri görmemiştir. Hicrî 711 senesinde vefat etmiştir.⁶¹⁴

⁶¹⁰ Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemu'l-Arabî Neş'etuhu ve Tetavvuruhu* (Dâru'l-Mısır li't-Tibâ'a, 1988), 429.

⁶¹¹ Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dimeşkî ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmî li'l-melâyîn, 2002), 7/108; Rihâb Hıdır Akkâvî, *Mevsû'atu 'Abâkirati'l-İslâm fi'n-nahvi ve'l-lugati ve'l-fikh* (Beyrut: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1993), 3/189.

⁶¹² Akkâvî, *Mevsû'atu 'Abâkirati'l-İslâm fi'n-nahvi ve'l-lugati ve'l-fikh*, 3/189.

⁶¹³ Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. 'Abdurrahmân b. Şâkir Şalâhuddîn İbn Şâkir el-Ketbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Şâdir, 1973-74), 4/39; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/108.

⁶¹⁴ Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/108.

İbn Manzûr, babasının yanında Trablus'ta yetişmiş, babası onu, ilim, fıkıh, edebiyat ve sanat konularında eğitmeye çalışmıştır. Babasının sayesinde İbn Manzûr, yaşadığı dönemin meşhur âlimleriyle küçük yaşta bir araya gelmiştir.⁶¹⁵

İbn Manzûr, Yûsuf b. Muhayyelî (ö. 642/1245), İbnu'l-Affî et-Tilimsânî (ö. 688/1289, Abdurrahîm b. Tufeyl (ö. 637/1240) ve İbnu'l-Mukayyer (ö. 643/1246) gibi hocalardan, lûgat, edebiyat, hadîs ve fıkıh gibi ilimler tahsil etmiştir.⁶¹⁶

İbn Manzûr'un, biyografi eserlerde, şiir ve düzyazıda yetenekli olduğunu vurgulayan bir dizi şiirleri yer almıştır, örneğin:⁶¹⁷

النَّاسُ قَدْ أَثِمُوا فِينَا بَطْنَهُمْ وَصَدَّقُوا بِالَّذِي أَدْرِي وَتَدْرِينَا
مَاذَا يَضُرُّكَ فِي تَصَدِّيقِ قَوْلِهِمْ بَأَنَّ نُحَقِّقَ مَا فِينَا يَظُنُّونَا

İnsanlar suizanlarıyla girdiler günahımıza Ve inandılar bizi bilen bizim de bildiğimize

Zanlarındakini yapmış olsak da Sana ne zararı olur ki söyle

2.2. Eserleri

Lisânü'l-Arab:

İbn Manzûr, sözlüğünün mukaddimesinde, insanların Arapça dışında başka sözlerle övündüklerinden bahseder. Arapça konuşmanın, bir ayıp gibi görülmeye başlandığından yakınır. İnsanların yabancı dillerden çevirilerde adeta yarıştıklarını ifade eder.⁶¹⁸

Çağının bu gibi manzaralarıyla karşılaşan İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*'ı yazma hedefini şu sözleriyle aktarır:

"لَمْ أَقْصِدْ سِوَى حِفْظِ أَصُولِ هَذِهِ اللُّغَةِ النَّبَوِيَّةِ وَضَبْطِ فَضْلِهَا، إِذْ عَلَيْهَا مَدَارُ أَحْكَامِ الْكِتَابِ الْعَزِيزِ وَالسَّنَةِ النَّبَوِيَّةِ"

'Bu eseri kaleme almamdaki niyetim, bu Nebvî dilin usullerini muhafaza etmek, mihverinde Yüce Kitap'ın ahkâmları olan bu dilin faziletlerini bir arada tutmaktan başka bir şey değildir.' Bununla birlikte eserinde esas aldığı kaynaklarda yer alan farklı rivâyetleri, tek bir eser

⁶¹⁵ Ebû'l-Faḍl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î İbn Manzûr, *Nişârü'l-ehzâr fî'l-leyl ve'n-nehâr* (Konstantiniyye: Matba'atu'l-Cevâib, 1298/1881), 2-3; Sonya Muhammed Musa et-Tuveysî, *Mazâhiru min şuzûzi'l-esmâ fî mu'cemi Lisâni'l-Arap* (Ürdün: Cami'atu Mu'te, Doktora, 2016), 6.

⁶¹⁶ Hulusi Kılıç, "İbn Manzûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: DİA, 1999), 20/171.

⁶¹⁷ Ketbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, 4/39.

⁶¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/8.

altında toplayarak, bu kitaplardan ayrı ayrı sağlanan faydaları bir araya getirmek, bir diğer hedefi olmuştur.⁶¹⁹

Biyografi kitaplar:

Hadîs âlimi ve hafızı İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), İbn Manzûr'un, biyografi ve uzun edebi eserleri özetlemek gibi bir tutkusunun olduğunu söyler. Nitekim, *el-Egânî*, *el-İkdü'l-Ferîd*, *ez-Zahîre* gibi eserleri özetlediğini ve bundan asla sıkılmadığını ifade eder.⁶²⁰

İbn Manzûr, küçük yaşta, babasının yanına sık sık uğrayan Şeyh Şerifuddîn Ahmed b. Yûsuf et-Tîfâşî'nin (ö. 651/1253) o zamanlar anlamadığı *Faslu'l-hitâb fî medâriki'l-havâssi'l-hams li-ûli'l-elbâb* adlı kitabını, altmış yaşını geçtiği dönemlerde aramış, bulmuş, gözden geçirdikten sonra *Sururu'n-nefs bi medâriki'l-havâs* adıyla özetini yazmıştır. Kırk ciltlik kitabı on ciltte özetlemiştir. Ancak bu on ciltten günümüze kadar ulaşan kısmı *Nişârü'l-ezhâr fî'l-leyli ve'n-nehâr ve eţâyibi (evkâti)'l-aşâ'il ve'l-esşâr ve sâ'iri mâ yeşmelü 'aleyhi min kevâkibi'l-feleki'd-devvâr*'dır.

Yazdığı eserlerden basılı olanlar, özetle aşağıdaki gibidir:⁶²¹

- *Lisânü'l-Arab*
- *Muhtârü'l-Egânî fî'l-aşbâr ve't-tehânî*.
- *Nişârü'l-ezhâr fî'l-leyli ve'n-nehâr ve eţâyibi (evkâti)'l-aşâ'il ve'l-esşâr ve sâ'iri mâ yeşmelü 'aleyhi min kevâkibi'l-feleki'd-devvâr*.
- *Sururu'n-nefs bi medâriki'l-havâs*.
- *Ahbâru Ebî Nuvâs*
- *Muhtasaru Târîhi Dımaşk*
- *Muhtasaru't-Tezkirati'l-Hamdûniyye*

⁶¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/8.

⁶²⁰ Zirikî, *el-A'lâm*, 7/108.

⁶²¹ Kılıç, "İbn Manzûr", 20/172.

2.3. İbn Manzûr'un Lisânü'l-Arab ve Sarf Meselelerinde İzlediği Metot

İbn Manzûr'un kaleme aldığı *Lisânü'l-Arab*'ın mukaddimesine bakıldığında, eseri yazarken nasıl bir metot izlediği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Manzûr, tümevarım yöntemiyle bilgileri bir araya getirme ve bu bilgileri sistematize etme hedeflerine odaklanır.⁶²²

Bu noktada, dil kitapları arasında Ezherî'nin *Tehzîbi'l-luga* adlı eserinden daha güzel, İbn Sîde'nin *el-Muhkem* adlı eserinden daha kapsamlı bir eser görmediğini ifade ederek, bir araya getirmek istediği kaynaklara işaret eder. Öte yandan kitabın düzeni bakımından, Cevherî'nin *Tâcu'l-luga* adlı eserin, bilgileri sunma sistemini örnek almıştır. Kezâ İbn Berrî'nin *Hâşiye*'leri ve İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye* adlı eserlerinden de istifade etmiştir.⁶²³

İbn Manzûr, mukaddimesinden sonra iki bâb oluşturmıştır. İlk bâbında, Kur'ân-ı Kerîm'in bazı sûrelerinin başında yer alan hurûf-u mukattâ'nın tefsirinden bahsetmiştir. Bu harflerin anlamlarını *Tehzîbi'l-luga* eserinden aktarmıştır. İkinci bâbında ise, alfabetik harflerin özelliklerinden, mahreçlerinden, dil ve nahiv bilginlerinin bu konuyla ilgili birtakım sözlerinden bahsetmiştir. Bâbın sonunda, harflerin büyüğü delaletlerinden, kullanımlarından ve kainatla uyumundan söz etmiştir. Bu bölümde bilgileri, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, Sîbeveyh, İbn Keysân (ö. 320/932 [?]), Ebü'l-Hasen el-Harâllî (ö. 637/1240), Ahmed b. Alî el-Bûnî (ö. 622/1225), Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (638/1240) gibi âlimlerden nakletmiştir.⁶²⁴

İbn Manzûr, sözlüğünde dil, morfoloji, gramer ve semantik meseleleri açmak istediğinde önce her bir dil maddesinin lügat anlamlarını vererek başlar. Bu maddelerin işaret ettikleri delaletleri verdikten sonra gramer ve sarf bakımından görevini açıklar. İbn Manzûr, bu şekilde adeta bir dil maddesinin gelişimini sunmaktadır.⁶²⁵

Sözlükte İbn Manzûr, Cevherî'nin, *Tâcu'l-luga* eserinde izlediği yöntemle harfleri tasnif etmiştir. Mücerred kelimenin son harfini alıp bu harfe 'bâb' adını vermiş, mücerred kelimenin ilk harfine de 'fasıl' adını vermiştir.⁶²⁶

Sarfı ilgili meseleleri ise İbn Manzûr, en anlaşılabilir şekliyle ele almıştır. Fiille başlayıp diğer tasrîf hallerini verir, kelimenin tasrîflerini ve türevlerini bir araya getirir. Mücerred, mezîd fiiller, mastarlar, çoğullar, nisbet, türemiş isimler, ism-i tasgîr gibi bütün sarf sîgalarını toplamaya gayret etmiştir. Bu konular üzerinden, sîgalarda gerçekleşen *i'lâl*, *ibdâl*, idgâm gibi konuları ele almıştır. Bütün sîgaları ve anlamlarını topladıktan sonra, kıyâsî sîgasını zikredip

⁶²² Tuveysî, *Mazâhiru min şuzûzi'l-esmâ fî mu'cemi Lisâni'l-Arab*, 8.

⁶²³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/7-8.

⁶²⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/15-16; Nassâr, *el-Mu'cemu'l-Arabî Neş'etuhu ve Tetavvuruhu*, 431.

⁶²⁵ Tuveysî, *Mazâhiru min şuzûzi'l-esmâ fî mu'cemi Lisâni'l-Arab*, 10.

⁶²⁶ Tuveysî, *Mazâhiru min şuzûzi'l-esmâ fî mu'cemi Lisâni'l-Arab*, 11.

tartıştıktan sonra, konuyla ilgili geçen sözler varsa bu sözlerin sahiplerini söyler ve konuyla ilgili yer almış *şevâhid*leri getirir. Daha sonra *kıyâs* dışı sîgalara yer verir ve bu sîgaları ‘şâz’, ‘nâdir’, ‘kıyâs dışı’, ‘kıyâs değil’, ‘muttarid değil’ veya ‘fasih değil’ gibi ifadelerle aktarır. Bu kelimelerin bazılarında, neden şâz olduklarını izah eder.⁶²⁷

Sözlükte, sarf meseleleri, kaynak aldığı diğer sözlüklerin içerdiği Arap dili malzemelerine getirilen açıklamalar dahilinde yer almıştır. Bu da iki yöntemle gerçekleşmiştir. Birincisi, uygulamalı yöntem, ikincisi de kaide ile sebeplendirerek uygulamalı yöntem. İbn Manzûr, kaynak aldığı sözlüklerde geçen dil materyallerini harfiyen nakletmiş, çok nadir durumlar hariç, kendinden bir yorumla müdahil olmamıştır.⁶²⁸

İbn Manzûr, açıklamak istediği dil malzemesini sistematik bir yöntem üzerinden işlememiştir. Dil malzemelerini topladığı kaynakların farklılıkları buna neden olmuş olabilir. Nitekim, İbn Manzûr, bir yerde, harekelenmiş bir şekilde ilk olarak fiili ele alırken, başka bir yerde, ilk önce mastarla başlamış daha sonra fiili ve diğer mastarları vermiştir. Tek bir fiilin birden fazla mastarı olduğunda, hepsini zikretmiş, bunlardan *kıyâsî* olanları, *nâdir* olanları, *şâz* olanları da söylemiştir. Ancak *Esmâü'l-hüsnâ*yı her zaman ilk önce zikretmiştir.⁶²⁹

Özetle İbn Manzûr, önce kelimenin fazla harflerini çıkarmış ve kökenine indirmiş, daha sonra konularla alakalı sarf kaidesini zikretmiştir. Ancak bunu sistematik bir yöntemle yapmamıştır. Konuları sunarken tertip yöntemi de sebeplendirme yöntemi de farklılık arz etmiştir.⁶³⁰

2.4. Fiil Tasrifinde Şâz Kullanımlar

Nahiv ve sarf âlimleri, kelimenin kısımlarından olması hasebiyle fiil olgusuna önem vermişlerdir. Fiilleri, zamanlara, geçişli, geçişsiz olmasına, *câmid* (çekimlenmeyen) veya *mutesarrif* (çekimlenen) olmasına, *mücerred* (yalın) olmasına veya ziyâde harf almasına, illet harfleri alıp almamasına göre kısımlara ayırmışlardır.⁶³¹ Her bir kısmı, belirli kriterler dairesinde sınırlandırmışlardır. Ancak bazı fiiller, âlimlerin koydukları kuralların dışına çıkmış bir şekilde yer almıştır.⁶³²

⁶²⁷ Tuveysî, *Mazâhiru min şuzûzi'l-esmâ fi mu'cem Lisâni'l-Arab*, 11.

⁶²⁸ Hıdır el-Assâl, “Îrâdu'l-kadâya's-sarfiyye fi Lisâni'l-Arab li-İbn Manzûr- Kırâ'atun fi'l-menheciyye”, *Mecelletü Havliyyâti't-türâs* 9 (2009), 106.

⁶²⁹ Assâl, “Îrâdu'l-kadâya's-sarfiyye fi Lisâni'l-Arab li-İbn Manzûr- Kırâ'atun fi'l-menheciyye”, 106.

⁶³⁰ Tuveysî, *Mazâhiru min şuzûzi'l-esmâ fi mu'cemi Lisâni'l-Arab*, 12.

⁶³¹ Sâlih Selîm el-Fâhir, *Tasrifu'l-Ef'âl ve'l-Masâdir ve'l-Mustakkât* (Kahire: “İsmâ li'n-neşr ve't-tevzî”, 1996), 101-106.

⁶³² Rifâyî, *Zâhiratü's-şuzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 271.

Çalışmamızın bu bölümünde, fiillerin tasrîfinde görülen işte bu şâz kullanımlar ele alınacaktır. İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab* adlı eserinden bu şâz kullanımların bazıları tespit edilecek, tespit edilen şâz fiiller, kıyâslarıyla karşılaştırmalı bir şekilde, eserde zikredildiyse, şâz olma gerekçesi de ifade edilerek bir tabloda sunulacaktır. Ancak fiillerde şâz kullanımları incelemeden önce, bölümün başlığında ifade ettiğimiz *tasrîf* terimini kısaca izah edelim.

صرف (Tasrîf) sözlükte, 'bir şeyi gözünün önünden uzaklaştırdı' anlamına gelen صرف kökünden türemiş olup, صَرَفَ الشَّيْءَ 'bir şeyi başka bir yönde kullanmak, çalıştırmak' fiilinin mastarıdır.⁶³³

Terim anlamı ise, 'kelime yapısında kök ve fazla harflere, bu harflerin doğruluğuna, *ibdâl* ve *i'lâl*ine dair hükümlerle ilgilenen ilimdir' ve iki eksen üzerinde gerçekleşir. Birincisi, kelimenin, anlam türleri açısından farklı yapılara dönüştürülmesi, mastardan mâzî, muzâri, emir, ism-i fail, ism-i mefûl formlarının dönüştürülmesi. Diğeri, kelimeyi, anlamından başka bir anlama, *ziyâde*, *hazf*, *ibdâl*, *kalb*, *idgâm* gibi işlemlerle sınırlı olmak üzere dönüştürmek. İşte bu dönüşüm bilgilerini içeren yönlerin tümüne *tasrîf* ilmi denir. *Tasrîf*, yalnızca mu'rab isimler ve çekimli fiillerle ilgilidir. Harf ve benzerlerinin *tasrîf* ilmiyle bir ilintisi yoktur. *Tasrîfin* yapılabilmesi için kelime kökünün en az üç harf olması gerekir.⁶³⁴

Gramer bilginleri, yukarıda tanıımı verilen *tasrîfin*, daha çok fiiller için olduğu görüşündedirler. Çünkü fiiller, farklı zamanlara delalet etmesi adına dönüştürülür, formunu etkileyen zamir ve harflerle birleşir. Dolayısıyla isimlerde sabitlik durumu, fiillerden daha çoktur. Zaten sabit fiiller çok azdır ve *tasrîf* konusu içinde değildir.⁶³⁵

Fiillerin *tasrîfi*, iki şekilde gerçekleşir: Ekleme yapılmadan gerçekleşen *tasrîf* ve ekleme yapılarak gerçekleşen *tasrîf*. Ekleme yapılmadan gerçekleşen fiil *tasrîfinin* dört türü vardır: فَعَّلَ mâzî, يَفْعُلُ muzâri, افْعَلْ emir, لا تَفْعَلْ nehy.⁶³⁶

Çalışmamızın bu bölümünde, fiillerde *tasrîf* konusunda karşılaşılan şâz kullanımları, sülâsî mücerred, mâzî, muzâri, emir, mezîd, illetli ve sahih fiiller başlıkları altında, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab* adlı sözlüğünü tarayarak tasnif edeceğiz. Şâz kullanımı, zikredildiyse gerekçesini ifade ederek, kıyâs haliyle karşılaştırıp bir şablon şeklinde sunacağız.

⁶³³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. صرف, 9/189.

⁶³⁴ Mustafâ b. Muhammed Selîm b. Muhyiddîn b. Mustafâ el-Galâyînî, *Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabîyye* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1993), 1/207-208.

⁶³⁵ Fahrüddîn Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl* (Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1988), 245.

⁶³⁶ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, 37.

2.5. Sülâsî Mücerred Fiillerde Şâz Kullanım

Arap dilinde mücerred fiiller, mâzî halindeki harflerinin, tümünün kök harfler olduğu fiillerdir ve bu fiillerin, herhangi bir illet olmadan hiçbir harfi düşmez.⁶³⁷ Bu fiillerin çoğu, üç kök harften oluşan sülâsî (üçlü) mücerred fiillerdir.⁶³⁸ İlk harfin karşılığı فاء -fe, ikinci harfin عین -‘ayn, üçüncü harfin de لام -lâm gösterilerek فَعْل şeklinde sembolize edilir.⁶³⁹

Sülâsî mücerred fiilin, "فَعْلَ فَعْلَ فَعْلَ" olmak üzere üç temel bâbı vardır.⁶⁴⁰ فَعْلَ şekline رَجَا, رَدَّ, ضَرَبَ fiilleri, فَعْلَ şekline عَلِمَ, عَلِمَ, عَلِمَ fiilleri ve فَعْلَ şekline de ظُرِفَ, شُرِفَ, سُرُو fiilleri bu şekiller için verilen örneklerdendir.⁶⁴¹

Ancak her bir şeklin muzâri halleri de dikkate alındığında, sülâsî mücerred fiil, mâzî ve muzâri hallerindeki, fiilin ‘ayn harfinin harekesinin değişmesiyle, فَعْلَ-يَفْعَلُ, فَعْلَ-يَفْعَلُ, فَعْلَ-يَفْعَلُ, فَعْلَ-يَفْعَلُ, فَعْلَ-يَفْعَلُ, فَعْلَ-يَفْعَلُ şeklinde toplamda altı bâbı içermektedir.⁶⁴²

Gramer ve sarf bilginlerinin belirledikleri bu bâbların dışına çıkan bazı fiiller görülmüştür. Bilginler, bu fiilleri *te’vîl* ederek gerekçelendirmeye çalışmışlardır.⁶⁴³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* adlı eserinde kuralsız bu kullanımları, “شاذ”, “نادر”, “خارج عن القياس”, “ليس بقياس”, “ليس بالفصح”, “ليس” ve “ليس” gibi ifadelerle zikretmiş, bazı kullanımlarda, şâz olarak gelmesinin gerekçesini söylemiştir.

Örneğin Ferrâ, sülâsî mücerred fiillerden ‘uzun olmayacak şekilde bir yerde kalma’ anlamına gelen مَكَتَ fiilini, bazı Arapların fiilin ‘ayn harfinin harekesini damme yaparak kullandıklarını ifade etmiştir. Sa’leb de مَكَتَ şeklindeki kullanımın fasih bir lehçeye ait olduğunu, ancak bu kullanımın *nâdir* olduğunu söylemiştir.⁶⁴⁴

⁶³⁷ Ahmed b. Muhammed Hamlâvî, *Şeze’l-’arf fî fenni’s-sarf*, thk. Nasrullâh Abdurrahmân Nasrullâh (Riyad: Mektebetü’r-rüşd Riyad, ts.), 21.

⁶³⁸ Muhammed Hayr el-Hulvânî, *el-Muğnî’l-Cedîd fî ‘İlmi’s-Sarf* (Beyrut: Dâru’s-Şarki’l-Arabî, ts.), 156.

⁶³⁹ Kabâveh, *Tasrîfu’l-esmâ ve’l-ef’âl*, 85.

⁶⁴⁰ Galâyînî, *Câmi’u’d-dürûsi’l-Arabiyye*, 1/214.

⁶⁴¹ Ebü’l-Hasen Alî b. Mü’min b. Muhammed el-İşlîbî İbn ‘Usfûr, *el-Mumti’u’l-Kebîr fî’t-Taşrîf* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996), 115; Abdullah Dervîş, *Dirâsâtun fî ilmi’s-sarf* (Mekke: Mektebetü’t-tâlibi’l-câmi’î, 1987), 12.

⁶⁴² Antuvân ed-Dahdâh, *Mu’cemu Tasrîfi’l-Ef’âli’l-Arabiyye*, thk. George Mitrî Abdu’l-Mesîh (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1995), 126.

⁶⁴³ Rifâya, *Zâhiratü’s-şüzûz fî’s-sarfi’l-Arabî*, 271.

⁶⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 2/191.

Yine sülâsî mücerred muda'af⁶⁴⁵ fiillerden, 'kulağın kapanması, işitmemesi' anlamlarına gelen "صَمَّ"⁶⁴⁶ fiili, شَدَّ fiilleri gibi مَرَّ fiilinin kalıbındandır.⁶⁴⁷ Ancak fiilin tekrar eden harflerini ortaya çıkararak صَمَم şeklinde kullanmak, kıyâs dışı, nâdir bir kullanımdır.⁶⁴⁸

Yukarıda zikrettiğimiz kalıplardan فَعَلَ يَفْعُلُ kıyâs kalıbına göre gelmesi gerekirken, فَعَلَ يَفْعُلُ kıyâs dışı kalıpta gelen fiiller vardır. "أَبَى يَأْبَى", "قَلَى يَقْلَى", "جَبَى يَجْبَى" fiilleri gibi. Sîbeveyh, bu fiilleri kıyâs dışı şekliyle, "يَقْرَأ" fiil çekimine benzetmeye çalışarak kullanmışlardır der.⁶⁴⁹ İbn 'Usfûr, bu fiillerin şâz olduğunu söyler.⁶⁵⁰ Fiilin "يُنْبَى" şeklinde kullanımı da zikredilir. Ancak bu kullanım da yukarıdaki fiil kullanımları gibi şâzdır.⁶⁵¹

Tablo 2.1. *Lisânü'l-Arab'da sülâsî mücerred fiillerden şâz kullanılan fiillere örnek.*

Şâz Kullanım	Anlamı	Kıyâs Kullanım	Şâz Gerekçesi
مَكَثَ	Bir yerde kaldı	مَكَثَ	Lehçe
صَمِمَ	Kulağı kapandı	صَمَّ	Nâdir
أَبَى يَأْبَى	Reddetti	أَبَى يَأْبَى	Nâdir/Şâz
قَلَى يَقْلَى	Nefret etti	قَلَى يَقْلَى	Şâz
جَبَى يَجْبَى	Suyu -havuzda- topladı	أَجَى يَجْبَى	Şâz

Sülâsî mücerred fiillerin, mâzî ve muzâri fiillere *tasrîflerinde* görülen şâz durumları ve yine sahîh ve illetli fiillerdeki örnekleri çokça yer aldığı için, bu şâz kullanımları, bahsi geçen fiillere ait başlıklar altında ele almayı uygun gördük.

2.6. Mâzî Fiillerde Şâz Kullanım

Çalışmamızın bu kısmında, fiillerde şâz kullanımları, mâzî fiilleri inceleyerek ele alacağız. Mâzî fiillerden, illet harfli olanları ayrı bir başlıkta çalışacağımız için bu kısımda, mâzî fiili genel bir şekilde tanıttıktan sonra, daha çok mâzî muda'af fiillerde karşılaştığımız şâz kullanımları zikredeceğiz.

⁶⁴⁵ Muda'af fiil, bir fiilde aynı iki aslî harfin, ikinci ve üçüncü harflerde yan yana gelmesidir, bkz. İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, 45.

⁶⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. صَمَم, 12/342.

⁶⁴⁷ Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 87.

⁶⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/342.

⁶⁴⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/105.

⁶⁵⁰ İbn 'Usfûr, *el-Mumti'u'l-Kebîr fi't-Taşrîf*, 340.

⁶⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14/4.

Arap dilinde, zaman bakımından üç kısma ayrılan, mâzî, muzârî ve emir fiillerinden mâzî fiile işaret eden unsur، قَرَأْتُ ifadesindeki gibi fail te'si، هُنْتُ fiil cümlesi örneğinde olduğu gibi، fiilin sâkin müenneslik te'si almasıdır.⁶⁵²

Mâzî fiil، كَتَبَ örneğinde olduğu gibi fetha ile mebnîdir. ودعا fiillerindeki gibi son harfi elif olan illetli mâzî fiiller ise mukadder fetha ile mebnîdir.⁶⁵³

Ancak Araplardan, bu mâzî fiillerin çekimleriyle alakalı kıyâs dışı bazı lafızlar aktarılmıştır. Bu fiillerden biri رَأَى fiilidir. İbn Yaîş'in, nâkıs fiilleri sınıflandırdığı kalıba göre رَأَى fiili، "فَعَلَ" kalıbındandır. Bu kalıbın muzârî hali، kesra alarak يَفْعُل olur. Ancak boğaz harfleri bu kuraldan müstesna bir şekilde يَفْعُل kalıbıyla gelir. Dolayısıyla، رَأَى fiili de ikinci harfi hemze yani boğaz harflerinden olması hasebiyle müzârî halinde، يَرَى olur.⁶⁵⁴

"رَأَى" mâzî fiili، yukarıda zikrettiğimiz kıyâsî kalıbı ve zamir almamış haliyle، Kur'ân ayetleri، hadis-i şerîfler ve Arap şiirlerinde çokça yer alır. Bu örneklerden bazıları şöyledir:

Kur'an'da رَأَى fiili، zamir almamış şekliye on üç yerde zikredilmiştir.⁶⁵⁵ "مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى"⁶⁵⁶

(Gözünün gördüğünü kalbi yalanlamadı) ve "أَفَدَّ رَأَى مِنْ ءَايَتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى"⁶⁵⁷ (Andolsun o، Rabbinin en büyük âyetlerinden bir kısmını gördü.) ayetleri bu fiilin geçtiği örneklerdendir.

Şiirde geçtiği örneklerle، Ferezdak'a ait şu beyit verilebilir:⁶⁵⁸

يَا مَنْ رَأَى عَارِضاً أَسْرَ بِهِ بَيْنَ ذِرَاعِي وَجَبْهَةِ الْأَسَدِ

Sevindirir yağmur bulutlarını göreni

*Bulutlardan، Aslan yıldızıyla Algiaba'dan geleni*⁶⁵⁹

"رَأَى" mâzî fiilin bu kıyâsî kullanımın yanı sıra، fiildeki hemze harfinin hazfedilmesiyle، kıyâs dışı bazı kullanımlar da görülmüştür:⁶⁶⁰

مَنْ رَا مِثْلَ مَعْدَانَ بْنِ يَحْيَى إِذَا مَا النَّسْعُ طَالَ عَلَى الْمَطِيَّةِ

"Ma'dân b. Yahyâ gibisini gören var mıdır içinizde

⁶⁵² Hamlavî, Şeze'l-'arf fî fenni's-sarf, 17.

⁶⁵³ Mâzî fiilin binâ alametlerinin ayrıntılı bilgisi için bkz. Galâyînî, Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabiyye, 2/162.

⁶⁵⁴ İbn Yaîş, Şerhu'l-mulûkî fî't-tasrîf, 60-61.

⁶⁵⁵ Abdullâh İbrâhîm Celgûm, el-Mu'cemu'l-Mufehresu's-Şâmil li'Elfâzi'l-Kur'ân-i'l-Kerîm (Riyad: Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2015), 1/539.

⁶⁵⁶ Necm, 53/11.

⁶⁵⁷ Necm, 53/18.

⁶⁵⁸ Bağdâdî, Hizânetü'l-edeb, 4/404.

⁶⁵⁹ Araplar, Aslan takımyıldızının olduğu taraftan gelen bulutların yağmur yüklü bulutlar olduğuna inanıyorlardı. Bu yüzden sevinirlerdi، Şurrâb, Şerhu şevâhidi's-si'riyyeti fî ummâti'l-kütübi'n-nahaviyye, 1/333; Aslan takımyıldızı ve Algiaba sistemi için bkz. "Çıplak Gözle Gökyüzü" (16 Mayıs 2024), 25.

⁶⁶⁰ Fârisî, el-Mesâ'ilü'l-Halebiyyât, 47; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, 14/291.

Beyitte işaret edilen *şâhid*, hemzesi hazfedilerek gelmiş “رَا” fiilidir. İbn Manzûr, iki elif harfi bir araya gelmiştir der, iki sâkin harfin yan yana gelmesinden dolayı birinin hazfedildiğini zikreder.⁶⁶²

Ancak İbn ‘Usfûr *te’vîl* yoluna gidip, beyitte yer alan “رَا” fiilinin, “عَلِمَ” anlamında kullanıldığını söyler. Arapların, “رَا” fiilini ancak bu anlamda kullandıkları zaman hazfettiklerini sözlerine ekler.⁶⁶³

Mâzî fiillerde *şâz* kullanımlara bir başka örnek de bazı Arapların, fiildeki elif harfini hemzeli telaffuz ettikleri kullanımlar gelmektedir. Örneğin, “رَأَتْ الْمَرْأَةُ زَوْجَهَا” ‘Kadın kocasına ağıt yaktı’, “لَبَّى الرَّجُلُ بِالْحَجِّ” ‘Adam Hac’ta telbiye yaptı’ cümleleri bu kullanımlardandır. Nitekim, birinci cümlede geçen “رَأَتْ” mâzî fiilinin aslı, “رَأَى” fiilidir. İkinci cümlede geçen “لَبَّى” mâzî fiilinin aslı ise, “لَبَّى” şeklindedir. Elifin hemzeye çevrilmesi, *şâz* bir kullanımdır. Ferrâ, bu kullanımın, *fesâhet* sınırlarının dışına çıktığını söyler.⁶⁶⁴

Şâz gelen mâzî fiile bir başka örnek olarak, aşağıdaki beyitte geçen fiil gösterilebilir:⁶⁶⁵

فَأَقْسِمُ، لَوْ لَا تَمَرُّهُ مَا حَبَبْتُهُ وَلَا كَانَ أَدْنَى مِنْ عُيْبٍ وَمُشْرِقٍ

And olsun ki, sevmezdim onu hurması olmasa

-Oğullarım- Ubeyd ve Muşrik sevgisinden az olmazdı ama

Beyitte yer alan *şâhid*, “حَبَبْتُهُ” fiilidir. Ferrâ, bu fiilin *lehçe* olduğunu, beytin fasih birinin beyti olamayacağını söyler. Bununla birlikte Sîbeveyh “حَبَبْتُهُ” fiili ile “أَحَبَبْتُهُ” fiilinin aynı anlamda olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶⁶

Sîbeveyh de bazı Arapların, “أَحَسَسْتُ”, “أَحَسَسَنْ” fiillerini kastederek “أَحَسْتُ”, “أَحَسَنْ” şeklinde kullandıklarını, ‘muda’af fiilde *şâz* olanlar’ başlığı altında zikretmiştir.⁶⁶⁷

Sîbeveyh’in zikrettiği bu muda’af fiil türleri, ikinci harfi hazfedilerek *kıyâsa* muhalif bir halde kullanılmıştır.⁶⁶⁸

⁶⁶¹ Ergüven, “Arapçada Kesretü’l-isti’mâl Gerekçesiyle “رَأَى” Fiilinden Hemzenin Kural Dışı Hazfedilmesi Olgusu”, 53.

⁶⁶² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 14/292.

⁶⁶³ Muhammed b. Yûsuf b. ‘Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl fî şerhi’t-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1418-1423/1997-2013), 6/15.

⁶⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 12/420; Zebîdî, *Tâcû’l-‘arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, 1/416.

⁶⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1/289.

⁶⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 1/289.

⁶⁶⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/421.

⁶⁶⁸ Rifâiyya, *Zâhiratü’ş-şüzûz fî’s-sarfi’l-Arabî*, 273.

Muda'af fiillerin mâzî hallerinin dışında, muzârî çekimlerinde de bir takım şâz kullanımlar gözlemlenmiştir. Bu ve diğer muzârî fiillerde tespit edilen şâz durumlar, bir sonraki başlıkta ele alınacak, muda'af fiillere ait başka örnekler, sahîh fiillerde şâz kullanımlar başlığı altında detaylıca anlatılacaktır.

2.7. Muzârî Fiillerde Şâz Kullanım

Sözlükte “المشابهة” ‘benzer’ anlamına gelen muzârî⁶⁶⁹, isme mu'rablık bakımından benzetildiği için bu ismi almıştır.⁶⁷⁰

Arap dilinde muzârî fiil, mücerred üçlü fiilden türetilir ve dört muzârî harflerden biri, fiilin ilk harfine fethalı bir şekilde getirilir. Dört formu vardır: أَفْعَلُ, نَفْعَلُ, تَفْعَلُ ve يَفْعَلُ.⁶⁷¹

Sülâsî mücerred fiillerde bahsettiğimiz altı bâb, nahiv kitaplarında yer alan muzârî fiillerin şâz kullanımların tasnifinde baz alınacağı için aşağıda bir tabloda örnekleriyle verilmiştir:⁶⁷²

Tablo 2.2. Sülâsî mücerred fiil bâbları

1. Bâb	فَعَلٌ - يَفْعَلُ	(İkinci harflerine göre aldığı hareke) Fetha- Damme	سَقَطَ - يَسْقُطُ
2. Bâb	فَعَلٌ - يَفْعَلُ	Fetha- Kesra	نَطَقَ - يَنْطِقُ
3. Bâb	فَعَلٌ - يَفْعَلُ	Fetha- Fetha	رَهَنَ - يَرْهَنُ
4. Bâb	فَعَلٌ - يَفْعَلُ	Kesra- Fetha	صَحِكَ - يَصْحَكُ
5. Bâb	فَعَلٌ - يَفْعَلُ	Damme- Damme	حَسَنَ - يَحْسُنُ
6. Bâb	فَعَلٌ - يَفْعَلُ	Kesra- Kesra	حَسِبَ - يَحْسِبُ

2.7.1. (فَعَلٌ - يَفْعَلُ) Kalıbında (فَعَلٌ - يَفْعَلُ) şâz kullanımlar

Gramer ve sarf bilginlerinin titizlikle gerçekleştirdikleri incelemelerden sonra oluşturdukları sarf kuralları arasında, ikinci veya üçüncü harfi boğaz harflerinden⁶⁷³ olan fiillerin, mahreçlerin

⁶⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. ضرع, 8/223.

⁶⁷⁰ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Đarab min Lisâni'l-Arab*, 4/2027.

⁶⁷¹ Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 87.

⁶⁷² Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 87-89; Dahdâh, *Mu'cemu Tasrîfi'l-Ef'âli'l-Arabiyye*, 126.

⁶⁷³ Boğaz harfleri; الهمزة - الهاء - العين - الخاء - الغين - الحاء - العین - الحاء - الهاء - الهمزة. Detaylı bilgi için bkz. İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye* (Kahire: Mektebetü'l-Anglo'l-Mısriyye, 1975), 87.

yakınlığından dolayı ve telaffuzda tasarruf sağlamak için ‘ayn harfinin fetha alması gelmektedir.⁶⁷⁴

Ancak bu kuralın dışına çıkan bazı fiil kullanımları olmuştur. “نَهَقَ - يَنْهَقُ”, “نَامَ - يَنْمُ”, “زَرَأَ - يَزُرُّ”, “نَبَحَ - يَنْبَحُ”, “نَضَجَ - يَنْضِجُ”, “رَجَعَ - يَرْجِعُ”, “نَزَعَ - يَنْزِعُ”, “نَعَرَ - يَنْعُرُ”, “شَجَعَ - يَشْجِعُ”, “نَهَتَ - يَنْهَتُ”, “مَنَحَ - يَمْنَحُ” ve “هَنَأَ - يَهْنِئُ” gibi fiiller, kıyâs bakımından “فَعَلَ - يَفْعُلُ” kalıbına göre gelmesi gerekirken, “فَعَلَ - يَفْعُلُ” kalıbında, şâz olarak gelmişlerdir.⁶⁷⁵

İbn Cinnî kıyâs dışı gelen bu fiilleri, lehçelerin iç içe geçmesi (تداخل اللغات) durumu ile açıklar.⁶⁷⁶

Lehçe ve Arap dili üzerine çalışmalar yapan araştırmacı İbrâhîm Enîs, bahsi geçen bu şâz fiillerin, Kur’ân-ı Kerîm’deki birçok olguda rolü olan Kureyş lehçesine ait olmadığını ifade etmektedir. Ona göre bu durum, yeni bir kalıbın türetildiği anlamına gelmemekte, bilakis, kullanıldığı çevrede yaygın olan kullanımlar olduğuna işaret etmektedir.⁶⁷⁷

Sözünü ettiğimiz bu şâz fiillerin, sonradan belirlenen bu kıyâs kalıplar yerine kullanılması, çalışmamızın birinci bölümünde şâz olgusunun gerekçeleri arasında zikrettiğimiz ‘kesretu’l-isti’mâl’ (sık kullanım) olgusuyla da ilişkili olabilir. Zirâ İbn Manzûr da eserinde, فَعَلَ - يَفْعُلُ kalıbına göre gelmesi gerekirken فَعَلَ - يَفْعُلُ kalıbında zikredilen şâz kullanımlara, çoğunlukla şâz olup olmadıklarına dair bir açıklama yapmadan, zaman zaman iki yönlü kullanımlarını da belirterek yer vermiştir.⁶⁷⁸ Sık kullanılmalarından ötürü fiiller, değişikliğe maruz kalmış olabilirler. Değişikliğe uğrayan fiil de kıyâsî fiil de sık kullanıldıkları için, herhangi bir açıklama yapılmadan kaynaklarda yer almış olabilir.

Bu fiillerin dışında, aynı şâz kalıpla gelen ve İbn Manzûr’un nâdir olduğunu belirttiği örnekler de vardır. Örneğin İbn Manzûr, ikinci harfi boğaz harfi olan “يَأْسُ” fiilinin, kıyâs dışı gelen “يَيْسُ” muzârî halinin, nâdir olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁹

Tablo 2.3. *Lisânü’l-Arab’da*, ikinci ve üçüncü harfleri boğaz harflerden olan fiillerin kıyâs bakımından فَعَلَ - يَفْعُلُ kalıbına göre gelmesi gerekirken فَعَلَ - يَفْعُلُ kalıbında gelen kullanımlara örnekler

Mâzî	Anlamı	Muzârî Kıyâs	Muzârî Şâz
نَهَقَ	Anırdı	يَنْهَقُ	يَنْهَقُ يَنْهَقُ
نَامَ	İnledi	يَنْامُ	يَنْامُ
زَرَأَ	Bir şeye dönüştü	يَزَارُ	يَزِرُّ

⁶⁷⁴ Abdussabûr Şâhîn, *el-Menhecû’s-savtî li’l-bünyeti’l-Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1980), 66.

⁶⁷⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/102.

⁶⁷⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/381.

⁶⁷⁷ Enîs, *Min Esrâri’l-luga*, 36.

⁶⁷⁸ Örneğin يَنْهَقُ وَيَنْهَقُ وَيَنْهَقُ; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 10/361.

⁶⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 6/259.

نَبَحَ	Havladı	يَنْبَحُ	يَنْبَحُ
نَزَعَ	Kopardı, söktü	يَنْزَعُ	يَنْزَعُ
نَعَرَ	Hırıldadı, böğürdü	يَنْعَرُ	يَنْعَرُ
نَتَحَ	Sızdı, süzüldü	يَنْتَحُ	يَنْتَحُ
نَهَتَ	(Aslan) İnledi	يَنْهَتُ	يَنْهَتُ
هَنَأَ	Yararlı oldu, iyi geldi	يَهْنُو	يَهْنُو
مَنَحَ	İhsan etti	يَمْنَحُ	يَمْنَحُ
يَأَسَ	Umudunu kesti	يِيَّاسُ	يِيَّاسُ

2.7.2. (فَعْلَ - يَفْعُلُ) Kıyâs kalıbında (فَعْلَ - يَفْعُلُ) şâz kullanımlar

Yine boğaz harflerinden olmasına rağmen فَعْلَ - يَفْعُلُ kıyâs kalıbı dışına çıkıp فَعْلَ - يَفْعُلُ kalıbında şâz gelen fiiller de vardır. مَضَعٌ - يَمْضَعُ، صَبَغٌ - يَصْبِغُ، فَرَعٌ - يَفْرَعُ، صَلَحٌ - يَصْلَحُ، جَنَحٌ - يَنْجَحُ، بَرَأٌ - يَبْرُؤُ، نَخَلٌ مَخْضٌ - يَمْخَضُ، شَعَرَ - يَشْعُرُ، شَحَبَ - يَشْحَبُ، رَعَضَ - يَرْعُدُ، نَعَرَ - يَنْعَرُ، مَرَحٌ - يَمْرُحُ، طَبَخَ - يَطْبُخُ، نَفَخَ - يَنْفُخُ، - يَفْعُدُ، - يَنْخُلُ muzârî fiilleri, kıyâs dışı kalıpla gelen fiillerdendir.⁶⁸⁰ Bu şâz kullanım da bir önceki şâz kalıpta olduğu gibi lehçelerle ilgilidir.⁶⁸¹

Fiilin kök harflerinden ikinci veya üçüncü harfi, boğaz harflerinden olmasına rağmen, muzârî halinin فَعْلَ - يَفْعُلُ kalıbına muhalif olarak فَعْلَ - يَفْعُلُ kalıbında gelen fiil örnekleri arasında نَعَضَ - يَنْعَضُ fiilleri de vardır.⁶⁸²

Ancak İbn Manzûr, kıyâsa muhalif bir şekilde فَعْلَ - يَفْعُلُ kalıbıyla gelen bu fiillerin, şâz olduklarına dair bir not düşmemiştir, örneğin نَعَضَ fiilinin, bu kalıpla kullanımının lehçe olduğunu söylemiş, şâz olup olmadığına dair bir ifade kullanmamıştır.⁶⁸³

Lisânü'l-Arab'da, ikinci veya üçüncü harfi boğaz harflerinden olmasına rağmen فَعْلَ - يَفْعُلُ kalıbında gelen ancak şâz kullanım olduğu zikredilmeyen fiillere örnekler aşağıdaki tablodaki gibidir.

Tablo 2.4. فَعْلَ - يَفْعُلُ kalıbında gelen şâz fiiller.

Mâzî	Anlamı	Muzârî Kıyâs	Muzârî Şâz
أَخَذَ	Aldı	يَأْخُذُ	يَأْخُذُ
دَخَرَ	Biriktirdi	يَدْخَرُ	يَدْخَرُ
رَنَحَ	Zelil oldu	يِرْنَحُ	يِرْنَحُ
رَعَمَ	İddia etti	يِرْعَمُ	يِرْعَمُ

⁶⁸⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/102-103.

⁶⁸¹ Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 276.

⁶⁸² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/719, 4/302, 7/238.

⁶⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 7/238.

زَهَمَ	Kötü koktu	يَزْهَمُ	يَزْهَمُ
طَبَخَ	Pişirdi	يَطْبَخُ	يَطْبَخُ
سَعَلَ	Öksürdü	يَسْعَلُ	يَسْعَلُ
كَعَبَ	Tomurcuklandı (göğüs)	يَكْعَبُ	يَكْعَبُ
نَحَبَ	Sesli ağladı	يَنْحَبُ	يَنْحَبُ
نَحَتَ	Yonttu, oydu	يَنْحَتُ	يَنْحَتُ
نَحَطَ	İnledi, iç geçirdi	يَنْحَطُ	يَنْحَطُ
نَخَفَ	Burnundan ses çıktı	يَنْخَفُ	يَنْخَفُ
نَخَصَ	Zayıfladı, etleri eridi	يَنْخَصُ	يَنْخَصُ
نَخَلَ	Eledi	يَنْخَلُ	يَنْخَلُ
نَخَمَ	Sümkürdü	يَنْخَمُ	يَنْخَمُ
نَعَضَ	Hareket etti, ileri geri salandı	يَنْعَضُ	يَنْعَضُ/يَنْعَضُ

Öte yandan boğaz harflerinden olmamasına rağmen, yukarıda zikrettiğimiz boğaz harflerinin *يَفْعُلُ* kalıbıyla gelen *فَعْلَ* fiilinin, muzârî halinde bazı şâz kullanımlar yer almıştır. İbn Cinnî, bu şâz kullanımı yine lehçelerin birbirine karışması ile açıklamış, bir lehçede *يَقْطُ* şeklinde, ikinci bir lehçede *يَقْطُ* şeklinde kullanılan fiilin, daha sonra bu iki lehçenin iç içe geçmesiyle üçüncü bir lehçenin ortaya çıktığını ve bir zaman sonra *يَقْطُ* şeklinde şâz bir kullanımın doğduğunu ifade etmiştir. İbn Manzûr da bahsi geçen fiilin çeşitli şekilleriyle zikredilmesini, İbn Cinnî'nin öne sürdüğü lehçelerin iç içe geçmesi mantığına dayandırarak aktarmıştır.⁶⁸⁴

Lisânü'l-Arab'da, *kıyâs* kalıplarının dışında gelen ve şâz oldukları belirtilen bazı muzârî fiilleri münferit örnekler oldukları için belirli bir tasnif yapılmadan bir tabloda sunulmasını uygun gördük. Buna göre bu fiillerden örnekler, tablodaki gibidir.

Tablo 2.5. Muzârî fiillerde şâz örnekler

Mâzî	Anlamı	Muzârî Kıyâs	Muzârî Şâz	Nitelik
هَلَكَ	Helâk oldu	يَهْلِكُ	يَهْلِكُ	Şâz
رَكَنَ	Yaslandı	يَرْكُنُ	يَرْكُنُ	Nâdir
فَضَلَ	Değerli oldu	يَفْضُلُ	فَضِلَ-يَفْضُلُ ⁶⁸⁵ فَضِلَ-يَفْضُلُ	Şâz Nâdir
نَعِمَ	Rahat bir hayatı oldu	يَنْعَمُ	يَنْعَمُ	Şâz
نَعْمَ	Yumuşak oldu	يَنْعَمُ	يَنْعَمُ	Lehçe

⁶⁸⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/381; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 7/386.

⁶⁸⁵ İbn Dureyd bu şâz kullanımın Hicâz lehçesine ait olduğunu söylemiştir, bkz. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî İbn Dureyd, *el-İştikâk*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1411/1991), 64.

رَأَى	Gördü	أَرَى	أَرَى	Tahfif
عَنَّمْ	Kemik eğri kaydadı	يَعْنَمْ	يَعْنَمْ	Şâz ⁶⁸⁶
حَسِبَ	Zannetti	يَحْسِبُ	يَحْسِبُ	Lehçe/Nâdir
يَيْسَ	Kurudu	يَيْسُ	يَيْسُ	Lehçe/Nâdir
حَضَرَ	Katıldı, geldi	يَحْضُرُ	حَضَرَ - حَضِرَهُ يَحْضُرُهُ (müteaddî)	Şâz

Yukarıdaki tabloda zikredilen حَسِبَ, نَعِمَ, يَيْسَ fiilleri, mâzî hallerinde ikinci harfin harekesi kesra, muzârî hallerinde ikinci harfin harekesi fetha gelen fiillerin kıyâsının dışına çıkan fiillerdendir.⁶⁸⁷ Muzârîde ikinci harfini kesralı kullanan lehçeler olsa da Kur'ân-ı Kerîm'de bu fiil, kıyâsa mutabık bir şekilde, fiilin farklı çekimleriyle birlikte yirmi iki kez zikredilmiştir. Örneğin, "يَحْسِبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ" "Yoksulluklarını gizli tuttukları için bilmeyen onları zengin sanır."⁶⁸⁸, "أَيَحْسِبُ الْإِنْسَانُ أَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ" "İnsan, kemiklerini toplayıp birleştiremeyeceğimizi mi sanıyor?"⁶⁸⁹ ayetleri.

Bununla birlikte Ezherî, Câbir b. Abdillâh'tan, Nebî'nin (s.a.v.) "يَحْسِبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ" şeklinde kıraat ettiğini rivâyet eder.⁶⁹⁰ Ancak kıraatlerdeki bu farklılıkların çoğunun kaynağı lehçe farklılıkları ve çeşitliliği ile ilişkilidir.⁶⁹¹ Bu lehçe çeşitliliği durumu, يَحْسِبُ fiilinin kıyâs dışı kıraatini açıklamaktadır.

2.7.3. (فَعَلٌ - يَفْعُلُ), (فَعَلٌ - يَفْعُلُ) Müteaddî ve lâzım muda'af fiil kalıplarında şâz kullanımlar

Arap gramerinde فَعَلٌ - يَفْعُلُ kalıbında gelen muda'af fiil, mefûl alan müteaddî fiildir ve muzârî fiilinin ikinci harfinin harekesi damme gelir. فَعَلٌ - يَفْعُلُ kalıbında gelen muda'af fiil ise, mefûl almayan lâzım fiildir ve muzârî fiilinin ikinci harfinde kesra olur.⁶⁹²

⁶⁸⁶ İbn Cinnî, bu fiilin, kullanımda muttarid olduğunu ancak kıyâs dışına çıktığını belirtmiştir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/384.

⁶⁸⁷ Cevherî, *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*, 1/112.

⁶⁸⁸ Bakara, 2/273

⁶⁸⁹ Kıyâmet, 75/3.

⁶⁹⁰ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, 4/195; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/315.

⁶⁹¹ Abdulvehhâb Hammûde, *el-Kırâ'ât ve'l-lehecât* (Mısır: Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, 1948), 121.

⁶⁹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/63; Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 90-91.

Müteaddi muda'af muzârî fiil örneklerine, يَحْضُ, يَرْدُ, يَقْصُ, يَشُقُّ gibi fiiller verilebilir. Lâzım muda'af muzârî gelen örneklere de يَزِلُّ, يَنْقُرُ, يَنْمُ, يَحِقُّ, يَعْزُّ fiilleri verilebilir.⁶⁹³ Ancak bu kuralın dışına çıkan bazı şâz kullanımlar vardır.

Dil ve edebiyat âlimi Bahrak (ö. 930/1524), İbn Mâlik'in *Lâmiyyetu'l-ef'âl* adlı eserine yazdığı şerhinde, bu kıyâs dışı lâzım muda'af muzârî fiillerin sayısının, *el-Kâmûsu'l-Muhît* ve *Tâcu'l-luga* kitaplarından da alarak, kırk altı olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

دَرَّيْزُ (saçtı), هَمَّ يَهْمُ (kaygılandı), أَحْيَوْجُ (yandık), أَبْيَبُ (hazırlandı), شَقَّ يَشُقُّ (yardı), جَنَّ-يَجُنُّ (gizledi), عَسَّ يَعْسُ (devriye gezdi), كَرَّ يَكُرُّ (geri çekildi), قَسَّ يَقْسُ (arzuladı), هَبَّ يَهَبُّ (esti), مَتَّ يَمُتُّ (ait oldu), سَخَّ يَسُخُّ (ileriye gitti), غَمَّ يَغْمُ (endişelendi), أَحْيَوْجُ (öksürdü), بَقَّ يَبِقُّ (çok konuştu), عَرَّ يَعُرُّ (karaladı), كَمَّ يَكُمُّ (örttü)⁶⁹⁴

Müteaddî muda'af muzârî fiil olmasına rağmen, lâzım muda'af muzârî fiil kalıbında gelen şâz fiillere örnek ise, عَلَّ يَعْلُ, هَرَّ يَهَرُّ fiilleridir.⁶⁹⁵

Fakat muda'af fiillerden bir kısmı hem müteaddî hem lâzım anlamını almış, dolayısıyla muzârî tasrîfinde bu iki yönünden dolayı yukarıda zikredilen her iki kalıpla da gelmiştir. Örneğin, “دَقَّتِ” ‘Dak’ fiili, “دَقَّ الرَّجُلُ الْعِظَمَ يَدْفُقُهُ” ‘Adam kemiği toz haline getirdi, onu ezdi’ cümleleri gibi.⁶⁹⁶

İbn Manzûr, İbn Sîde'nin مَرَّ lâzım muda'af fiilin, müteaddî olarak kullanılmasına da cevaz verdiğini söylemiş ve fiilin kıyâs dışı halini zikretmiştir. Cerîr'in aşağıdaki beytini, bu fiilin, her iki yönüyle de yorumlanabileceğini söyleyerek örnek göstermiştir.⁶⁹⁷

تَمْرُونَ الدِّيَارَ وَلَمْ تَعُوجُوا كَلَامُكُمْ عَلَيَّ إِذَا حَرَامُ

Diyârimıza geliyorsunuz da uğramıyorsunuz bize

O halde haramdır benim muhabbetim sizinle

Beyit, cer harekesinin gelmesi gereken kelimedenden, çıkarılmasına (نزع الخافض) gösterilen bir örnektir. Beyitte geçen تَمْرُونَ الدِّيَارَ ifadesi bu konunun şâhididir. Nitekim, تَمْرُونَ fiili ب cer harfi ile birlikte kullanılır. Ancak الدِّيَارَ kelimesi mecrûr değil mansûb gelmiştir. Lâzım fiil, mefûle cer harfi ile bağlanır, eğer mecrûr olan nasb edatı değilse cer harfinin hazfedilmesi, semâ' dışında uygun olmadığı söylenmiştir.⁶⁹⁸ Beyit, âlimler arasında bu meseleyle detaylıca ele alınmıştır. Ancak konumuz dışı olmasından dolayı beyti genel hatlarıyla vermekle iktifâ ettik.

⁶⁹³ Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 91.

⁶⁹⁴ Bahrak, *Fethu'l-Akfâl ve Hallu'l-İşkâl bi-şerhi Lâmiyeti'l-Ef'âli'l-Meşhûr bi-ş-Serhi'l-Kebîr*, 80-85.

⁶⁹⁵ İbn 'Uşfûr, *el-Mumti'u'l-Kebîr fî't-Taşrîf*, 122.

⁶⁹⁶ Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 91.

⁶⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5/165.

⁶⁹⁸ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 2/153; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 9/120.

İbn Manzûr, *şâz* kullanımları zikredilen bu muda'af fiilleri sözlüğünde zikretmiş ancak her bir fiille ilgili *şâz* olduğuna dair bir açıklama yapmamıştır. *Şâz* olduğunu söylediği fiiller arasında *بَتَّ يَبْتُ*, *حَبَّ يَحْبُّ* fiilleri gelmektedir.⁶⁹⁹

Yukarıdaki örneklerden, fiillerin tasrîfinde karşımıza çıkan bu *şâz* kullanımlar, bazı kavimlerin lehçeleriyle bağlantılandırılmaktadır. Bu kavimlerden bâdiye ehli olanları, dammeyi kesraya tercih etmişlerdir. Medenî lehçelerin özellikleri arasında ise *yâ* harfi ile kesra gelmektedir.⁷⁰⁰

Hicâz lehçesi dışında bazı lehçelerin, muzârî fiilde *kıyâs* dışı kullanımlarından biri de muzârî harfini, fiilin mâzî halindeki ikinci harfe göre harekelendirmeleri gelmektedir. Örneğin “يَعْلَمُ” muzârî fiilinde ilk harfin harekesine kesra getirilerek kullanımı. “عَلِمَ” mâzî fiilinin ikinci harfinin harekesi kesra olduğu için bu lehçeler, mâzî haline atıfta bulunmuşlar ve muzârî harfini kesra yaparak kullanmışlardır.⁷⁰¹

Aynı lehçeler, *yâ* harfi ile başlayan fiilleri kesralamamışlar, ancak *vâv* harfi ile başlayan fiilleri, muzârîde *yâ* harfine dönüştürerek ve kesralayarak kullanmışlardır.⁷⁰² Örneğin, *وَجَلَّ يَجِلُّ* kelimeleri gibi. Bu örnek üzerinden, lehçelerin muhtelif kullanımlarına bakacak olursak, Kureyş ve Kinâne lehçeleri, *kıyâs* üzerine fethalı kullanır, *تَوَجَّلَ* şeklinde. Temîm lehçesi, her haliyle kesralı kullanır ve *vâv* harfini *yâ* harfine dönüştürürler. Benî Amir lehçesi de kesralı kullanır ancak *yâ* harfi ile başladığında fetha kullanır, kesralı halde iken *vâvı* elife dönüştürürler, *أَجَلَ*, *نَاجَلَ*, *تَاجَلَ*, *يَاجَلَ* örneklerindeki gibi. Benî Dubeyr ve Benî Esed lehçeleri de kesralı kullanır ve *vâv* harfini *yâ* harfine dönüştürürler, *وَيَجِلُّ* ve *وَيَجِلُّ* şeklinde.⁷⁰³

Lisânü'l-Arab'da müteaddî ve lâzım muda'af fiillerden *şâz* kullanımla gelen fiillere örnekler, aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.6. Müteaddî ve lâzım muda'af fiillerden *şâz* kullanımlar.

Mâzî	Anlamı	Muzârî Kıyâs	Muzârî Şâz	Gerekçe
أَحَّ (lâzım)	Öksürdü	يَحُّ	يُحُّ	Şâz
بَتَّ (lâzım)	Kopardı, ayırdı	يَبْتُ	يَبْتُ	Şâz
حَبَّ (müteaddî)	Sevdi	يَحْبُّ	يَحْبُّ	Şâz
كَرَّ (lâzım)	Geri çekildi	يَكُرُّ	يَكُرُّ	Belirtilmemiş
مَرَّ (lâzım)	Geçti, aştı	يَمُرُّ	يَمُرُّ	Belirtilmemiş
هَبَّ (lâzım)	Esti	يَهْبُّ	يَهْبُّ	Belirtilmemiş

⁶⁹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/289, 2/6, 2/404.

⁷⁰⁰ Şâhîn, *el-Menhecû's-savtî li'l-bünyeti'l-Arabiyye*, 190; Rifâiyya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfî'l-Arabî*, 278.

⁷⁰¹ Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 88.

⁷⁰² Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 88.

⁷⁰³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/722; Ebû Hayyân, *İrtisâfu'd-Đarab min Lisâni'l-Arab*, 1/182-183.

Muzârî fiilin tasrîfinde şâz gelen kullanımlara verilen yukarıdaki örneklerin mücmeline baktığımızda, İbn Manzûr'un bu fiillerin bir kısmını şâz olarak nitelemekten zikrettiği görülmektedir. İbn Manzûr, çalışmamızın ikinci bölümünde de belirttiğimiz gibi, *Lisânü'l-Arab* eserinde istifade ettiği kaynaklara sadık kalmış, fiilleri kaynaklarda geçtiği şekilleriyle aktarmış, kendisine ait bir gözlem veya not düşmemiştir.

Muzârî fiil tasrîflerinde zikrettiğimiz bu şâz kullanımlardan sonra, fiilin bir diğer biçimi olan emir fiillerde ne tür şâz kullanımların olduğunu örneklerle açıklayacağız.

2.8. Emir Fiillerde Şâz Kullanım

Arapçada emir fiilinin tasrîfi, mücerred sülâsî fiilden, muzârî fiil harfinin hazfedilmesiyle aşağıdaki işlemler uygulanarak yapılır:⁷⁰⁴

Eğer muzârî harfinden sonra gelen harf sâkin ise sâkin harften öncesine, telaffuzu güçlendirmek için vasl hemzesi eklenir. Örneğin, اِغْلَمْ, اِسْمَعْ, اُكْتُبْ, اِجْلِسْ fiilleri.

Eğer muzârî harfinden sonra gelen harf harekeli harf ise, vasl hemzesi almasına gerek yoktur. Ya ikinci harfin harekesi ilk harfin harekesine taşınır. اِغْلَمْ, اِسْمَعْ, اُكْتُبْ, اِجْلِسْ örneğinde olduğu gibi. Ya da ilk harf hazfedilir, اِغْلَمْ, اِسْمَعْ, اُكْتُبْ, اِجْلِسْ emir fiillerinde olduğu gibi.

Sıraladığımız bu işlemleri, fiilleri kıyâsına göre karşılaştırırken kolaylık olması adına maddelendirmekte fayda var. Vasl hemzesi ile başlıyorsa, emir fiilin üç formu vardır:⁷⁰⁵

1. اِغْلَمْ، اِلْعَبْ، اِرْبَحْ : اِفْعَلْ
2. اِجْلِ، اِصْرَفْ، اِعْدِلْ : اِفْعِلْ
3. اُدْخُلْ، اُكْتُبْ، اُصْرُخْ : اُفْعِلْ

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı üzere hemze, fiilin muzârî halindeki ikinci harfin harekesine göre kesra ve damme alabiliyor. Eğer fiilin ikinci harfi damme ise, hemze damme, eğer fetha veya kesra ise hemze kesra alır.⁷⁰⁶

Hemze almadan emir fiil haline dönüşen fiil örnekleri ise aşağıdaki gibidir:⁷⁰⁷

Ecvef fiil örnekleri: اِغْلَمْ، اِسْمَعْ، اُكْتُبْ.

⁷⁰⁴ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, 63; Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 91-92.

⁷⁰⁵ Hulvânî, *el-Muğnî'l-Cedîd fî 'İlmi's-Sarf*, 91.

⁷⁰⁶ Hulvânî, *el-Muğnî'l-Cedîd fî 'İlmi's-Sarf*, 91.

⁷⁰⁷ Hulvânî, *el-Muğnî'l-Cedîd fî 'İlmi's-Sarf*, 91-92.

Muda'af fiil örnekleri: عُدَّ، مَدَّ، شَدَّ. Muda'af fiilin idgâmını ortadan kalkacak bir durum olduğunda bu fiil de hemze alır. Örnek: فامدَّد، اشدَّد.

Misâl fiile örnekler (vâv ile): زُنْ، صِيفْ، عِدْ.

Mehmûz fiile örnekler: سَلْ، كُنْ، خُدْ.

Mücerred rubâî (dörtlü) fiil emri: فَعَّلْ kalıbında gelen muzârî mücerred rubâî fiilin emri فَعَّلْ kalıbında olur. Örnek: دَخِرْج، زَخِرْف.

Mezîd fiillerin emir kalıplarından sık kullanılanları aşağıdaki gibidir:⁷⁰⁸

1. أَخْلَصْ: أَفْعَلْ-أَفْعَلْ (samimi ol)
2. جَاوِبْ: فَاعِلْ-فَاعِلْ (cevap ver)
3. دَرَّبْ: فَعَّلْ-فَعَّلْ (alıştır)
4. تَدَحَّرْجْ: تَفَعَّلْ-تَفَعَّلْ (yuvarlan)
5. اِرْتَحِلْ: اِفْتَعِلْ-اِفْتَعِلْ (ayrıl)
6. اِنْكَسِرْ: اِنْفَعِلْ-اِنْفَعِلْ (kırıl)
7. اِحْمَرَّ: اِفْعَلْ-اِفْعَلْ (kırmızılaş)
8. تَبَادَلَ: تَفَاعَلَ-تَفَاعَلَ (değiş tokuş et)
9. تَقَدَّمَ: تَفَعَّلْ-تَفَعَّلْ (öne geç)
10. تَشَيَّطَ: تَفَعَّلَ-تَفَعَّلَ (şeytanlaş)
11. اِسْتَعْفَرَ: اِسْتَفْعَلَ-اِسْتَفْعَلَ (af dile)

Fiilin emir haline dönüştürülmesi ile ilgili bu zikrettiklerimiz, *emr-i hâzır* veya *emr-i muhatap* denilen emir formuna ait işlemlerdir. *Emr-i gâib* formu, muzârî harfte herhangi bir değişiklik yapılmadan muzârî fiile emir lâminin getirilmesi ve son harekenin cezm edilmesiyle yapılır.⁷⁰⁹ Bu kısımda işleyeceğimiz *emr-i hâzır* formlarındaki gibi şâz kullanımlara rastlanılmadığı için, çalışmamızda 'emir fiili' ifadesiyle, *emr-i hâzır* sîgası kastedilmiştir.

Nahiv kitaplarında, yukarıda bahsi geçen kalıplarla yapılan emir fiillerine ait bazı şâz kullanımların yer aldığı görülmüştür. Fakat Araplardan işitilen bu fiillerin şâz olması, fasih olmadığı anlamına gelmemektedir. *Kıyâs* dışında gelmiş olsa da sık kullanıldıkları ve yaygın oldukları için *kıyâsa* tercih edilmiştir.⁷¹⁰

Emir fiillerde şâz kullanımlar, diğer fiil çeşitlerinde görüldüğü çoklukta değildir. Bu fiillerin başında مُرْ، خُدْ، كُنْ fiilleri gelmektedir. Bu fiiller, benzerleri için zikredilen *kıyâsın* dışına çıkmış fiillerdir. Nitekim, ilk harfi hemzeli mehmûz fiillerin أَمَرَ، أَكَلَ، أَخَذَ mâzî halleri، فَخَلَ fiili gibi فَعَّلْ kalıbındandır ve muzârî halleri يَخُلْ، يَأْكُلْ، يَأْخُذْ şeklindedir.

⁷⁰⁸ Hulvânî, *el-Muğnî'l-Cedîd fî 'İlmi's-Sarf*, 91-92.

⁷⁰⁹ Bahrak, *Fethu'l-Akfâl ve Hallu'l-İşkâl bi-şerhi Lâmiyeti'l-Ef'âli'l-Meşhûr bi-ş-Şerhi'l-Kebîr*, 165.

⁷¹⁰ Bahrak, *Fethu'l-Akfâl ve Hallu'l-İşkâl bi-şerhi Lâmiyeti'l-Ef'âli'l-Meşhûr bi-ş-Şerhi'l-Kebîr*, 164-165.

Bu kalıbın emir kipi, başına *vasl* hemzesi getirilerek yapıldığı için sözü edilen bu mehmûz fiillerin emirleri اُوْكُلْ، اُوْمَرْ، اُوْخُذْ şeklindedir.⁷¹¹ Ancak emir fiili için gelen hemze ile fiilin kök harflerinden olan ilk harf hemzenin yan yana gelmesi, kök harf hemzenin hazfedilmesine neden olmuştur. Sâkin harf ortadan kalkmış ve sonradan getirilen hemzeden de vazgeçilmiştir. Aslında fiilin kök harfinin hazfedilmesi, *nâdir* bir durumdur. Çünkü اَخْرَجْ، دَمَ، يَدِ örneklerinde görüldüğü gibi fiiller değil isimler hazfedilir.⁷¹²

İbn Yaîş, sık kullanım sebebiyle kelimede gerçekleşen bu hazf meselesini üç kısma ayırmış ve birinci kısımda sık kullanılmasından dolayı kıyâsî olandan daha yaygın ve bilinir hale gelenlere, yukarıdaki hazfedilmiş isim ve fiillerden اَمَرَ، اُوْمَرْ، اُوْخُذْ örneklerini vermiştir. Hazfedilen bu isimlerin aslı دَمَوْ، يَدَيَّ şeklindedir.⁷¹³

Ancak *kıyâs* dışı gelen bu emir fiiller, telaffuzda kolaylığın sağlanması adına hazfedilmiş ve bu haliyle daha sık kullanılmış ve yaygın hale gelmiştir.⁷¹⁴ Sık kullanılması hasebiyle de *kıyâsa* değil *şâz* kullanıma itibar edilir.⁷¹⁵

اَمَرَ، اُوْمَرْ، اُوْخُذْ emir fiilleri, cümlelerin başında geldiklerinde, iki dammenin yan yana gelmesi dile ağır gelmesi sebebiyle, hazfedilerek, bahsettiğimiz bu *şâz* halleriyle kullanılırlar. Ancak اَمَرَ fiilinden önce او veya فاء atıf harfleri gelirse emir fiili, *kıyâsına* uygun haliyle kullanılır. “وَأَمْرُ فَأَمْرٌ”، “وَأَمْرُ قَوْمِكَ يَأْخُذُوا”، “وَأَمْرُ أَهْلِكَ بِالصَّلَاةِ”، “الْقُلُوبُ فَلَانَا وَأَمْرُهُ” ifadeleriyle, “Aile fertlerine namazı emret”⁷¹⁶, “Kavmine de o en güzel öğüt ve açıklamalara sarılmalarını emret.”⁷¹⁷ ayetleri bu kullanıma gösterilen örneklerdendir. Ancak اَمَرَ ve اُوْمَرْ emir fiillerine bu atıf harfleri gelse dahi اَمَرَ şeklinde kullanılmamış, اَمَرَ، اُوْمَرْ haliyle, *şâz* bir şekilde kullanılmaya devam edilmiştir. Örnek: “وَكُلَّا مِنْهَا رَغَدًا” “Orada istediğiniz yerden rahatça yiyip için.”⁷¹⁸

Aynı şekilde سَأَلَ fiilinin emir hali de cümle başında ise *kıyâs* dışı olarak سَأَلَ şeklinde kullanılır. Ancak kendinden önce او veya فاء atıf harfleri geldiğinde, اَسْأَلْ şekliyle *kıyâsa* uygun bir şekilde kullanılır.⁷¹⁹ Örneğin, “سَأَلَ نَبِيَّ إِسْرَآئِيلَ كَمْ أَتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ” “İsrâiloğulları’na sor: Onlara nice apaçık âyet verdik!”⁷²⁰ ve “وَسَأَلَ الْقُرَيْشَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا” “Bulunduğumuz kent halkına ve aralarında olduğumuz kervana da sor.”⁷²¹ ayetlerinde yer aldığı gibi.

⁷¹¹ Bahrak, *Fethu'l-Akfâl ve Hallu'l-İşkâl bi-şerhi Lâmiyeti'l-Ef'âli'l-Meşhûr bi'ş-Şerhi'l-Kebîr*, 164.

⁷¹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/27, 11/19.

⁷¹³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, 366-367.

⁷¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/19.

⁷¹⁵ Ergüven, “Arapçada Kesretü'l-isti'mâl Gerekçesiyle “رَأَى” Fiilinden Hemzenin Kural Dışı Hazfedilmesi Olgusu”, 45.

⁷¹⁶ Tâha, 20/132.

⁷¹⁷ A'râf, 7/145.

⁷¹⁸ Bakara, 2/35.

⁷¹⁹ Racihî, *et-Tatbîku's-sarfî*, 46.

⁷²⁰ Bakara, 2/211.

⁷²¹ Yûsuf, 12/82.

kullanır. İkili emir hali رَا، çoğulu رُوا şeklindedir. Dişil için رَايَ, ikilisi yine رَا، çoğulu ise رَيْنَ şeklindedir. Ancak Temîm lehçesinde, bu fiilin emir tasrîfinde hemze kullanılır ve ارَا derler. İkili için ارَايَا، çoğul dişil için ارَايَيْنَ şeklini kullanırlar.⁷²⁹

Emir fiilde şâz olarak gelen örneklerden biri de “اِشْتَرِ” emir fiilinin, aşağıdaki beyitte “اِشْتَرِ” cezimli halde kullanılmasıdır.⁷³⁰

قَالَتْ سُلَيْمَى: اِشْتَرِ لَنَا دَقِيقًا، وَاشْتَرِ شَحِيمًا، نَتَّخِذُ خُرْدِيقًا

Selmâcık dedi ki: Bize un al Tirit yaparız içyağı da al

Beyitte, “اِشْتَرِ” emir fiili kıyâs dışı gelmiştir. Ebû Zeyd el-Ensârî, Sicistânî’nin (ö. 255/869), râ harfinin sâkin yapılması için, “هَذَا مُنْكَرٌ فِي الْعَرَبِيَّةِ” ‘Arapça’da istenmeyen (münker) bir durumdur’ dediğini aktarır.⁷³¹

Tablo 2.7. *Lisânü’l-Arab*’da emir fiillerde şâz kullanımlara örnekler.

Mâzî	Emir Kıyâs	Emir Şâz	Gerekçe/Nitelik
أَكَلَ	أَوْكَلَ	كَلْ	Tahfîf/Lehçe
أَخَذَ	أَوْخَذَ	خُذْ	Tahfîf/Lehçe
أَمَرَ	أَوْمَرَ	مُرْ	Tahfîf/Lehçe/Muttarid değil
أَذَقَا	أَذْفَنَاهُ	أَذْفُوهُ	Lehçe (Yemen)
نَحَّ		إِخْ إِخْ	Kıyâs değil
اسْتَأْتَبَ	اسْتَأْتَبَ	اسْتَتَبَ	Nâdir
عَضَّ	أَعَضَضَ (Hicâz lehçesi)	عَضَّ (Necd lehçesi)	Lehçe

2.9. Mezîd Fiillerde Şâz Kullanım

Çalışmamızın bu kısmında, şâz kullanımların, mezîd fiillerde geliş şekillerini, gerekçelerini *Lisânü’l-Arab* üzerinden tarayarak ele alacağız. Ancak daha önce mezîd fiil nedir, çeşitleri ve geldiği kalıpları nelerdir bu konulara kısaca değineceğiz.

Çalışmanın bu kısmında anlatacağımız bu kalıpların, hizmet ettiği belirli anlamlar söz konusudur. Çalışmanın konu bütünlüğünden çıkmamak adına, mezîd fiil kalıplarını örnekleriyle açıkladıktan sonra, kalıpların işaret ettiği anlamlara, yeri geldiğinde kısaca

⁷²⁹ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, 15/229; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 14/293-294.

⁷³⁰ Ferrâ, *Kitâbun fîhi Luğâtu’l-Ḳur’ân*, 39; Ensârî, *en-Nevâdir fî’l-luga*, 170; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 10/78.

⁷³¹ Ensârî, *en-Nevâdir fî’l-luga*, 170.

değineceğiz. Araştırmanın asıl konusu olan, kalıplarda karşılaşılan şâz kullanımlara odaklanarak, bazı örnekleriyle izah ettikten sonra, kalan mezîd fiil şâz kullanımları bir tabloda aktarmayı uygun gördük.⁷³²

Arap dilinde mezîd fiiller, üçlü ve dördlü mücerred fiillere, bir, iki veya üç harfin eklenmesiyle harf sayısı artırılarak türetilen fiillerdir. Böylece dilde onlarca yeni fiil binâları elde edilebilir.⁷³³ Mezîd fiiller, sülâsî (üçlü) mezîd ve rubâî (dördlü) mezîd fiiller olmak üzere iki kısma ayrılır.⁷³⁴

2.9.1. Sülâsî fiilden mezîd fiiller

Mücerred sülâsî fiillere, bir, iki veya üç harf eklenerek yapılan fiillerdir. Eklenen bu harfler, tek bir ifadede سَأَلْتُمُونِهَا هَلْ نَمَتْ يَا أَوْس, şekilleriyle bir araya getirilmiştir.⁷³⁵ Sülâsî fiile eklenen harf sayısına göre mezîd fiilin taksimi şöyledir:

Bir Harf ile Artırılan Mezîd Fiiller:

Bu fiillerin üç kalıbı vardır:⁷³⁶

- أَفْعَلْ kalıbı: Fiilin başına kat' hemzesi eklenerek yapılan kalıptır. "أَجْلَسْتُهُ" 'onu oturttum' cümlesindeki gibi "ta'diyet" "geçişli yapma", "أَفْتَلْتُهُ" 'onu öldürttüm' cümlesindeki gibi fiili işleyen sebebiyle, mefûlû fiile maruz bırakmasından dolayı "ta'rîd" "maruz bırakma", "أَجْرَبَ الرَّجُلُ" "adam uyuz oldu" cümlesindeki gibi "sayrûret" "dönüşmek" ve "أَعْجَمْتُ الْكِتَابَ" "Kitabı harekelendirdim" cümlesindeki gibi "selb" "sülâsî fiilin anlamının ortadan kaldırılması" gibi anlamları vermektedir.⁷³⁷ Bu kalıpta gelen örnekler:
أَكْرَمَ, أَوْصَلَ, أَيْقَظَ, أَعَادَ, أَعْطَى, أَعَدَّ.

- فَعَّلْ kalıbı: Aynı türden harfin şeddelenerek harf eklendiği kalıptır.
"وَرَأَوْنَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ"

"Evinde bulunduğu kadın, onunla birlikte olmak istedi. Kapıları iyice kapattı ve "haydi gel!" dedi. O da "Hâşâ, Allah'a sığınırım! Kocan benim velînimetimdir, bana iyilik edip evini açtı. Gerçek şu ki zalimler iflah olmaz!" dedi." ayetindeki "وَوَغَلَقَتِ الْأَبْوَابَ" ifadesi gibi "kesret" 'çokluk' anlamı verir. Bu kalıpta gelen fiillere örnekler:

عَلَّمَ, قَدَّمَ, يَسَّرَ, بَيَّنَّ, صَلَّى, مَدَّدَ.

⁷³² İbn 'Uşfûr, *el-Mumti'u'l-Kebîr fî't-Taşrîf*, 124-136; Fiil kalıplarının işaret ettikleri anlamları için bkz. Racihî, *et-Tatbîku's-sarfî*, 31-36.

⁷³³ Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 98.

⁷³⁴ Racihî, *et-Tatbîku's-sarfî*, 30.

⁷³⁵ Fâdıl es-Sâmerrâî, *es-Sarfu'l-Arabî Ahkâmun ve Meânin* (Dimeşk: Dâr İbn Kesîr, 2013), 26.

⁷³⁶ Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 98; Racihî, *et-Tatbîku's-sarfî*, 30.

⁷³⁷ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/438-439.

- فاعَل kalıbı: Fiilin ilk harfi ile ikinci harfi arasına elif eklenerek yapılan kalıptır. “فَاتَلْتُهُ” “onunla savaştım” cümlesindeki gibi “müşâreket” ‘karşılıklı yapılan eylem’ anlamı taşımaktadır.⁷³⁸ Bu kalıpta gelen fiillere örnekler:

جَادَلَ، قَاتَلَ، فَاحَرَ، رَامَى، ضَارَّ.

İki Harf Eklenerek Oluşan Mezîd Fiiller:

İki harf eklenerek mezîd hale gelen sülâsî fiilin beş kalıbı söz konusudur.⁷³⁹

- اِنْفَعَلَ: Elif ve nûn harflerinin eklenmesiyle olur. “قَطَعْتَهُ فَاِنْقَطَعَ” ‘Onu kopardım o da koptu’ cümlesinde olduğu gibi “mutâva‘at” ‘dönüşlülük’ anlamı taşımaktadır.⁷⁴⁰ Örnek: اِنْكَسَرَ، اِنْطَلَقَ، اِنْهَارَ، اِنْطَوَى، اِنْسَدَّ.
- اِفْتَعَلَ: Elif ve te harflerinin eklenmesiyle olur. “اِتْتِهَازٌ” ‘edinme’, “اِئْتِهَادٌ ve taleb” ‘çaba ve talep’, “مُشَاهَرَةٌ”, “اِزْهَارٌ” ‘gösterme’, “مُبَالَغَةٌ” ve “مُتَاوَا‘تٌ” anlamlarını içermektedir.⁷⁴¹ Bu kalıpta gelen fiillere örnekler: اِفْتَرَسَ، اِحْتَرَقَ، اِشْتَقَ، اِخْتَارَ، اِخْتَوَى، اِهْتَمَّ.
- تَفَاعَلَ: Elif ve te harflerinin eklenmesiyle olur. “تَشَاتَمَ الرَّجُلَانِ” “İki adam karşılıklı sövüştü” örneğinde olduğu gibi “müşâreket” ‘karşılıklı yapılan eylem’ anlamı içerir.⁷⁴² Örnek: تَقَاتَلَ، تَجَاهَلَ، تَدَاعَى، تَحَابَّ.
- تَفَعَّلَ: Te harfinin eklenmesi ve ‘ayn harfi katlanması ile olur. “كَسَرْتُهُ فَتَكَسَّرَ” “Onu kırdım o da kırıldı” cümlesinde olduğu gibi mutâva‘at (dönüşlülük) anlamı verir. Örnek: تَقَدَّمَ، تَوَصَّلَ، تَيَمَّمَ، تَجَوَّلَ، تَوَلَّى.
- اِفْعَلَّ: Elif harfinin eklenmesi ve lâm harfinin katlanması ile olur. Bu kalıpta gelen fiiller genellikle, renkleri ve kusurları ifade ederken kullanılan fiillerdir.⁷⁴³ Rengin ve kusurun şiddetini ifade eder.⁷⁴⁴ Örnek:

اِحْمَرَّ، اسْوَدَّ، ارْغَوَرَ، ارْغَوَى.

Üç Harf Eklenerek Oluşan Mezîd Fiiller:

Üç harf eklenerek oluşan mezîd fiillerin dört kalıbı vardır.⁷⁴⁵

⁷³⁸ Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf*, 30.

⁷³⁹ Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 101; Racihi, *et-Tatbîku's-sarfî*, 36.

⁷⁴⁰ Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf*, 32.

⁷⁴¹ Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf*, 32-33.

⁷⁴² Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî Ebû Hayyân, *el-Mübdi' fi't-tasrîf*, thk. Abdulhamîd es-Seyyid Taleb (Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-'Urûbe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1982), 109.

⁷⁴³ Sâmerrâî, *es-Sarfu'l-Arabî Ahkâmun ve Meânin*, 27.

⁷⁴⁴ Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf*, 33.

⁷⁴⁵ Racihi, *et-Tatbîku's-sarfî*, 40; Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 102; Sâmerrâî, *es-Sarfu'l-Arabî Ahkâmun ve Meânin*, 27-28.

- اِسْتَعْفَرْتُ: Elif, sîn ve te harflerinin eklenmesiyle olur. “اِسْتَعْفَرْتُ الله” ‘Allah’tan mağfiret diledim’ cümlesindeki gibi “talep”, “اِسْتَحْجَرَ الطَّيْنُ” ‘çamur taşlaştı’ cümlesindeki gibi “sayrûret” ‘dönüşüm’ anlamlarını içermektedir.⁷⁴⁶ Bu kalıpta gelen fiillere örnekler:
اِسْتَعْفَرَ, اِسْتَفْهَمَ, اِسْتَيْقَنَ, اِسْتَدْعَى, اِسْتَعْنَى .
- اِعْشَوْشَبْتُ: Elif ve vâv harflerinin eklenmesi, ‘ayn harfinin tekrarlanması ile olur. “اِعْشَوْشَبْتُ” ‘toprak bol ot oldu’ cümlesindeki gibi “mübâlağa” anlamı taşımaktadır.⁷⁴⁷ Örnek:
اِحْشَوْشَنَ, اِعْشَوْشَبَ, اِحْلَوْلَى.
- اِفْعَالٌ: Vasl elifi ve elif harfi eklenmesi ve lâm harfinin tekrarlanması ile olur. Daha çok renklerde ve fiziki kusurlarda kullanılır.⁷⁴⁸ Örnek:
اِحْمَارٌ, اِحْضَارٌ, اِذْهَامٌ.
- اِفْعُولٌ: Elif ve muda‘af (katlanmış) vâv eklenerek olur. Bu fiil türü azdır. Örnek: اِجْلَوَزَ (Hızlandı), اِعْلَوَطَ (devenin boynuna asıldı).

2.9.2. Rubâî fiilden mezîd fiiller

Rubâî fiilden mezîd fiili iki kısımdır.⁷⁴⁹

Tek bir harf eklenerek yapılan mezîd:

- تَفَعَّلَ: Bir harf eklenerek mezîd fiil tasrîf edilir yani rubâî fiile te harfi eklenerek olur ve tek bir kalıbı vardır. Örnek: تَزَلَزَلَ, تَبَعَّرَ, تَدَحَّرَجَ.

İki harf eklenerek yapılan mezîd:

- اِفْعَلَّلَ: Elif ve nûn harfleri eklenerek olur. Mücerred fiilin, mutâva‘at (dönüşlülük)⁷⁵⁰ anlamına işaret eder. Örnek: “اِحْرَنْجَمَ التَّلَامِيذُ فِي فِنَاءِ السَّاحَةِ ثُمَّ اِفْرَنْقَعُوا” ‘Öğrenciler avluda toplandılar sonra dağıldılar’.
- اِفْعَلَّلَ: Elif harfinin eklenmesi ve sonundaki üçüncü lâm harfinin artırılması ile olur. Mübâlağa anlamına işaret eder. Örnek: اِشْمَارًا, اِفْشَعَرَ, اِطْمَأَنَّ.

Rubâîden mezîd fiillerin, zikredilen bu kalıplar dışında, ‘mulhak’ adı verilen kalıpları da vardır. Fiile harf eklenerek, fiilin mezîd fiile tasrîfinin dışında, fiilin kalıbına şekil olarak benzemesi için, fiilin bünyesindeki harflere bir veya iki harf eklenmesi işlemidir. Örneğin سَيَطَرَ fiili, rubâî كَذَّبَ fiiline kalıp olarak benzetilerek ilhak olmuştur. Ancak bu işlem, اَكْرَمَ, قَاتَلَ gibi fiillerde

⁷⁴⁶ Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fi fenni's-sarf*, 34-35.

⁷⁴⁷ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/443.

⁷⁴⁸ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/443.

⁷⁴⁹ Racihi, *et-Tatbiku's-sarfî*, 42; Sâmerrâî, *es-Sarfu'l-Arabî Ahkâmun ve Meânin*, 28.

⁷⁵⁰ Kısaca, mefûl alarak geçişsiz halden geçişli hale dönüşmesi anlamına gelen mutâva‘at teriminin mezîd fiillerde ele alındığı Türkçe çalışma için bkz. Şahabettin Ergüven, “Arapçada Dönüşlülük (Mutâva‘at) Anlamı İfade Eden Mezid Fiiller”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 1-25.

yapılamaz, çünkü bu fiillerin mastarları, bazı türevleri, tasrîfleri rubâîdaki kalıplarını karşılamamaktadır.⁷⁵¹

Rubâîden mezîd fiillerin bahsi geçen bu mülhak kalıpları, tek harf eklendiğinde altı adettir:⁷⁵²

- تَجَلَّبَبَ: Örnek: (cilbab ile örtündü)
- تَرَهَّوَكَ: Örnek: (sendeleyerek yürüdü)
- تَسَيَّطَرَ: Örnek: (hakim oldu)
- تَقَوَّرَبَ: Örnek: (çorap giydi)
- تَمَفَّقَلَ: Örnek: (fakirleşti)
- تَفَعَّلَى: Örnek: (arkası üzerine yattı)

İki harfle mezîd mülhak kalıpları ise iki adettir:⁷⁵³

- اِفْعُنْسَسَ: Örnek: (Döndü ve geride kaldı)
- اِحْرُنِّي: Örnek: (Horoz için: Dövüşmek için hiddetlendi, tüyleri kabardı)

Yukarıda kalıplarını zikrettiğimiz mezîd fiillerden, *kesretu'l-isti'mâl*, lehçe farklılıkları, *tahfîf* gibi nedenlerle, nahiv ve sarf âlimlerinin oluşturdukları kurallar dışında kalan birtakım şâz kullanımlar yer almıştır.

Örneğin, فاعل kalıbında gelen اَزَّر fiili, müteaddî fiildir, 'ona yardım etti, güçlendirdi' anlamlarına gelmektedir.⁷⁵⁴ 'Güçlendirdi' anlamıyla, Yüce Allah'ın ayetinde şöyle geçer:

"وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْئَهُ فَازَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَى عَلَى سُوقِهِ"

(İncil'deki misalleri ise bir ekindir: Çiftçileri sevindirmek üzere filiz verir, onu güçlendirir, kalınlaşır ve kendi sapları üzerinde durur.)⁷⁵⁵

Yine fiilin 'güçlendirdi, destek oldu' anlamı, Ebû Bekr'in (r.a.) şu rivâyetinde de geçmektedir:

"أَنَّهُ قَالَ لِلْأَنْصَارِ يَوْمَ السَّقِيفَةِ: لَقَدْ نَصَرْتُمْ وَأَزَرْتُمْ وَأَسَيْتُمْ"

(Sakîfe günü Ensâr' dedi ki: Yardım ettiniz, destek oldunuz ve malınızı paylaştınız.)⁷⁵⁶

İbn Manzûr, اَزَّر fiilinin, elif harfi yerine vâv getirilerek وَاَزَّر şeklinde kullanımının, şâz olduğunu ifade etmiştir. اَزَّر kullanımını, "الأفصح" 'daha fasih' diyerek, kullanımı fesâhetine göre tasnif etmiştir.⁷⁵⁷

⁷⁵¹ Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 106-107.

⁷⁵² Sâmerrâî, *es-Sarfu'l-Arabî Ahkâmun ve Meânin*, 28-29.

⁷⁵³ Kabâveh, *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, 29.

⁷⁵⁴ Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hâyyân el-Endelüsî Ebû Hâyyân, *Tuhfetu'l-Erîb bi mâ fî'l-Ḳur'ân mine'l-Ġarîb*, thk. Semîr el-Meczûb (b.y.: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1983), 45.

⁷⁵⁵ Fetih, 48/29.

⁷⁵⁶ İbnu'l-Eşîr, *en-Nihâye fî Ġarîbi'l-Ḥadîş ve'l-Eşer*, 1/44; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/17.

⁷⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/18.

Mezîd fiillerde şâz olarak kullanılan bir diğer örnek, mezîd fiillerin kalıplarını ve anlamlarını, *Şerhu'l-Mulûki fi't-tasrîf* adlı eserinde izah eden İbn Yaîş'in, اَفْعَلَ kalıbıyla gelmesi gereken دَخَلَ fiilini, şairin, şâz bir kalıpla اِنْدَخَلَ şekliyle kullandığını zikrettiği örnektir.⁷⁵⁸

لَا خُطُوتِي تَتَعَاطَى غَيْرَ مَوْضِعِهَا وَلَا يَدِي فِي حِمِيَّتِ السَّكَنِ تَنْدَجِلُ

Ayaklarım ait olmadığı yere gitmez

Elim de yılan derisinden kırbaya dalmaz

Beyitte şâhid olarak gösterilen yer, اِنْدَخِلُ fiilidir. Fiilin bu kalıpla kullanımı, şâz bir kullanımdır. Çünkü اِنْفَعَلَ kalıbı, فَعَلَ kalıbından "مُطَاوَع" dönüşmüştür. Dönüştürüldüğü فَعَلَ kalıbındaki fiil, انقطع örneğindeki gibi müteaddî fiil olmak zorundadır. Ancak دَخَلَ fiili, müteaddî bir fiil olmadığı için edilgen bir anlam taşıyan اِنْفَعَلَ kalıbında gelemmez. Dolayısıyla şairin beyitte kullandığı kalıp, şâz özelliği taşımaktadır.⁷⁵⁹

Rubâî mezîd fiillerde şâz kullanımlara dair karşımıza çıkan bir diğer örnek, *mugâlebe* (üstün gelme) fiilleriyle alakalıdır. Nahiv âlimleri arasında, فاعل kalbında gelen اَخْصِمَ mezîd fiilin, اَخْصِمُهُ şeklindeki şâz kullanımı hususunda bir ihtilâf söz konusu olmuştur. Nitekim Basra âlimlerinin takipçilerinden İbn Yaîş, *mugâlebe* anlamı taşıyan fiillerin, "كَارَمَنِي، فَكَرَمْتُهُ، أَكْرَمُهُ"، "هَاجَانِي، فَهَجَوْتُهُ"، "كَارَمَنِي، فَكَرَمْتُهُ، أَكْرَمُهُ" örneklerinde olduğu gibi, فَعَلَ يَفْعُلُ kalıbında olduğunu ve müteaddî geldiğini söyler. Ancak fiil, illetli fiil ise, kalıbın, "خَايَرْتُهُ خَرْتُهُ أَخِيرُهُ" örneğinde olduğu gibi kesralı bir halde اَفْعَلُهُ şeklinde kullanılabileceğini söylemiştir.⁷⁶⁰

Öte yandan Kisâî'nin, bu fiillerin, "أَفْعَلُهُ" kalıbında fethalı bir şekilde söylenmesine cevaz verdiği dile getirilir. Fiilin 'ayn harfinin harekesinin fetha yapıldığı,

"شَاعَرَنِي فَشَعَرْتُهُ أَشْعَرُهُ"، "فَاخَرَنِي فَفَخَرْتُهُ أَفْخَرُهُ"

fiillerini işittiği zikredilir. Kisâî ve ekolü, dammeli bir şekilde işitmediği takdirde fiili, fetha yaparak kullanmıştır. Dolayısıyla "أَخْصِمُهُ" fiilini kesralı kullanmaları, şâz bir kullanımdır. Basra âlimleri bu kullanıma cevaz vermemişlerdir.⁷⁶¹

İbn Manzûr ise, bahsi geçen fiilin, kesralı halinin şâz olduğunu, ancak *isti'mâlde* dammeli söylenmediğini, kesralı kullanıldığını aktarmış ve Hamza'nın "وَهُمْ يَخْصِمُونَ"⁷⁶² ayetini "وَهُمْ" şeklinde kıraat ettiğini zikretmiştir.⁷⁶³

Yukarıda zikrettiğimiz açıklamalara baktığımızda, sözü edilen fiildeki görüş farklılıklarının, Basra ve Kûfe âlimleri arasındaki, çalışmamızın birinci bölümünde detaylı bir şekilde ele

⁷⁵⁸ İbn 'Uşûr, *el-Mumtî'u'l-Kebîr fi't-Tasrîf*, 130; İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûki fi't-tasrîf*, 80.

⁷⁵⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/440.

⁷⁶⁰ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/434.

⁷⁶¹ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Đarab min Lisâni'l-'Arab*, 1/157.

⁷⁶² Yâsîn, 36/49.

⁷⁶³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/181.

aldığımız *semâ'* yöntemi kriterlerindeki ihtilaflardan kaynaklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Kisâî'nin, *mugâlebe* fiillerinde fethalı kalıbı kullanması, ancak dammeli işittiğinde dammeli kullanması ve onunla aynı görüşte olanların, kesralı halini de zikretmeleri, lehçelere daha geniş yaklaşıtlarının bir işaretidir.

İşte bu *lehçe* farklılıklarından dolayı rubâî mezîd fiillerin kullanımda ortaya çıkan ihtilaflardan biri de اَمَلَيْتُ 'yazdırdım' fiili ile ilgilidir. İbn Yaîş,

"وَقَالُوا أَأَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا"

(Yine dediler ki: "Bunlar, onun başkalarına yazdırdığı, sabah akşam kendisine okunan eskilerin masallarıdır!) ayetinde geçen "تُمْلَى" fiilin aslının "أَمَلْتُ" olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶⁴

Ancak İbn Yaîş, bahsi geçen bu fiil ile, aynı tasrîfte olan "وَلِيْمَلِي" fiilinin yer aldığı Yüce Allah'ın "وَلِيْمَلِي الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ" (Borçlu da yazdırsın)⁷⁶⁵ sözünü de zikretmiştir. Buradaki kullanımları lehçeyle irtibatlandırmış, bir lehçede, "أَمَلَى الْكِتَابَ يُمْلِيهِ إِمْلَاءً", diğerinin de "أَمَلَهُ يُمْلُهُ إِمْلَاءً" şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir. Bu iki kullanımından birinin asıl, diğerinin de fer' yapılamayacağını vurgulamıştır.⁷⁶⁶

İbn Manzûr da buna benzer ifadelerle, اَمَلَيْتُ kalıbındaki mezîd fiilin, farklı kullanımlarının olduğunu söylemiştir. Nitekim Ferrâ'nın, اَمَلْتُ kullanımının, Hicâz ve Benî Esed lehçesi, اَمَلَيْتُ kullanımının da Benî Temîm ve Kays lehçelerine ait bir kullanım olduğuna dair ifadesini aktarmıştır. Bu bağlamda her iki fiil de "أَمَلْتُ عَلَيْهِ الْكِتَابَ وَأَمَلَيْتُهُ" 'Ona kitabı yazdırdım, ona yazdırdım' şeklinde söylenebilir.⁷⁶⁷

Mezîd fiillerde, *emnu'l-lebs* (dilde karışıklıktan korumak) sebebiyle fiilin harflerinde değişiklik yapılarak, şâz fiilin oluştuğu durumlar da söz konusudur. Örneğin اَفْعَلَ kalıbında gelen "أَسْنَى" fiili, 'bir yerde bir sene geçirmek' anlamına gelmektedir. Kuraklık yaşadıkları anlamını ifade ederken, diğer anlamdaki fiilin "أَسْنَوْا" çekimiyle birbirine karışmaması için, "أَسْنَتُوا" şeklinde kullananlar olmuştur. Kök harflerinden olan vâv harfini, te harfine dönüştürmüşler. Ancak Mâzînî, bu kullanımın şâz olduğunu ve bununla kıyâs yapılamayacağını söylemiştir.⁷⁶⁸

⁷⁶⁴ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/374.

⁷⁶⁵ Bakara, 2/282.

⁷⁶⁶ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/374.

⁷⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/531.

⁷⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 14/405.

Tablo 2.8. *Lisânü'l-Arab'da, mezîd fiillerde şâz kullanımları.*

Kalıp	Anlamı	Kıyâs Kullanım	Şâz Kullanım	Nitelik
فَاعِلٌ	Yardım etti, destekledi, güçlendirdi	أَزَّرَهُ	وَأَزَّرَهُ	Şâz
افْتَعَلَ	Yan yattı	اضْطَجَعَ	الْطَجَعَ	Şâz
افْتَعَلَ	Edindi, aldı	اتَّخَذَ	اسْتَخَذَ	Tahfîf
افْعَلَ	Beyazlaştı	ابْيَضَّ	ابْيَضَّضَ	Nâdir
افْعَلَ	Yeşillendi	أَحْوَوَّ	أَحْوَوَّى	Galat
أَفْعَلَ	Dahil etti	أَدْخَلْتُهُ	إِنْدَخَلَ	Fasih değil
افْعَلَ	Kullandı	اِقْتَوَى	اِقْتَوَتْهُ	Geçişli hali şâz
تَفَاعَلَ	Bitişik oldu	تَجَاوَرُوا	اجْتَوَرُوا	Şâz
تَفَاعَلَ	Yardımlaştı	تَعَاوَنُوا	اعْتَنُوا	Şâz
افْتَعَلَ	Karıştı		اسْتَوَطَ	Nâdir
تَفَعَّلَ	Sakin oldu	تَسَكَّنَ	تَمَسَكَّنَ	Şâz
تَفَعَّلَ	Zırh kuşandı	تَدَّرَعَ	(الْمِدْرَعَةُ) تَمَدَّرَعَ	Şâz
تَفَعَّلَ	Mendille silindi	تَمَدَّلَ	(الْمِنْدِيلُ) تَمَدَّلَ	Şâz
إِفْعَلَّلَ	Hazırlandı	إِبْرَنْدَعُ لَهُ	إِبْرَنْدَعُ (أَصْحَابِهِ)	Nâdir (Bu kalıpta müteaddî gelmez)
إِفْعَوْعَلَ	Göçtü, yükseldi, içine kapandı	إِقْلَوْلَى (Lâzım)	إِقْلَوْلَيْتُهُ (Müteaddî)	Müteaddî geldiği hali bilinmiyor
افْتَعَلَ	Komşu oldu	اجْتَوَرُوا	اجْتَارُوا	Şâz
تَفَاعَلَ	İçinde topladı	تَحَاوَى	تَحَاوَأَ	Şâz
فَعَّلَ	Güzelleştirdi	حَلَّى	حَلَّا	Kıyâs değil
أَفْعَلَ	Gecikti, yavaş oldu	أَبْطَأَتْ	أَبْطِئَتْ	Lehçe
إِفْعَلَّلَ	Karnı şişti	إِحْبِطَأَتْ	إِحْبِطِئَتْ	Lehçe

2.10. Mu'tel Fiillerde Şâz Kullanım

Arap dilinde fiillerdeki şâz kullanımları, en çok *mu'tel* (illet harfli) fiillerde karşımıza çıkmaktadır. Bu kullanımlardan bazıları, mâzî halinin kullanılmadığı, ölü olarak adlandırılan fiillerde, bazıları, fiildeki illet harfinin lehçeye göre değişiklik arz etmesiyle ortaya çıkmıştır. Çalışmanın bu kısmında, mu'tel fiilin tanımını ve çeşitlerini kısaca verdikten sonra, bu fiillerdeki şâz kullanımları inceleyeceğiz.

Arap dilinde mu'tel fiil, adından da anlaşılacağı üzere harflerinde illet harfleri içeren fiillerdir.⁷⁶⁹ Bu illet harfler, (ا-و-ي) harfleridir ve mu'tel fiil, bu illet harflerinin, fiilde yer aldığı sıraya göre farklı isimlendirilir.⁷⁷⁰

Mu'tel fiil, dört kısımdan oluşmaktadır:⁷⁷¹

1. "المِثَال" (Misâl) Fiil: Fiilin ilk harfi illet harfi olan fiildir. Genellikle bu ilk harf vâv harfi olur, bazen yâ harfi ile de gelebilir. Örnek: وَيَسَّ، وَصَفَ، وَعَدَ، وَجَدَ.
2. "الأَجُوف" (Ecvef) Fiil: Fiilin ikinci harfi illet harfi olan fiildir. Örnek: دار، سار، باع، قال.
3. "الناقص" (Nâkıs) Fiil: Fiilin üçüncü harfi illet harfi olan fiildir. Örnek: دَعَا، مَشَى، سَعَى.
4. "اللفيف" (Lefîf): İki harfi illet harfi olan fiildir ve iki kısma ayrılır:
 - "ألفيف مفروق" (Lefîf Mefrûk): İlk ve üçüncü harfi illet harfleri olan fiildir. Yani iki illetli harfin aralarında illetli olmayan bir harf vardır. Örnek: وَلِيَ، وَعَى، وَشَى.
 - "ألفيف مكرون" (Lefîf Mekrûn): İkinci ve üçüncü harfin illetli harfler olduğu fiildir. Yani iki illetli harf yan yanadır. Örnek: قَوِيَ، عَوَى، كَوَى.

Mu'tel fiilleri genel hatlarıyla açıkladıktan sonra, bu fiillerdeki şâz kullanımları, kısım sıralamasına göre aktaralım.

2.10.1. Misâl fiillerde şâz kullanımlar

Misâl fiillerden, kıyâsa uygun olmasına rağmen, isti'mâlde şâz olan, kullanılmayan fiil örneklerini ele alalım.

Kullanımda şâz, kıyâsta *muttarid* olarak addedilen fiiller, وَدَّعَ، وَدَّرَ، fiilleridir. Bu iki fiilin mâzî halleri terk edilmiş, muzâri ve emir halleriyle kullanılmışlardır. Mâzî fiil hallerinde, bu iki fiilin anlamını veren تَرَكَ fiili kullanılmıştır.⁷⁷²

Erken dönem âlimlerinden Sîbeveyh, bu konuya dikkat eden ilk âlim olabilir. Nitekim kitabında, وَدَّعَ fiilinin mâzî halinin terk edilmesini, bir tür vazgeçiş olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir:

"وَأَمَّا اسْتَغْنَاؤُهُم بِالْشَيْءِ عَنْ الشَّيْءِ فَإِنَّهُمْ يَقُولُونَ يَدَّعُ وَلَا يَقُولُونَ وَدَّعَ، اسْتَغْنَوْا عَنْهَا بِتَرَكَ"

'Bir şeyden bir şeyle vazgeçmelerine örnek olarak meselâ يَدَّعُ derler ama وَدَّعَ demezler. Bu fiilden, yerine تَرَكَ fiilini koyarak vazgeçmişlerdir.'⁷⁷³

⁷⁶⁹ Muhammed b. el-Hasan er-Razî Necmu'd-Dîn el-Esterâbâzî, *Şerhu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1975), 1/32.

⁷⁷⁰ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, 48.

⁷⁷¹ Racihi, *et-Tatbîku's-sarfî*, 34.

⁷⁷² Rifâiyya, *Zâhiratü's-ş-şüzûz fi's-sarfî'l-Arabî*, 271.

⁷⁷³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/25.

İbn Cinnî, Sîbeveyh'in bu ifadesini, *el-Munsıf* adlı eserinde zikretmiş, ancak Sîbeveyh'in vazgeçiş olarak tanımladığı şeyin kesin bir hüküm değil, bir tür sebeplendirme olduğunu ifade etmiştir.⁷⁷⁴

Yine İbn Cinnî, وَدَّعَ وَذَرَ fiillerinin mâzî hallerinde kullanılmasının şâz olduğunu Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye (ö. 69/688) ait bir beyti örnek vererek dile getirmiştir:⁷⁷⁵

لَيْتَ شِعْرِي عَنْ خَلِيلِي مَا الَّذِي غَالَهُ فِي الْحُبِّ حَتَّى وَدَّعَهُ

Keşke bilseydim neydi dostumu Aşka düşüren ve terk eden

İbn Cinnî, bu kullanımın, bazı kurrâların, “مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى” “Rabbin seni terk etmedi, sana darılmadı da.”⁷⁷⁶ ayetini “مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى” şeklinde kıraatlerinin de şâz bir *lehçe* olduğu zikretmiştir.⁷⁷⁷

Bahsi geçen fiiller, dil sözlüklerinde, mâzîsi öldürülen fiiller olarak zikredilmiştir ve Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin yukarıda zikrettiğimiz beytindeki kullanımının, şiirde *zaruret* olduğu ifadeleri de yer almıştır.⁷⁷⁸

Peki bu fiil, hangi yönüyle, şiirde zarurettten dolayı mâzî haliyle kullanılmıştır? Zirâ *zarûret*, şiirin kafiyesinin veya vezninin kısaca şiirin insicâmının bozulacağı durumlarda, şairin zorunlu olarak kullandığı bir üsluptur. Fakat burada, mâzî halinde alternatif olarak kullanılan تَرَكَ fiili yer alsaydı da şiirin kafiyesinde veya vezninde bir uyumsuzluk olmayacaktı.⁷⁷⁹

Bu yüzden, sözünü ettiğimiz fiillerin, şâz kullanımları, şiirde *zarurettten* çok ‘sık kullanım’ olgusuyla açıklanabilir. Nitekim *kıyâsa* uyan bu mâzî kalıp, usule uymasına rağmen sık kullanılmadığı için terk edilmiştir. *Kıyâs* kalıplarıyla kullanılması ise, ölü mâzî halinin yeniden hayata döndürme çabası olabilir.⁷⁸⁰

Sonuç olarak, mâzî halleri kullanılmayan وَدَّعَ وَذَرَ fiillerin *kıyâsla* örtüştüğü halde şâz addedilmesi, “العمل إنما هو على الأكثر”⁷⁸¹ ‘Daha çok olanla amel edilir’ ilkesini yansıtmaktadır.

⁷⁷⁴ İbn Cinnî, *el-Munsıf*, 278.

⁷⁷⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/100.

⁷⁷⁶ Duhâ, 93/3.

⁷⁷⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/267.

⁷⁷⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 769; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 22/303.

⁷⁷⁹ Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 273.

⁷⁸⁰ Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 273.

⁷⁸¹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, 53.

2.10.2. Ecvef fiillerde şâz kullanımlar

Ecvef fiillerde, şâz kullanımla ilgili yer alan örneklerde, ikinci harfi vâv gelen طَاح⁷⁸² (helak oldu) ve تَاه⁷⁸³ (gitti, helak oldu) fiillerini ele alalım. Bu fiiller, “خَافَ يَخَافُ”, “رَاحَ يَرِاحُ” fiillerinde olduğu gibi, يَفْعَلُ - فَعِلَ beşinci bâbtandır. “الْخَوْفُ”, “الرَّوْحُ” mastarlarında görüldüğü üzere, fiillerin mastarlarından, orta harfin ne olduğu tespit edilebilir. Bu kalıp dışında, “يَفْعَلُ” kalıbında sadece iki fiil gelmiştir: “طَاحَ يَطِيحُ”, “تَاهَ يَتِيهَ”.⁷⁸⁴

Sîbeveyh, hocası Halîl'in, “طَاحَ يَطِيحُ” ve “تَاهَ يَتِيهَ” fiillerinde kullanılan “فَعِلَ يَفْعَلُ” kalıbının, “حَسِبَ يَحْسِبُ” konumunda olduğunu ileri sürmüştür der. Daha sonra, fiilin illet harfinin vâv olduğu sağlamasını, fiili meçhul veya muzârî hallerine dönüştürerek yapmıştır:

"وهي من الواو، ويدلك على ذلك، طوحت وتوحت، وهو أطوح منه وأتوه منه"

'O- illet harfi- vâvdır, طوحت وتوحت ve أتوه منه -çekimleri- buna işaret eder.⁷⁸⁵

İbn Yaîş, “يَطِيحُ” ve “يَتِيهَ” fiillerinin asıllarının, “يَطُوحُ” ve “يَتَوُهْ” olduğunu söyler. Vâv harfindeki kesra, kendinden önceki harfe aktarılmış ve vâv sâkin yapılmıştır. Aktarıldığı harften önceki harf kesra yapıldığı için vâv, yâ harfine dönüşmüştür.⁷⁸⁶

Ebû Hayyân, İbn 'Ufûr'un, “طَاحَ يَطِيحُ” kullanımının şâz olduğunu aktarırken İbn Manzûr, bu kullanımların iki ayrı lehçe olduğunu ifade etmiştir.⁷⁸⁷

Yukarıdaki açıklamalara baktığımızda, “طَاحَ يَطِيحُ” ve “تَاهَ يَتِيهَ” kullanımlarının, kıyâsa göre şâz olduğunu ancak lehçelerde şâz haliyle kullanıldığını görmekteyiz.

Ecvef fiilde lehçe farklılıklarından ortaya çıkan bir diğer şâz kullanım da حَالَتْ (şaşı oldu) fiili ile alakalıdır. Nitekim dil ve fıkıh âlimi Leys b. Muzaffer (ö. 187/803 [?]), Temîm lehçesinin, fiili, “حَالَتْ عَيْنُهُ تَحُولُ” ‘Gözü şaşı oldu, şaşı oluyor’ şeklinde kullandığını söyler. Diğer lehçeler ise, “حَوَلَتْ” şeklinde kullanır.⁷⁸⁸

Leys, bu kullanımı lehçe ile açıklarken, İbn Cinnî “حَالَتْ” fiil kullanımının şâz olduğunu ifade eder ve “حَوَلَتْ” fiilleri gibi “عَوَرٌ”, “صَدٌّ” fiilleri gibi “حَوَلَتْ” şeklinde söylenmesi gerektiğini vurgular.⁷⁸⁹

⁷⁸² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. طَوَحَ, 2/535.

⁷⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, md. تَوِهَ, 13/482.

⁷⁸⁴ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/441.

⁷⁸⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/344.

⁷⁸⁶ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 5/441.

⁷⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/535; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-Đarab min Lisâni'l-'Arab*, 1/159.

⁷⁸⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/191.

⁷⁸⁹ Zebidî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 28/378.

2.10.3. Nâkıs fiillerde şâz kullanımlar

Nâkıs fiillerin son harfi ya vâv harfi ya da yâ harfi ile gelir. Bu nâkıs fiillerin illet harfi vâv ise fiilin, üç kalıbı vardır: **فَعَلَ**, **فَعِلَ**, **فَعَلَّ**. Örnek: **عَزَا** (فَعَلَ), **رَضِيَ** (فَعِلَ), **سَرَوَ** (فَعَلَّ). Nâkıs fiilin illet harfinin aslı yâ harfi ise de aynı şekilde üç kalıbı vardır, **رَمَى** (فَعَلَ), **خَشِيَ** (فَعِلَ) ve **قَضَوُ** (فَعَلَّ) örneklerinde olduğu gibi.⁷⁹¹

Nâkıs fiillerin, yukarıda sıraladığımız kalıplarında bazı şâz kullanımlar olmuştur. Örneğin, İbn Sîde, ‘İyi geldi, faydası oldu’ anlamına gelen ve **فَعِلَ يَفْعُلُ** kalıbında olan **عَنِ** fiilinin, son harfindeki elifin yâ harfine dönüşmesini, vâv harfine dönüşmesinden daha sık rastlanılan bir durum olduğu için illet harfinin, yâ olduğuna dair bir hüküm verdiklerini ifade etmiştir.⁷⁹²

Ancak bu fiil, “**عَنِ فِيهِ الْأَكْلُ يَغْنَى**” ‘Yemek ona yaradı, yarıyor’ şeklinde de zikredilmiştir. Zebîdî’nin hocası İbnü’t-Tayyib eş-Şarkî⁷⁹³ (ö. 1170/1756), bu kullanımın *kıyâs* üzerine olmadığını, kimseden de işitilmediğini söyler. Buna karşın öğrencisi Zebîdî, bu kullanımın işitildiğini, hatta üçüncü bir lehçede “**عَنَا يَغْنُو**” şeklinde kullanıldığını söylemiş, İbn Sîde ve Sâgânî gibi âlimlerin bu lehçeleri zikrettiklerini aktardıktan sonra, hocasının ‘bu kullanım işitilmemiştir’ sözünün merdûd (geri çevrilmiş) olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹⁴ İbn Manzûr da Zebîdî’den nakille “**عَنِ فِيهِ**” kullanımı *şâz* olduğunu zikretmiştir.⁷⁹⁵

Nâkıs fiillerde şâz kullanım kısmına verebileceğimiz örnekler arasında, lehçe bazlı olgulardan kaynaklanan kullanım örnekleri de gelmektedir. Bu lehçe kaynaklı olgulardan biri, fiildeki elif harfinin hemzeye çevrilerek kullanılmasıdır. Örneğin, ‘Aralarını düzeltti’ anlamına gelen **رَفَّا** fiili ile ilgili İbn Mâlik, fiilin aslında **رَفَّى** olduğunu, fakat lehçeden dolayı hemze aldığını söyler. Bazı Araplardan “**رَفَّأْتُ**”, bazılarında da “**رَفَّيْتُ**” şeklinde kullanıldığı da nakledilir.⁷⁹⁶

Tablo 2.9. *Lisânü’l-Arab’da mu’tel fiillerde şâz kullanımlar.*

Şâz Kullanım	Kıyâs Kullanım	Gerekçe/Nitelik
وَدَعَ	تَرَكَ	Kıyâsa uygun, kullanımda şâz
وَدَّرَ	تَرَكَ	Kıyâsa uygun, kullanımda şâz

⁷⁹⁰ Fiilin, mâzî halinden illet harfinin yâ olduğu ortaya çıkmaktadır: **قَضَيْتَ**, ancak yâ harfi, vâv harfine çevrilmiştir. bkz. İbn Yaîş, *Şerhu’l-mulûkî fi’t-tasrîf*, 61.

⁷⁹¹ İbn Yaîş, *Şerhu’l-mulûkî fi’t-tasrîf*, 58-61.

⁷⁹² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 15/102.

⁷⁹³ Zebîdî, *Tâcu’l-’arûs min cevâhiri’l-kâmûs* adlı eserinde hocasında “**شَبَّوْنَا**” hitâbıyla bahseder, eserinin hâşiyesini onun yazdığını söyler. Zebîdî, *Tâcu’l-’arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, 3/291.

⁷⁹⁴ Zebîdî, *Tâcu’l-’arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, 39/122.

⁷⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 15/102.

⁷⁹⁶ Zebîdî, *Tâcu’l-’arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, 1/251.

مَال	مَوْل	Şâz
عَشَى يَعْنَى	يَعْنَى	Nâdir
وَمَقَّ يَمَقُّه	وَمَقَّ يَمَقُّ	Nâdir
وَصَبَّ يَصِبُّ	وَصَبَّ يَصِبُّ	Nâdir
عَنِ يَعْنَى	عَنِ يَعْنَى	Şâz
طاح يطيح	يطوحُ	Şâz/Lehçe
تَاه يَتِيه	يَتَوُه	Şâz/Lehçe
حَالَتْ	حَوَلَتْ	Şâz/Lehçe (Temîm)
رَقَاتُ	رَقِي	Şâz
وَجَلَّ	يَجِلُّ	Lehçe
قَلَى يَقْلَى	قَلَى يَقْلَى	Nâdir
فَنَى يَفْنَى	فَنَى يَفْنَى	Nâdir/Lehçe (BelHers b. Ka'b, Tay)

2.11. Sahîh Fiillerde Şâz Kullanım

Sahîh fiil, harfleri, illet harfleri almamış, kök harfler olan fiillerdir. Örnek: جلس, كتب. Sahîh fiil, üç kısma ayrılır: Sâlim, Mehmûz, Muda'af.⁷⁹⁷ Sahîh fiilin, üç kalıbı vardır.⁷⁹⁸

فَعْل: Bu kalıp, müteaddî veya lâzım olarak gelebilir. Müteaddî fiile örnek: ضَرَبَ زَيْدٌ عُمَرَ. Lâzım fiile örnek: دَهَبَ, جَلَسَ. Geçişli ve geçişsiz olmasına göre muzârî kalıpları ya **يَفْعُلُ** olur ya da **يَفْعُلُ**. Bu kalıbın muzârîsi ancak fiilin ikinci veya üçüncü harfi boğaz harflerinden olduğu zaman **يَفْعُلُ** şeklinde gelir.

فَعِلَ: Bu kalıp da müteaddî veya lâzım olarak gelebilir. Müteaddî örnek: شَرِبَ. Lâzım örnek: سَكِرَ. Muzârî tasrîfinde ise **يَفْعُلُ** kalıbıyla gelir: يَشْرَبُ يَسْكُرُ.

فَعَلَّ: Bu kalıp yalnızca lâzım olarak gelir. Örnek: ظَرَفَ, كَرَّمَ. Muzârî tasrîfi de **يَفْعُلُ** kalbında olur: يَظْرَفُ, يَكْرُمُ.

Nahiv âlimleri, yukarıda zikrettiğimiz kalıplar dışında gelen bazı kullanımları zikretmişlerdir. Bu *kıyâs* dışı kullanımları, sahîh fiilin kısımlarından her birinde ele alacağız.

⁷⁹⁷ Sâmerrâî, *es-Sarfu'l-Arabî Ahkâmun ve Meânin*, 17.

⁷⁹⁸ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, 38-42.

2.11.1. Sâlim fiillerde şâz kullanımlar

Sâlim fiil, kök harflerinde illet harfleri, hemze veya tad'îf (harf tekrarı) olmayan fiillerdir.

Örnek: فَهَمَّ، كَتَبَ.⁷⁹⁹

Sâlim fiillerde, yukarıda zikrettiğimiz kalıpların dışına çıkarak, şâz gelen bazı kullanımlar olmuştur. Örneğin رَكَنَ fiili. Fiil, فَعَلَ kalıbında geldiği için muzârîye يَرْكُنُ şeklinde tasrîf edilmesi gerekirken يَفْعَلُ kalıbında يَرْكُنُ şeklinde kullanılmıştır.⁸⁰⁰ Böylece kıyâs kalıbın dışına çıkarak şâz olmuştur.

Aynı şekilde,

“وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ”

(Hâkimiyeti ele aldığı anda ise ülkede bozgunculuk çıkarıp ürünleri ve nesilleri yok etmeye çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez.)⁸⁰¹ ayetinde geçen يُهْلِكُ fiilini Hasen, “وَالنَّسْلَ وَالْحَرْثَ” olarak kıraat etmiştir. Zemahşerî, bu kıraatin lehçe olduğunu söyler.⁸⁰² İbn Yaîş, bu kullanımın, “لغات تداخلت” ‘lehçelerin iç içe geçmesi’ durumundan kaynaklı olduğunu yani, fiilin mâzî halinin bir kalıptan, muzârî halinin başka bir kalıptan geldiğini aktarır.⁸⁰³

2.11.2. Mehmûz fiillerde şâz kullanımlar

Mehmûz fiil, birinci, ikinci veya üçüncü kök harfinde hemze olan fiildir. Örnek: قَرَأَ، سَأَلَ، أَكَلَ.⁸⁰⁴

Bu fiilin kullanımlarında da bazı şâz durumlar görülmüştür. Örneğin، بَدَأَ fiili. Fiil, son harfinde hemze almış mehmûz fiildir. Ancak fiil, Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın mu'allakasında, hemze harfi hafzedilerek zikredilmiştir:⁸⁰⁵

جَرِيءٌ مَنِي يُظْلَمُ يُعَاقَبُ بِظُلْمِهِ سَرِيْعًا وَإِلَّا يُبَدَّ بِالظُّلْمِ يَظْلَمُ

Öyle bir aslandır ki-Husayn b. Damdam- zalimi anında cezalandırır uğrasa zulme

Zulmeder -ders alsınlar diye- zulme kalkışmasalar bile⁸⁰⁶

⁷⁹⁹ Racihî, *et-Tatbîku's-sarfi*, 23.

⁸⁰⁰ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, 41.

⁸⁰¹ Bakara, 2/205.

⁸⁰² Zemahşerî, “يُهْلِكُ” kıraatini Hasen'e nisbet eder, ancak Ebû Hayyân ve Kurtubî (ö. 671/1273), Hasen'in “يُهْلِكُ” şeklinde kıraat ettiğini beyan eder, bkz., Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaikı Gavâmiidi't-Tenzil*, 1/251; Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fi't-Tefsîr*, 2/330; Kurtubî, *el-Câmi' li-Âḥkâmi'l-Kur'ân*, 3/17.

⁸⁰³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, 41.

⁸⁰⁴ Racihî, *et-Tatbîku's-sarfi*, 23.

⁸⁰⁵ Fâ'ûr, *Dîvânü Züheyr b. Ebî Sülmâ*, 109.

⁸⁰⁶ Hatîb Ebû Zekerîyyâ et-Tebrîzî, *Şerhu'l-kasâidi'l-aşri* (et-Tibâatu'l-Munîriyye, 1933), 123; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 3/17; Şurrâb, *Şerhu şevâhidi's-şi'riyyeti fi ummâtî'l-kütübî'n-nahaviyye*, 3/192.

Beyitte, *şâhid* olarak verilen yer, *يُدَّ* fiilidir. Fiilin aslı *بدأ* şeklindedir. Ancak, şiirde *zarûretten* dolayı şairin, hemzeyi düşürüp yerine elif getirdiği söylenir.⁸⁰⁷

Fiilin ikinci ve üçüncü harflerinde boğaz harflerinden birinin olması durumunda, kalıbın muzârî tasrîfinde *يَفْعَلُ* şeklinde uygulandığından daha önce bahsetmiştik.⁸⁰⁸ Mehmûz fiillerden, bu kuralın dışına çıkan bazı fiiller söz konusudur. Örneğin, "بَرَأَ", "يَبْرُؤُ", "هَنَأَ", "يَهْنُؤُ", "زَارَ", "يَزِيرُ", "يَزِيرُ", "يَزِيرُ" fiilleri gibi.⁸⁰⁹

İbn Yaîş, bu fiillerin aslının fethalı olması gerektiğini söyler. Bu durumun gerekçesini, fonetik açıdan açıklar. Buna göre, harfin mahreci, boğazın ne kadar aşağısında olursa, fethalı söylemek o kadar elzem olur.⁸¹⁰

2.11.3. Muda'af fiillerde şâz kullanımlar

Muda'af fiil, aynı harfin yan yana tekrar ettiği fiildir. Bu tekrar, fiilin ikinci ve üçüncü harflerinde gerçekleşir. *فَعَلَ* Kalıbında gelir, örnek: *رَدَّ، شَدَّ، عَفَّ*. Fiil, müteaddî ise muzârî tasârîfi *يَفْعُلُ* kalıbında olur, *يَشُدُّ، يَرُدُّ*, fiillerinde olduğu gibi, müteaddî değilse *يَفْعُلُ* kalıbında olur, *يَعِفُّ، يَكِلُّ* fiillerinde olduğu gibi.⁸¹¹

Sîbeveyh, "باب ما شذ من المضاعف" 'şâz olan muda'af bâbı' adıyla ayrı bir konu başlığı açarak, muda'af fiillerin mâzî çekimlerdeki şâz meselesini ele almıştır.⁸¹²

Muda'af fiilin mâzî çekiminde şâz gelen fiillerden biri *ظَلَّ* fiilidir. *فَعَلَ* kalıbında gelen fiil, 'gündüz bir şeyi yapmayı sürdürmek, devam ettirmek' anlamındadır ve mâzî çekiminde *ظَلَّ*, *ظَلَّتْ* şeklindedir. Ancak *tahfîf* gerekçesiyle *ظَلَّتْ* şeklinde de kullanılmıştır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de "لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطًا مَّا فَطَّخْتُمْ تَقَكُّهُونَ" "Dileseydik, onu kuru bir çöp yapardık da şaşkınlık içinde şöyle geveleyip dururdunuz"⁸¹³ ayetinde fiil, şâz haliyle zikredilmiştir.⁸¹⁴ Fiilde, hazfedilen ikinci harfin harekesi, ilk harfe aktarılmıştır. *مُسَّتْ* ve *خَفَّتْ* fiilleri de bu şâz kullanımlardandır.⁸¹⁵

Bahsi geçen fiilin şâz gelmesinin gerekçesi olarak zikredilen *tahfîf*, lehçelerin kullanıma göre değişen bir durumdur. Zirâ Hicâz lehçesinde, *lâm*'ın harekesindeki kesrayı *الظَّاء* harfine

⁸⁰⁷ Tebrîzî, *Şerhu'l-kasâidi'l-'aşri*, 123.

⁸⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için, tezin 1.4., 2.2. ve 2.3. kısımlarına bakınız.

⁸⁰⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/429.

⁸¹⁰ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/429.

⁸¹¹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf*, 45-46.

⁸¹² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/421.

⁸¹³ Vâkıa, 96/65.

⁸¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/415.

⁸¹⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/422.

aktararak ظَلَمْتُ derler. Ancak ظَلَمْتُ fiilini ظَلَمْتُ şeklinde fethalı kullananlar, ikinci lām harfini dile hafif gelmesi adına hazfetmiş, الظَّاء harfinin harekesi fethayı olduğu gibi bırakmışlardır.

"قَالَ فَادْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ ۖ وَإِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَنْ تُخْلَفَهُ وَانْظُرْ إِلَى إِلْهِكَ الَّذِي ظَلَمْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا"

"(Mûsâ) şöyle dedi: "Haydi git! Artık hayatın boyunca sana düşen 'Bana dokunmak yok!' demekten ibarettir. Ve bil ki asla kaçıp kurtulamayacağın bir hesap günü de seni beklemektedir. Şimdi şu tapıp durmakta olduğun tanrına bir bak; biz onu iyice yakacağız, sonra da küllerini denize savuracağız!"⁸¹⁶ ayeti yukarıda zikredilen ayet gibi bu kullanıma bir örnektir ve ظَلَمْتُ olarak da kıraati yapılmıştır.⁸¹⁷

Bahsi geçen örnek çerçevesinde, *Lisânü'l-Arab* adlı eserde zikredilen muda'af mâzî fiillerin çekimlerinde görülen şâz kullanımların tablosu aşağıda verilmiştir.

Tablo 2.10. Muda'af mâzî fiillerde şâz kullanımlar

Sözlük Yeri	Şâz Kullanım	Kıyâs Kullanım	Nitelik
الظاء	ظَنَنْتُ	ظَنَنْتُ	Lehçe (Benî Süleym) ⁸¹⁸
الظَّاء	ظَلَمْتُ / ظَلَمْتُ	ظَلَمْتُ	Tahfîf/Lehçe (Benî Süleym/Hicâz)
العين	عَضَضْتُهُ	عَضِضْتُهُ	Lehçe (Temîm) ⁸¹⁹
اللام	لَبَبْتُ	لَبَبْتُ	Nâdir
الميم	مَسْتُ / مَسْتُ / مَسَسْتُ	مَسَسْتُ	Tahfîf/Lehçe (Benî Süleym)
الميم	مَشِسْتُ	مَشِسْتُ	Nâdir
الميم	مَسْتُ	مَسَسْتُ	Lehçe (Benî Süleym)

Müberred, zikredilen bu örneklerde olduğu gibi, fiilin ikinci harfini, illetli fiillerde yapılan işleme benzeterek hazfettiklerini dile getirmiş ve bu konuyu

"هَذَا بَابُ مَا شَبِهَ مِنَ الْمُضَاعَفِ بِالْمَعْتَلِ فَحُذِفَ فِي مَوْضِعِ حَذْفِهِ"

⁸¹⁶ Tâha, 20/97.

⁸¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11/415.

⁸¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/273.

⁸¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 7/188.

'Bu bâb, mu'tele benzeyen muda'af ve -mu'telin- hazfedildiği yerde hazfedilmesi bâbıdır' başlığı altında işlemiştir. Müberred, أَحَسَّتْ, مَبِيسَّتْ gibi fiillerin harekesinin kendinden önce gelen harfe nakledildiğini, أَقَمْتُ, بَعْتُ illetli fiillere benzetilerek hazfedildiğini söylemiştir.⁸²⁰

Kıyâsa göre, sessiz harflerde gerçekleşen kıyâsî hazf ile muda'af mâzî halini alan bu fiillere, ظَلَّ örneğinde olduğu gibi, zamir geldiğinde, tekrarlanarak şeddelenen harflerin tümü, تَاءً müteharrik (harekeli) zamiri gelen ظَلَّلْتُ fiil örneğinde olduğu gibi açılarak yazılır.⁸²¹

İbn Cinnî, ظَلَّتْ, مَسَّتْ, ظَنَّتْ gibi fiillerde, harf tekrarından kaçınılarak yapılan hazf işlemi yerine harf değişiminin daha hoş ve iyi olacağını söylemiştir.⁸²² Benzer şekilde شَمْتُ, شَمْتُ fiilleri ile de kıyâs yapılamayacağını ifade etmiştir.⁸²³

Kıyâs yapılması hususunda İbn Cinnî'nin görüşü isabetli olsa da bahsi geçen fiillerin, hazfedilmiş hallerinin Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilmiş olmasından dolayı, bu kullanımları kıyâs kalıbına sokmak yerine, lehçelerden gelen bir kullanım olduğunu bilerek, olduğu gibi aktarmanın uygun olduğu kanısındayız.

Nitekim muda'af fiillerin mâzî çekimlerinde karşımıza çıkan bu hazf meselesi, Benî Süleym lehçesine ait bir kullanımdır.⁸²⁴ ظَلَّتْ fiilinin الظاء harfinin haziften sonra kesra yapılarak ظَلَّتْ şeklinde söylenmesi, Hicâz lehçesine ait bir kullanımken, fetha yapılarak ظَلَّتْ şeklinde kullanılması Benî Âmir'e ait bir lehçedir.⁸²⁵

Sonuç olarak tabloda geçen mâzî muda'af fiillerin, şâz kullanımlarındaki gerekçeye bakıldığında, çoğunun lehçelere ait birer kullanım olduğu görülmektedir.

⁸²⁰ Müberred, *el-Muktedab*, 1/245.

⁸²¹ Rifâya, *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, 275.

⁸²² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/21.

⁸²³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/441.

⁸²⁴ İbn Akîl, *el-Müsâ'id 'alâ teshîli'l-fevâid*, 3/349.

⁸²⁵ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 4/273.

SONUÇ

Bu çalışma, Arap dilinde 'kıyâs dışı' olarak nitelenen şâz olgusunun, erken dönem âlimleri tarafından nasıl ele alındığı, hangi gerekçelerle açıklandığı, çağdaş gramercilerin olguya ne gibi yorumlar getirdikleri, şâz olgusunun, gramer kurallarının belirlendiği aşamada mihenk taşı olan *istişhâd* meselesinde hangi şekillerde yer aldığı, şâzın, kadim lehçelerle ne gibi bir alâkasının olduğu ve nihâyet, Kur'ân-ı Kerîm, hadis ve şiirlerde şâz materyallerinin ne şekillerde yer aldığı sorularına geçerli bir yanıt almak için kaleme alınmış bir çalışmadır.

Literatürde, bu soruları yanıtlamaya yönelik ele alınmış bazı çalışmalar tespit edilmiştir. Şâz olgusunu konu alan bu çalışmalardan, Mısırlı dilbilimci Ramazan Abduttevâb'ın *Buhûs ve makâlât fi'l-luğa*, Muhammed Behçet el-Eserî'nin *Tahrîru'l-muşakkât min mezâimi's-şuzûz*, Hüseyin Abbâs er-Rifâ'î'nin *Zâhiretu's-şuzûz fi's-sarfi'l-Arabî*, Süleymân Feyyâd'ın *el-Ef'âlu'l-Arabiyyetu's-Şâzze* adlı eserleri, en önemlileridir.

Bu çalışmalardan Abduttevâb'ın çalışması, şâz olgusuna, 'dil kümeleri' adını verdiği, eski lehçelerden kalan eserler olarak yaklaşmıştır. Ancak bu yaklaşımı, tarihsel dayanakları olmadığı için farazi bir görüş olarak kalmıştır. Eserî'nin çalışması, şâz olgusu üzerinden âlimlere yöneltilen eleştirilere, sarfın ism-i fâil ve ism-i mefûl konularını ele alarak cevap vermiş bir çalışmadır. Dolayısıyla bu çalışma, şâz olgusunu son derece sınırlı bir alanda değerlendiren bir çalışmadır.

Üçüncü ve çalışmamızda yol gösterici olan Rifâ'î'nin eseri, şâz olgusunu, Arap dili sarf ilmi açısından ele almıştır. Çalışmada şâz olgusunu açıklayan örnekler, özellikle Zebîdî'nin *Tâcul-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* adlı sözlüğünden istifade edilerek sunulmuş örneklerdir. Yazarın önsözünde bir tavsiye olarak sunduğu, şâz materyallerin sözlüklerde tespiti düşüncesi, çalışmamıza ilham olmuştur. Eserde, fiil tasrîfinde yer alan şâz kullanımlar, şâz olgusunun incelendiği başlıklardan biridir. Ancak bu başlık içerisinde emir fiillere değinilmemiş, fiiller genel olarak fiil bâblarına göre ele alınmıştır. Dolayısıyla Rifâ'î'ye, çalışmamızda fiil türlerinde uyguladığımız tasnifti daha dar bir şekilde konuyu işlemiştir.

Son eserde ise, Feyyâd, şâz fiillerin tespitini, Kahire Arap Dil Kurumu'nun çıkardığı *el-Mu'cemu'l-Vasît* adlı sözlükle sınırlamış, klasik kaynaklar da dahil olmak üzere başka hiçbir kaynaktan istifade etmemiştir. Kitap, şâz fiillerin ve kıyâslarının verildiği tablolardan ibarettir. Ayrıca fiillerin hangi sebeplerle şâz geldikleri, gramer bilginlerinin şâz olgusuna nasıl yaklaştıkları, klasik eserlerde nasıl yer aldığı gibi hususlara değinmemiştir. Tablolarda verdiği fiilleri, örneklerle açıklamamıştır. Dolayısıyla Feyyâd'ın bu kitabı, öğretmenlerin, öğrencilere konu anlatımında başvurdukları bir kılavuz kitap niteliğindedir. Öte yandan tablolar, açıklanmaya ihtiyaç duyulacak şekilde kapalıdır.

Bu bağlamda, fiillerin tasrîfinde görülen şâz kullanımların, klasik bir kaynak temelinde açıklanmasına ve bu kullanımların nahiv âlimlerinin şâz olgusuna dair zikrettikleri

gerekçelerle ve bilhassa da lehçelerle olan alâkasının araştırılmasına yönelik bir boşluk tespit edilmiştir.

Söz konusu bu boşluğu doldurmak amacıyla ele alınan bu çalışma, şâz olgusunun dilde bir hata olmadığı, bilakis çoğunlukla kadim Arap lehçeleriyle bir alâkasının olduğu argümanıya, şâz olgusunu farklı bir açıdan tartışmıştır. Bu konuda çalışmanın dayandığı en büyük delil, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan şâz materyallerin lehçelerle bir ilişkisi olduğu gerçeğidir.

Çalışma, bu minvalde, Arap dilinde şâz olgusunu, 'İbn Manzûr'un Lisânü'l-Arap Sözlüğü Örneğinde Arapça Fiil Tasrîfinde Şâz Kullanım Olgusu' başlığı altında, fiil tasrîfinde şâz kullanımların tespitini yapmak, daha sonra şâz gerekçeleriyle özellikle lehçelerle olan ilişkisini ortaya koymak hedefiyle kaleme alınmıştır.

Çalışmada aynı zamanda, 'Kur'ân-ı Kerîm'de Şâz Olarak Kullanılan Kelimeler' bölümünde ele aldığımız üzere, bir yandan Kur'ân'da yer alan lehçelerin, şâz kullanımlarla ilişkisini ortaya koymak suretiyle, Kur'ân-ı Kerîm ve kıraâtlerine yönelik araştırmalara, diğer yandan 'Lehçe Farklılıklarının Şâz Kullanıma Etkisi' bölümünde, şâz kullanımların, lehçelerle olan ilişkisini irtibatlandırarak, kadim Arap lehçelerine dair araştırmalara katkı sağlamayı amaçladık. Bu yönüyle de bu çalışmanın literatüre katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Çalışmada, metodolojik olarak, konunun tabiatı gereği, betimsel yöntem ve tümevarım yöntem birlikte kullanılmıştır. Betimsel yöntemle, şâz olgusunun sözlük ve terim tanımları, ilk dönem dil ve nahiv bilginleri tarafından olgunun nasıl değerlendirildiği, hangi gerekçelerle açıklandığı, şâz olgusunun, gramer kurallarının oluşumunda başvurulanan *semâ'* ve *kıyâs* metotlarındaki yeri, bu kurallara şâz kullanımlarla *istişhâd* (delil gösterme) meselesi, lehçelerin şâz kullanımlardaki etkisi ve son olarak Kur'ân, hadis ve şiir gibi kaynaklarda bu kullanımların varlığı araştırılmıştır.

Tümevarım yöntemi ile, şâz olgusunun sülâsî mücerred fiiller, mâzî-muzârî-emir fiilleri, mezîd fiiller, illetli ve sahih fiillerin tasrîflerindeki örnekleri için, İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab* adlı eserinden veriler taranmış, bu örneklerle ilgili yer alan gerekçeler incelenmiş ve söz konusu şâz kullanımların *kıyâsta* olması gereken şekilleri karşılaştırılarak bir tabloda sunulmuştur.

Bu amaçları gerçekleştirmek üzere, önce çalışmamızda şâz konusuna dair bir tarihi arka plan sunmak üzere, fetihlerle birlikte gelen Arap dili gramer kurallarının oluşturulması ihtiyacını ele aldık. Nitekim, erken dönem Arap dili ve nahiv âlimlerinin, İslâm coğrafyasının, fetihlerle genişlemesi ile birlikte, İslâm'a giren acemlerin varlığı ile yaygınlaşan *lahn* görüntüleri karşısında harekete geçerek Arap dilinin sistematik bir kurallar bütünü içine alınarak korunması ve böylece öğretilmesi için çalışmalar başlattıklarından bahsettik.

Bu çalışmaların ilk adımı, dil materyallerinin, Arap dil bilimcilerinin dillerinin *fesâhatinden* emin oldukları hâlis Araplardan bir araya getirme işlemi olmuştur. Âlimler, oluşturacakları gramer kurallarının iç tutarlılığını tesis etmek amacıyla, topladıkları dil verilerini belirli bir

coğrafya ve zaman ile sınırlandırarak, dil materyali toplama işleminin prensiplerini belirlemişlerdir.

Nahiv ve dil âlimleri, bir araya getirdikleri bu dil materyallerinden bir kısmını, belirledikleri kriterlere göre “فَصِيح” ‘fasih’, “أَفْصَح” ‘daha fasih’, “قَبِيح” ‘hoş olmayan’ gibi isimlerle tasnif etmişlerdir. Çalışmamızda âlimlerin, gramer kurallarını, ‘en yaygın olan’, ‘sık kullanılan’, ‘Arapların sözlerinde, mesellerinde, şiirlerinde en çok yer alanlar’ üzerine inşa ettiklerini gösterdik.

Ayrıca ‘yaygın olan’, ‘sık kullanılan’ materyale uygun olma düsturuyla belirledikleri gramer kurallarının dışında kalan materyalleri, “شاذ” ‘kural dışı’ olarak nitelediklerini ifade ettik. Onların ‘şâz’ adı verilen ve kurallara muhalif bu dil materyallerine bakış açıları ve aralarında bu hususa dair oluşan ihtilaflar da yine bu çalışmamızda ele alınan önemli meselelerden biridir.

Aynı şekilde, çağdaş gramerciler arasında da şâz olgusuna yaklaşımları hususunda ihtilaflar söz konusu olduğu yine çalışmamızda belirtildi. Çalışmamızda bu araştırmacılar, şâz olgusunu ele alış biçimlerine göre dört ayrı grupta kategorize edildi. Birinci grup, kadim ulemâdan bizlere kadar ulaşan bilgilere hiçbir yorum katmadan aktarırken, ikinci grup, bazı yeni yorumlarla birlikte erken dönem âlimlerinden gelenleri muhafaza etme ve onların bir araya getirdiklerinden istifade etme kanaatinde olan gruptur. Üçüncü grubun hareket noktası, fonetik çalışmalarıyla ilgilenenlerin bazı görüşleridir. Şâz olgusuyla alâkalı daha çok *tahfîf* sebebi üzerinde dururlar. Ve en son grup, şâz olgusunun dilde bir *hata* ve *vehim* olduğu kanaatiyle, Arap dili öğretiminde devre dışı tutulması çağrısında bulunan araştırmacıların grubudur.

Bu son grubun görüşünün aksine *şâzın*, dilde bir hata ve vehimden ibaret olmadığı, çalışmamızda altını çizdiğimiz noktalardan biridir. Nitekim *şâzın*, çalışmada sunulan *emnu’l-lebs*, *tahfîf* gibi çeşitli gerekçeleri söz konusudur. Bu gerekçelerden bir kısmı, dilde oluşabilecek muhtemel karışıklığın önüne geçmek için bilinçli yapılmış değişikliklerdir. Bir kısmı, Arapların dilsel kullanımlarından ortaya çıkan bazı tabii değişikliklerdir. Öte yandan, yine daha önce ifade ettiğimiz üzere, *kıyâs* metodunun, dil ve nahiv âlimlerinin *icthâdi* bir ürünü olduğu gözetildiğinde, âlimlerin nitelediği şâz ifadesinin, tüm dile mâl edilmesi, bu dile yapılan bir haksızlık olacaktır.

Şâz materyallerin toplamına bakıldığında, âlimlerin şâz adını verdikleri, kural dışı dil materyallerinin tümünün, fasih olmadığı anlamına gelmediği görülmüştür. Bu adlandırma, bir dışlamadan daha çok, nahiv kaidelerinin belirlenmesinde, *fesâhet* kriterleri arasında ‘sık kullanılması’ özelliğini gözetken âlimlerin, sık kullanılsa dahi, kurallarına uymayanlara yönelik uyguladığı bir tasniftir.

Çalışma yürütülürken, şâz olgusuna dair, bizlere kadar ulaşan en erken kaynakları teşkil eden, Ebû Zeyd el-Ensârî’nin *en-Nevâdir fi’l-luga*, Ebû Mishal el-A’râbî’nin *Kitabü’n-Nevâdir* adlı eserleri gibi ‘nevâdir’ adı verilen kitapların olduğu görülmüştür. Bu kitaplarda yer alan, “مخالف

القِيَّاس 'kîyâs dışı', "غريب" 'az rastlanan' veya "نَحِيل" denilen Arapça'ya başka dillerden giren yabancı kelimeleri 'nâdir' adı verilen dil materyallerine bakıldığında *nâdir* lafızların, yukarıda zikredilen anlamlar bütününde, çalışmaya konu olan *şâz* olgusundan daha geniş bir anlamı ihtivâ ettiği görülmüştür.

Çalışmada, *şâz* olgusuyla ilgili erken döneme ait birtakım sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçlardan ilki, *şâz* olgusunun tanımıyla ilgilidir. Nitekim, erken dönem kaynaklarında, *şâz* olgusuyla ilgili ortak bir terminolojinin oluşmadığı gözlemlenmiştir. Söz konusu *şâz* materyallerini, Sîbeveyh, Ferrâ, Sa'leb, Kisâi gibi nahiv bilginleri, "شاذ" 'şâz', "قليل" 'kalîl', "نادر" 'nâdir', "رديء" 'redî', "معدول" 'ma'dûl' isimlerle ifade etmişlerdir. Daha sonra, İbn Cinnî, *şâz* olgusunun, terim olarak çerçevesini çizmiş ve üç kısma ayırmıştır: Birincisi, 'kîyâsa uygun fakat isti'mâlde (Arap dili kullanımı) *şâz*' kelimelerdir. İkincisi, 'kîyâsa muhalif fakat isti'mâlde uygun *şâz*' kelimelerdir. Üçüncüsü 'hem kîyâsta hem de isti'mâlde *şâz*' olan kelimelerdir.

Nahiv âlimlerinin, belirledikleri kuralların dışına çıkan bu materyallerle karşılaştıklarında *te'vîl*, *tevehhüm* gibi ifadelerle bu kelimeleri açıklama yoluna gittikleri zikredilmiştir. Ancak âlimler, açıklanamayan materyalleri, *kîyâs* dışına çıkma sebepleriyle gerekçelendirmişlerdir. Bu gerekçelerden en önemlilerinin, *emnu'l-lebs*, *tahfîf*, *kesretu'l-isti'mâl*, *şîirde zarûret* ve *lehçeler* olduğunu gördük. Âlimlerin *şâz* olgusunu açıklamaya yönelik bu girişimlerinin, bazı fasih *şâz* materyallerini bir kural zeminine oturtma çabalarının yansıması olduğu kanaatindeyiz.

Şâz olgusunu bu tür gerekçelerle açıklayan âlimlerin, *semâ'* ve *kîyâs* kriterlerindeki ihtilafları, *şâz* materyallerle *istişhâd* prensiplerine de sirayet etmiştir. Dolayısıyla *şâz* olgusuyla ilgili muhtelif bakış açıları ortaya çıkmıştır. Bu ihtilaflarda, âlimlerin dil materyallerini ele alırken 'sık kullanılması' ve 'az kullanılması' prensibinin de payı vardır. Çalışmada, bu prensiple, Basra ekolü mensuplarının, *şâz* materyallerle *kîyâs* ve *istişhâd* konularına daha titiz yaklaştıkları, buna karşılık Kûfe ekolü mensuplarının, *şâz* materyallerle *kîyâs* ve *istişhâd* yaptıkları ancak bu yola, zorunlu hallerde başvurdukları anlatıldı.

Şâz olgusuna yaklaşımla ilgili ihtilaflı yaklaşımları, nahiv, nahiv kurallarının belirlenmesi, nahiv ekolleri, *kîyâs*, *semâ'*, sarf ve kadîm lehçeler gibi alanlar üzerinde çalışmalar yürüten bazı çağdaş araştırmacılar arasında da gözlemlenmiştir. Bu araştırmacıların bazıları, çalışmalarında, *şâz* olgusunun dilde bir hata ve vehimden ibaret olduğunu iddia etmiştir. Ancak bu iddia, söz konusu olgunun, Kur'ân-ı Kerîm'de, hadislerde, şîirlerde ve dil otoritelerinin eserlerinde yer alma sebebini açıklayacak yeterlilikte değildir.

Çalışmanın son bölümünde, fiil tasrifinde *şâz* kullanımlarının *Lisânü'l-Arab'da* tespiti için, "الشاذ" 'şâz', "شذوذ" 'şâz oldu', "نادر" 'nâdir', "خارج القياس" 'kîyâs dışı', "ليس بقياس" 'kîyâs değil', "غير قياس" 'kîyâs olmayan', "ليس بالمطرود" 'muttarid değil', "غير مطرد" 'muttarid olmayan', "ليس بالفصح" 'fasih değil', "رديء" 'düşük', "عيب" 'kusur' gibi anahtar kelimeler kullanılarak bir tarama yapıldı ve veriler toplandı.

Bu işleme ek olarak, fiil tasrîfleri konusunun yer aldığı, İbn Yaîş'in *Şerhu'l-mulûkî fi't-tasrîf* ve *Şerhu'l-Mufasssal*, Ebû Hayyân'ın *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-Arab*, İbn 'Usfûr'un *el-Mumetti'u'l-Kebîr fi't-Tasrîf*, Hulvânî'nin *el-Mugnî'l-Cedîd fi 'İlmi's-Sarf* ve Kabâveh'in *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-efâl* gibi kaynaklarda yer alan şâz kullanımlar araştırıldı.

Aynı zamanda, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*, İbn Cinnî'nin *el-Hasâis* ve *el-Munsif*, Cevherî'nin *Tâcü'l-luga*, Ezherî'nin *Tehzîbu'l-Luga* gibi eserlerinde, tespit edilen bu şâz fiillerin nasıl yer aldığı incelendi.

Bu bağlamda, yaklaşık iki yüz fiil, farklı kaynaklardan karşılaştırmalı olarak incelendi. Şâz olduğu zikredilen bu fiillerden yetmiş beş tanesinin, *Lisânü'l-Arab'da*, 'şâz', 'nâdir', 'fasih değil', 'kıyâs değil', 'muttarid değil', 'galat', 'tahfîf' ve 'lehçe' gibi sıfat ve gerekçelerle ifade edildiği gözlemlendi. Bu ifadelerden bazıları, aynı şâz fiilde iki farklı şekilde zikredilmiştir. Örneğin, kıyâs "يَطُوح" olan mu'tel fiilin "طاح يطيح" şâz kullanımında hem *lehçe* hem de şâz açıklaması yapılmıştır. Ayrıca şâz fiillerin geçtiği ve *şâhid* olarak gösterilen şiirler Türkçe 'ye çevrildi.

Lisânü'l-Arab'da tespit edilen şâz fiiller, kıyâslarıyla karşılaştırılarak, sözlükte zikredilen gerekçeleriyle tablo şeklinde sunuldu. Sözlükte, şâz olduğu ifade edilmeyen bazı fiiller de yine tablo halinde, İbn Manzûr'un bu fiilleri nasıl zikrettiğine örneklik teşkil etmesi ve fiil tasrîfinde gerçekleşen şâz olayının, hangi şekillerde olduğunun daha net aktarılması için verildi. Nitekim, İbn Manzûr'un, bu sözlüğü kaleme alırken izlediği yöntemlerden biri, sözlüğünde derlediği kaynakları olduğu gibi aktarmaktır. Dolayısıyla İbn Manzûr, başka kaynaklarda şâz oldukları tespit edilmiş kullanımların, derlediği kaynaklarda zikredilmediği için şâz olduklarına dair bir ifade kullanmamıştır. Ayrıca çalışmada tabloda sunulacak sayıda olmayan fiiller, konu bütünlüğü içinde işlendi.

Yukarıda şâz kullanımlarının tespiti için kullanılan ifadeler, tekrarlarıyla birlikte adetleri şöyledir, 'şâz' 30, 'lehçe' 22, 'nâdir' 17, 'tahfîf' 7, 'kıyâs değil' 2, 'muttarid değil', 'galat' ve 'fasih değil' birer kere söylenmiştir.

Sözlükte, 'lehçe' olarak zikredilen şâz kullanımların bazıları, ait oldukları kabilelere atfedilmiştir. Buna göre, çalışmamızda yer verdiğimiz şâz fiillerde zikredilen lehçelerin kabileleri, Hicâz, Temîm, Tay, Necd, Belhers b. Ka'b, Benî Süleym kabileleridir. Kabilelerine atfedilmeyen lehçelerde, "لغة" 'dil' ve "بعض العرب" 'bazı Araplar' gibi birtakım ucu açık ifadeler kullanılmıştır.

Çalışmada tasnif edilen, sülâsî mücerred, mâzî, muzârî, emir, mezîd, mu'tel ve sahîh fiiller ana başlıklarında, şâz kullanımların en çok muzârî, mezîd ve sahîh fiillerden muda'af fiillerde olduğunu gözlemlendi.

Yukarıda zikredilen veriler ışığında, şâz kullanımların adedine yakın bir sayıda, *lehçe* gerekçesinin zikredildiği ortaya çıkmıştır. Bu durum, Kur'ân-ı Kerîm ve kıraatlerinde görülen şâz kullanımların, lehçelerle olan alâkasına benzer bir durumdur. Çalışmada zikredilen, şâz

olgusunun gerekçelerinden, Arapların dillerine ağır geldiği için telaffuzu kolaylaştırma adına başvurdukları *tahfîfle* bağlantılandırılan bazı şâz kullanımların da özünde, lehçe kullanımlarıyla alakalı olduğu kanaatindeyiz. Bu açıdan bakıldığında, fiil tasrîfinde şâz kullanımların, lehçe kullanımlarıyla önemli ve güçlü bir ilişkisi söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Son olarak, şâz olgusunun Arap dilindeki yerinin, sarf ilminde olduğu kadar nahiv ilmi açısından da önemli olduğunu vurgulamak isteriz. Bu açıdan, geniş bir alanda karşılaştığımız şâz olgusunun, farklı kaynaklardan taranarak verilerin toplanması, bu verilerin derlenerek, geçmiş çalışmalarla da birleştirilip, şâza dair ansiklopedik bir eserin oluşturulması, uzun soluklu olsa da alana çok büyük ve değerli bir katkı sağlayacaktır.

Diller de sanat eserleri gibi sonraki nesillere aktarılan şâhitlerdir. Dolayısıyla Arap dilinin zenginliğini yansıtan şâz materyaller, bizlere aktarılan bir mirastır. Bu şâz kullanımları bizlere aktaran en önemli kaynak şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'dir. Yüce Mevlâ'dan (c.c.) niyazımız, indirdiği Kitab'ını, indirdiği dil olan Arap dilinin inceliklerini kavramamızı sağlayarak hakkıyla idrak etmemiz için bizlere yol göstermesidir. Bu inceliklerden biri olan şâz konusunu ele alan bu mütevâzı çalışmanın, bu anlamda hayırlara vesile olmasını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Abbâsî, Hatice el-. *İşkâliyyetu'l-lahn fî rivâyeti'l-hadîsi'n-nebevi's-şerîf*. Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, Yüksek Lisans, 2014.
- Abdullâh, 'Atiyye Muhammed 'Atiyye. *eş-Şâz fî'n-nahv ve's-sarf*. Sudan: Ummu'd-Dermân İslâm Üniversitesi, Doktora, 2008.
- Abdullatîf, Muhammed Hamâset. *Lugatu's-şî'r-dirâsetun fî'd-darûrati's-şî'riyye*. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1996.
- Abduttevvâb, Ramadân. *et-Tetavvuru'l-lugavî- Mazâhiruhu ve 'ileluhu ve kavânînuhu*-. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997.
- Abduttevvâb, Ramazan. *Buhûs ve makâlât fî'l-luga*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1995.
- Abduttevvâb, Ramazan. *Fusûlun fî fikhî'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 6. Basım, 1999.
- Adnânî, Muhammed el-. *Mu'cemu'l-eglâti'l-lugaviyyeti'l-muâsıra*. Mektebet'ül-Lübnân, 1984.
- Afgânî, Sa'îd el-. *Fî Usûli'n-nahvi*. Müdiriyyetü'l-kütübi ve'l-metbû'âtî'l-câmi'yye, 1993.
- Afgânî, Sa'îd el-. *Min Tarîhi'n-nahv*. Mektebetü'l-Fellâh, ts.
- Ahfeş el-Evsat, Ebû'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Mücâşîf el-Belhî. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hüdâ Mahmud Kara'âh. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1990.
- Ahmed, Âlâ Muhammed Mahmud el-. *Hareketü'l-ihcâc bi'lehcâti'l-kabâil ilâ nihâyeti'l-karnî'r-râbi'i'l-hicrî*. Ürdün: Cami'atu Âli'l-Beyt, 2008.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnavut - Mürşid. 50 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.
- Ahtal, Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs es-Salt el-. *Dîvânu'l-Ahtal*. thk. Mehdi Muhammed Nâsiruddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1994.
- Akkâvî, Rihâb Hıdır. *Mevsû'atu 'Abâkirati'l-İslâm fî'n-nahvi ve'l-lugati ve'l-fıkh*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1993.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Cezerî". *DİA* 20 (1999), 551-557.
- Âlûsî, Maḥmûd b. 'Abdullâh el-Huseynî. *Rûḥu'l-Me'ânî fî Tefsîr el-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-Meşânî*. thk. 'Alî 'Abdubârî 'Atiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Antâkî, Muhammed el-. *el-Muhîṭ fî esvâtî'l-Arabiyye ve nehvîhâ ve sarfihâ*. Beyrut: Dâru's-Şurûki'l-Arabî, 3. Basım, ts.
- Assâl, Hıdır el-. "Îrâdu'l-kadâya's-sarfiyye fî Lisâni'l-Arab li-İbn Manzûr- Kırâ'atun fî'l-menheciyye". *Mecelletü Havliyyâtî't-türâs* 9 (2009), 103-118.
- A'sâ Meymûn b. Kays. *Dîvânu'l-A'sâ'l-kebîr*. thk. Muhammed Hüseyin. Kahire: el-Matba'atu'n-nemûzeciyye, ts.
- Aşşâ, Semer el-. *el-Bastu fî cem'i'l-kırâ'ati'l-'aşr*. 6 Cilt. Dimeşk: Mektebetü's-Selâm, 2004.
- Avad, Sâmi - Abdurrahîm, Halid. "el-Hilâfû'n-nahvî beyne medresetey el-Basra ve'l-Kûfe fî mevkıfihimâ mine's-semâ' fî'l-luga". *Mecelletü Cami'ati Tişrin li'l-buhûs ve'd-dirâsât el-ilmiyye* 33/2 (2011), 69-81.
- Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-. *Hizânetü'l-edeb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 4. Basım, 1997.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-. *el-Kifâye fî 'İlmi'r-Rivâye*. thk. Ebû 'Abdullâh es-Sevraḳî, İbrâhîm Ḥamdî el-Medenî. Haydarâbâd: Cem'iyetü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1938.

Bahrak, Muhammed b. Ömer b. Mübârek el-Himyerî el-Hadramî. *Fethu'l-Akfâl ve Hallu'l-İşkâl bi-şerhi Lâmiyeti'l-Ef'âlî'l-Meşhûr bi's-Şerhi'l-Kebîr*. thk. Mustafa en-Nehhâs. Kuveyt: Câmî'atu'l-Kuveyt, 1993.

Bâkûlî, Ebu'l-Hasan 'Alî b. el-Huseyn el-İşfehânî el-. *İ'râbu'l-Kur'ân*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. 3 Cilt. Kahire; Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî; Dâru'l-Kutubi'l-Lubnâniyye, 1999.

Bâkûlî, Ebû'l-Hasen Nûreddîn Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-İsfahânî el-. *İ'râbü'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. Kahire; Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye; Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî; Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî, 4. Basım, ts.

Bağalyevsî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed b. es-Seyyid el-. *el-Hulel fî Şerhi Ebyâti'l-Cumel*. b.y.: y.y., ts.

Becce, Abdulfettâh Hasen Alî el-. *Zâhiretü kıyâsi'l-haml fî'l-lugati'l-Arabiyye beyne 'ulemâi'l-lugati'l-kudâmâ ve'l-muhdesîn*. Amman: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1998.

Beşîr, Mübarek Hüseyin Necmüddîn. *el-Kıyâsu'n-nahvî usûluhu ve davâbituhu ve vezîfetuhu ve devruhu fî binâ'i'l-medreseteyn el-Kûfe ve'l-Basra*. Sudan: Cami'atu'l-Kurân-ı Kerîm ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Doktora, 2003.

Beşûr, İzzet. "eş-Şeyh İbrâhîm el-Münzir". *es-Sekâfe-Mecelletun fikriyyetun tusdaru fî Dimeşk*- 2 (1926), 41-44.

Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. çev. Abdulhalîm en-Neccâr. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 5. Basım, ts.

Buğârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Buğârî el-. *Şahîhu'l-Buğârî*. thk. Bir grup âlim. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-necât, 2001.

Bulut, Ali. *Sîbeveyh'in el-Kitab'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora, 2003.

Cedî', Abdullâh b. Yûsuf el-. *Tahrîru 'ulûmi'l-hadîs*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân li't-tibâatü ve'n-neşr ve't-tevzî', 2003.

Celgûm, Abdullâh İbrâhîm. *el-Mu'cemu'l-Mufehresu's-Şâmil li'Elfâzi'l-Kur'ân-i'l-Kerîm*. 2 Cilt. Riyad: Merkezu Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 2015.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987.

Cumahî, Muhammed İbn Sellâm b. Ubeydillâh el-. *Tabakâtü fuhûli's-su'arâ'*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-medenî, ts.

Cündî, Abdulhamîd Sened el-. *İbn Kuteybe en-Nâkıd ve'l-edîb- Silsiletün fî a'lâmi'l-Arab* 22. el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-âmmeti li't-te'lîf ve't-terceme ve't-tibâ'a ve'n-neşr, 1963.

Cündî, Ahmed Alemüddîn el-. *el-Lehecâtü'l-Arabiyye fî't-türâs*. 2 Cilt. Mısır: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-kitâb, 1983.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

Çakır, Mehmet Şirin. "Arap Dilbilim Çalışmalarında 'Had/Tanım' Terimi ve er-Rummânî'nin 'el-Hudûd' Adlı Eseri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2 (2005).

Çakır, Mehmet Şirin. *Kıyas, Bir Nahiv Usûl İlmi Kaynağı*. Van: Ahenk Yayınları, 2007.

Dahdâh, Antuvân ed-. *Mu'cemu Tasrîfi'l-Ef'âlî'l-Arabiyye*. thk. George Mitrî Abdu'l-Mesîh. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1995.

Dayf, Ahmed Şevkî Abdüsselâm. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.

Demir, Ethem. "Arap Gramerinde Şâz Olgusu". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2019), 51-63.

- Dervîş, Abdullah. *Dirâsâtun fî ilmi's-sarf*. Mekke: Mektebetü't-tâlibi'l-câmi'î, 3. Basım, 1987.
- Dubaî, el-Mütelemmis ed-. *Dîvânu şî'ri'l-Mütelemmis ed-Duba'î*. thk. Hasen Kâmil es-Sîrâfî. Kahire: Ma'hadu'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, 1970.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî't-Tefsîr*. thk. Şîdkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Mübdî' fî't-tasrîf*. thk. Abdulhamîd es-Seyyid Taleb. Kuveyt: Mektebetü Dâri'l-'Urûbe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1982.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerḥi't-Teshîl*. thk. Ḥasan Hindâvî. 20 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1418-1423/1997-2013.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *İrtişâfu'd-Ḍarab min Lisâni'l-'Arab*. thk. Receb 'Osmân Muhammed. 5 Cilt. Kahire: Meketebetü'l-Hancı, 1418/1998.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *Tuhfetu'l-Erîb bi mâ fî'l-Kur'ân mine'l-Ġarîb*. thk. Semîr el-Meczûb. b.y.: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1983.
- Ebû Mishal el-A'râbî. *Kitâbu'n-Nevâdir*. thk. İzzet Hasen. 2 Cilt. Dimeşk: Mecma'u'l-lugati'l-Arabiyye bi Dimeşk, 1961.
- Ebu'l-Mekârim, Alî. *el-Hazf ve't-takdîr fî'n-nahvî'l-Arabî*. Kahire: Dâru Garîb li't-tibâ'ati ve'n-neşr ve't-tevzî', 2006.
- Ebu'l-Mekârim, Alî. *Usûlu't-tefkiri'n-nahvî*. Kahire: Dâru Garîb li't-tibââ ve'n-neşr ve't-tevzî', 2007.
- Efendioğlu, Mehmet. "Münkâtı". 32/12-13. İstanbul: DİA, 2006.
- Elmalı, Hüseyin - Arslan, Şükrü. "Garîb". *TDV İslam Ansiklopedisi* 13 (1996), 374-375.
- Emîn, Ahmed. *Duhâ'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-'âmme li'l-kitâb, 2003.
- Enbarî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb ve lume'u'l-edille*. thk. Sa'îd el-Afgânî. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1957.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-. *el-İnsâf fî mesa'ili'l-hilâf*. 2 Cilt. el-Mektebetü'l-'asriyye, 2003.
- Enîs, İbrâhîm. *el-Esvâtü'l-lugaviyye*. Kahire: Mektebetü'l-Anglo'l-Mısıriyye, 1975.
- Enîs, İbrâhîm. *Fî'l-lehecâtî'l-Arabiyye*. Mısır: Mektebetü'l-Anglo'l-Mısıriyye, 8. Basım, 1992.
- Enîs, İbrâhîm. *Min Esrâri'l-luga*. Kahire: Mektebetü'l-Anglo'l-Mısıriyye, 3. Basım, 1966.
- Ensârî, Ebû Zeyd el-. *en-Nevâdir fî'l-luga*. thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed. Kahire: Dâru's-Şurûk, 1981.
- Ergüven, Şahabettin. "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Ocak 2007), 155-183.
- Ergüven, Şahabettin. "Arapçada Dönüştürme (Mutâva'at) Anlamı İfade Eden Mezid Fiiller". *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 1-25.
- Ergüven, Şahabettin. "Arapçada Kesretü'l-isti'mâl Gerekçesiyle "رَأَى" Fiilinden Hemzenin Kural Dışı Hazfedilmesi Olgusu". *Kilitbahir* Mart/16 (2020), 43-73.
- Eserî, Muhammed Behçet el-. "Tahrîru'l-mustakkât min mezâimi's-şuzûz". 18 Mayıs 2024. https://www.alukah.net/literature_language/0/59884/%d8%aa%d8%ad%d8%b1%d9%8a%d8%b1-%d8%a7%d9%84%d9%85%d8%b4%d8%aa%d9%82%d8%a7%d8%aa-%d9%85%d9%86-%d9%85%d8%b2%d8%a7%d8%b9%d9%85-%d8%a7%d9%84%d8%b4%d8%b0%d9%88%d8%b0-3/

- Esmer, Râcî el-. *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî 'ilmi's-sarf*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Esterâbâzî, Muhammed b. el-Hasan er-Razî Necmu'd-Dîn el-. *Şerhu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Heyet. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1975.
- Ezherî, Ebû Manşûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-. *Tehzîbu'l-Luğa*. thk. Muhammed 'Avd Mir'ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 2001.
- Ezherî, Hâlid b. Abdullâh el-. *Şerhu't-Taşrîh 'ale't-Tavdîh ev et-Taşrîh bi'Mađmûni't-Tavdîh fî'n-Nahv*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Fâhir, Sâlih Selîm el-. *Tasrifu'l-Ef'âl ve'l-Masâdir ve'l-Muşakkât*. Kahire: "İsmâ li'n-neşr ve't-tevzî", 1996.
- Fârâbî, Ebû Naşr Muhammed b. Muhammed b. Tarhân el-. *Kitâbu'l-Hurûf*. thk. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1986.
- Fârisî, Ebû Alî b. Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-. *el-Mesâ'ilü'l-Halebiyyât*. thk. Hasen Hindâvî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî, 1987.
- Fârisî, Ebû Alî b. Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-. *et-Tekmile*. thk. Kâzım Bahru'l-Mercân. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 2. Basım, 1999.
- Fârisî, Ebû Alî el-. *el-Mesâ'ilü'l-'askeriyyât fî'n-nahvi'l-'Arabî*. thk. Alî Câbir el-Mansûrî. Amman: ed-Dâru'l-İlmiyyeti'd-düveliyye li'n-neşr ve't-tevzî, Dâru's-sekâfeti li'n-neşr ve't-tevzî, 2002.
- Fâ'ûr, Ali Hasen. *Dîvânü Züheyr b. Ebî Sülmâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed el-. *Kitâbü'l-'ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ'î. 8 Cilt. Dâru Mektebeti Hilâl li'n-neşr, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-. *el-Maksûr ve'l-memdûd*. thk. Abdulazîz el-Meymenî er-Râckûtî. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 3. Basım, ts.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-. *Kitâbun fîhi Luğâtu'l-Kur'ân*. thk. Câbir b. 'Abdullâh es-Serîf. b.y.: y.y., 2012.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî vd. Mısır: Dâru'l-Mısıriyye li't-te'lîf ve't-tercüme, ts.
- Feyyâd, Süleymân. *el-Ef'âlu'l-Arabiyyetu's-Şâzze*. Kahire: Dâr Şarkıyyât li'n-neşr ve't-tevzî, 1996.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhîr*. thk. Mekteb Tahkîkû't-tûras fî Mü'esseti'r-risâle. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Galâyînî, Mustafâ b. Muhammed Selîm b. Muhyiddîn b. Mustafâ el-. *Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabiyye*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 28. Basım, 1993.
- Gâmidî, Ahmed Muhammed Ebû Arîş el-. *Eserü'l-kıraâtî's-şâzze fî'd-dirâsâti'n-nahviyye ve's-sarfiyye*. Mekke: Ummu'l-Kurâ, Doktora, 1989.
- Gündüzöz, Soner. "Kur'ân'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'ân'ın Lehçe Haritası Üzerine Bir İnceleme(I)". *Nüşa* 6 (Yaz 2002), 77-94.
- Hadîsî, Hatice el-. *eş-Şahidu ve usûlü'n-nahvi fî kitâbi Sîbeveyh*. Kuveyt: Cami'atü'l-Kuveyt, 1974.
- Hadîsî, Hatice el-. "Mevkîfu Sîbeveyh mine'l-kırâ'ât ve'l-hadîs". *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb fî Bağdât* XIV (1971), 185-238.
- Hafâcî, İbn Sinân el-. *Sırru'l-Fesâha*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982.
- Hamlâvî, Ahmed b. Muhammed. *Şeze'l-'arf fî fenni's-sarf*. thk. Nasrullâh Abdurrahmân Nasrullâh. Riyad: Mektebetü'r-rüşd Riyad, ts.
- Hammûde, Abdulvehhâb. *el-Kırâ'ât ve'l-lehecât*. Mısır: Mektebetü'n-nahdati'l-Mısıriyye, 1948.

Handûd, İbrahîm b. Sâlih el-. *Ez-Zarûretü'si'riyye ve mefhûmuhâ lede'n-nahviyyîn-Dirâsetün 'ala elfiyyeti İbn Mâlik*. Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 2001.

Harbî, Nûra Nâhir Dayfullah el-. *eş-Şuzûz fî's-şâhidi's-si'irî beyne'd-delâleti ve'l-isti'mâl: Şevâhidü Sîbeveyh nemûzecen*. Suudi Arabistan: Cami'atu'l-Melik Abdilaziz, Yüksek Lisans, 2011.

Hasen, Abbâs. *en-Nahvü'l-vâfi*. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 15. Basım, ts.

Hassân, Temmâm. "Chomsky'nin Üretici Dil Bilgisi Kuramı ile Klasik Nahiv İlminde Selika (Dil Yetisi)". çev. Mehmet Emin Güzel. *Mütefekkir- Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/12 (2019), 575-584.

Hassân, Temmâm. *el-Usûl-dirâse ebistimûlûciyye li'l-fikri'l-lugavî 'inde'l-Arab*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2000.

Hecerî, Ebû 'Alî Hârûn b. Zekerîyyâ Ebû 'Alî el-. *et-Ta'likât ve'n-Nevâdir*. b.y.: y.y., ts.

Hilâlî, Hamîd b. Sevr el-. *Dîvânu Humeyd b. Sevr el-Hilâlî*. thk. Abdülazîz el-Mîmenî. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1951.

Hulvânî, Muhammed Hayr el-. *el-Mufasssal fî târihi'n-nahvi'l-Arabî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1979.

Hulvânî, Muhammed Hayr el-. *el-Mugnî'l-Cedîd fî 'ilmi's-Sarf*. Beyrut: Dâru's-Şarki'l-Arabî, ts.

Hulvânî, Muhammed Hayr el-. *Usûlü'n-nahvi'l-Arabî*. el-Atlasî, ts.

Husâmî, Abdulmelik Abdulvehhâb En'um el-. "el-Ahkâmu'n-nahviyyetu'l-mebniyye 'alâ emni'l-lebsi evi'l-havfi minhu min hilâli şerhi'r-Radî âla'l-Kâfiyye". *Mecelletü'd-dirâsâti'l-ictimâ'iyye* 31 (Aralık 2010).

Hüseyin, Muhammed el-Hıdır. *Dirâsâtun fî'l-Arabiyye ve târihuhâ*. Dimeşk: Mektebetü'l-İslâmî, Mektebetü'l-Feth, 2. Basım, 1960.

Hüseyin, Muhammed el-Hıdır. *el-Kiyâs fî'l-lugati'l-Arabiyye*. Kahire: el-Matba'atu's-Selefiyye ve mektebetühâ, 1978.

İbn Akîl, Abû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî. *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 20. Basım, 1980.

İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî. *el-Müsâ'id 'alâ teshîli'l-fevâid*. thk. Muhammed Kâmil Berekât. 4 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Muhteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzzi'l-Kırâ'ât ve'l-İddâhi 'anhâ*. 3 Cilt. Kahire: Vezâratu'l-Evķâf, 1420/1999.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Hasâis*. 3 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-'âmme li'l-kitâb, 4. Basım, ts.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Mübhic fî tefsîri esmâ'i şu'arâ'i'l-Hamâse*. thk. Mervân el-'Atiyye. Dimeşk: Dâru'l-Hicre li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî, 1988.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Münsif*. Dâru İhyâ'i't-türâsi'l-kadîm, 1954.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Müzekker ve'l-mü'ennes*. thk. Tarık Necm Abdullâh. Cidde: Dâru'l-beyânî'l-Arabî li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî, 1985.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *et-Temâm fî tefsîri eş'âri Huzeyl mimma akfelehû Ebû Sa'id es-Sükkerî*. thk. Ahmed Nâcî el-Kaysî vd. Bağdat: Matba'atu'l-'ânî, 1962.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî. *Cemheretu'l-Luĝa*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyin, 1408/1987.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî. *el-İştikâk*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1411/1991.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî. *es-Sâhibî fî fıkhi'l-luga*. Muhammed Ali Beydûn, 1997.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Harûn. 6 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fıkr, 1979.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî. *Mücmelü'l-luga*. thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultan. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1986.

İbn Hâleveyh. *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân min kitâbi'l-bed'î*. Mısır: Matba'atü'r-Rahmâniyye, 1934.

İbn Hâleveyh, Ebû 'Abdillâh el-Hüseyn b. Aḥmed b. Hâleveyh. *Leyse fî Kelâmi'l-Ârab*. thk. Aḥmed 'Abdulgâfûr 'Atṭâr. Mekke: y.y., 2. Basım, 1979.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî. *Evdahü'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Yûsuf eş-Şeyh el-Bukâ'î. 4 Cilt. Dâru'l-Fıkr li't-Ṭabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i, ts.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî. *Muḡni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*. thk. Mâzin el-Mubarek - Muhammed Alî Hamdüllâh. Dimeşk: Dâru'l-Fıkr, 1985.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Edebü'l-kâtib*. thk. Muhammed ed-Dâlî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdillâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh et-Tâî. *Şerhu'l-Kâfiye eş-Şâfiye*. thk. Abdulmun'im Ahmed Herîdî. 5 Cilt. Mekke: Cami'atu Ummi'l-Kurâ Merkezü'l-bahsi'l-ilmî ve ihyâi't-turâsi'l-İslâmî, 1982.

İbn Mâlik, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî Cemâlüddîn. *Elfiyyetu İbn Mâlik*. Mekke: Dâru't-Teâvun, ts.

İbn Mâlik, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî Cemâlüddîn. *Şerhu Teshîli'l-Fevâ'id*. thk. 'Abdurrahmân es-Seyyid, Muhammed Bedevî el-Maḥtûn. 4 Cilt. Mısır: Hicru li't-Ṭibâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 1410/1990.

İbn Mâlik, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Ceyyânî Cemâlüddîn. *Şevâhidu't-Tavdîh ve't-Taşhîḥ li Müşkilâti'l-Câmi'i's-Şaḥîḥ*. thk. Ṭâhâ Muḥsin. b.y.: Mektebetü İbn Teymiyye, 1984.

İbn Manzûr, Ebü'l-Faḍl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Rüveyfî. *Nişârü'l-ezhâr fî'l-leyl ve'n-nehâr*. Konstantiniyye: Matba'atu'l-Cevâib, 1298/1881.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr Sâdır, 1993.

İbn 'Uşfûr, Ebü'l-Hasen Alî b. Mü'min b. Muhammed el-İşlîbî. *Darâiru's-şî'ri*. thk. Seyyid İbrâhîm Muhammed. Dâru'l-Endelüs li't-tibâ'a ve'n-neşr ve't-tevzî', 1980.

İbn 'Uşfûr, Ebü'l-Hasen Alî b. Mü'min b. Muhammed el-İşlîbî. *el-Mumti'u'l-Kebîr fî't-Taşrîf*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996.

İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî. *Şerhu'l-Mufassal*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî. *Şerhu'l-mulûki fî't-tasrîf*. thk. Fahrüddîn Kabâveh. Halep: el-Mektebetü'l-Arabiyye bi-Haleb, 1973.

İbnu'l-Eşîr, Ebû's-Sa'âdât el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî Ğarîbî'l-Ĥadîş ve'l-Eşer*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Maḥmûd Muhammed eṭ-Ṭanâhî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.

İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramadân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1417/1997.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Ḥayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed. *en-Neşr fî'l-Kırâ'âtî'l-ʿAşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. 2 Cilt. b.y.: el-Matba'atü't-ticariyyetü'l-kübrâ, ts.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Ḥayr Şemsüddîn b. el-Cezerî Muhammed. *Muncidu'l-Mukri'în ve Murşidu't-Ṭâlibîn*. b.y.: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1982.

İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *el-Usûl fî'n-nahv*. thk. Abdulhüseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.

İbnü's-Sikkît, Ebü Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *İslâhu'l-mantık*. thk. Muhammed Mur'ib. Dâru İhyâi'l-türâsî'l-Arabî, 2002.

İbrâhîm, İbrâhîm Hasen. *Sîbeveyhi ve'z-Zarûretu's-şîriyye*. Kahire: Matba'atu Hassân, 1983.

İd, İbrahim Ahmed Selâm Şeyh. "es-Semâ'u ve'l-kıyâsu fî kitâbi hem'il-hevâmi' fî şerhi cem'i'l-cevâmi' li's-Süyûtî". *Mecelletü'l-Camiati'l-İslâmiyye li'l-buhûsî'l-insânîyye* 21/1 (2013), 73-116.

İd, Muhammed. *el-İstîşâd ve'l-ihticâc bi'l-luga*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1977.

İlyâs, Muna. *el-Kıyas fî'n-nahv*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985.

İmâra, es-Seyyid Ahmed. *Dirâsetun fî nusûsî'l-'asrî'l-Câhilî- tahlîl ve tezevvuk*. Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.

İsfahânî, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-. *el-Eğânî*. thk. İhsân Abbâs vd. 25 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2002.

Kabâveh, Fahrüddîn. *Tasrîfu'l-esmâ ve'l-ef'âl*. Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 2. Basım, 1988.

Kahire Arap Dil Kurumu Dilbilimcileri. *Mu'cemu'l-vasît*. Kahire: Mecma'u'l-lugati'l-Arabiyye bi'l-Kahire, 2. Basım, 1972.

Kaplan, Ahmet. *Arap Dilinde İltibas Problemi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora, 2017.

Karadavut, Ahmet. "Arap Dilinde Lahn'in Doğuşu". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (1997), 325-350.

Kayrevânî, el-Husrî el-. *Zehrü'l-âdâb ve semerü'l-elbâb*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-cıl, ts.

Kazvîni, Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. 'Abdurrahman el-. *el-İdâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa*. thk. Muhammed 'Abdulmun'im Ḥafâcî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cıl, ts.

Ketbî, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. 'Abdurrahmân b. Şâkir Şalâhuddîn İbn Şâkir el-. *Fevâtu'l-Vefeyât*. thk. İhsân 'Abbâs. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1973-74.

Kılıç, Hulusi. "İbn Manzûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/171-172. İstanbul: DİA, 1999.

Kırtâcennî, Hâzîm b. Muhammed b. Hasen el-. *Minhâcü'l-bülegâ ve sirâcü'l-üdebâ*, ts.

Kızıklı, Zafer. "Sîbeveyhi'de Tanık Gösterme Metodu". *Ekev Akademi Dergisi* 10 (2006), 145-153.

Kurtubî, Ebü 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Ḥazrecî el-. *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Mısrîyye, 1384/1964.

- Kürâunneml, Ebû'l-Hasen Alî el-Hünâî. *el-Mücerred fî garîbi kelâmi'l-Arab ve lugâtihâ*. thk. Muhammed b. Ahmed el-Omarî. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-dînîyye, 2007.
- Lübedî, Muhammed Semîr Necîb el-. *Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfîyye*. Beyrut; Amman: Müessesetü'r-Risâle, Dâru'l-furkân, 1985.
- Mahmûd, Mahmûd Hüsnî. *el-Medresetü'l-Bağdâdiyye fî târihi'n-nahvi'l-Arabî*. Müessesetü'r-Risâle, Dâru Ammâr, ts.
- Mahzûmî, Mehdi el-. *Medresetü'l-Kûfe ve menhecüha fî dirâseti'l-luga ve'n-nahv*. Bağdat: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1958.
- Matlabî, Gâlib Fâzıl el-. *Fi'l-Esvâtî'l-lugaviyye*. Irak: Menşûrât Vizâratî's-sekâfeti ve'l-i'lâm, 1984.
- Mehadî, Yahyâ Abdilmecid Abdillâh Ebû. *eş-Şâz ve'd-darura fî Kitabi'l-Muktedab lil'l-Müberred*. Gazze: el-Cami'atü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans, 2019.
- Mekrem, Abdul'al Sâlim. *el-Halakatu'l-mefkûde fî tarihi'n-nahv*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Mekrem, Abdul'âl Sâlim. *Zevahir lugaviyye mine'l-mesîreti't-târîhiyye li'l-lugati'l-Arabiyye kable'l-İslâm*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Mubârek, Muhammed el-. *Fıkhu'l-luga ve hasâisü'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-tibâ'a ve'n-neşr, ts.
- Murâdî, Ebû Muhammed Bedrüddîn el-. *Kitâbu'l-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî*. thk. Fahrüddîn Kabâveh - Muhammed Nedîm Fazıl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- Muşennâ, Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Muşennâ et-Teymî el-Başrî Ma'mer b. el-. *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Muḥammed Fuâd Sezgin. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1381/1961.
- Muslim, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *Şaḥîhu Muslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Kahire; Beyrut: Matba'atu İsâ'l-Bâbi'l-Halebî ve Şurekâuh; Dâru İhyâu't-turâi'l-Arabî, 1955.
- Mustafa, İbrâhîm. "Fî Usûli'n-nahv". *Mecelletü Mecma'i'l-lugati'l-Arabiyyeti* 8 (1955), 136-146.
- Müberred, Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Kâmil fî'l-luga ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1997.
- Müberred, Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdulhâlik Azime. 4 Cilt. Beyrut: âlemü'l-Kütüb, ts.
- Mütenebbî, Ebû't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu'fî el-Kindî el-. *Dîvânü Ebi't-Tayyib el-Mütenebbî*. Beyrut: Dâru Beyrût li't-tibâ'a ve'n-neşr, 1983.
- Nahle, Mahmud Ahmed. *Usûlu'n-nahvi'l-Arabî*. Beyrut: Dâru'l-Ulûmi'l-Arabiyye, 1987.
- Nassâr, Hüseyin. *el-Mu'cemu'l-Arabî Neş'etuhu ve Tetavvuruhu*. Dâru'l-Mısr li't-Tibâ'a, 1988.
- Nâzırul-Ceyş, Taḳıyyuddîn 'Abdurrahmân b. Muḥammed b. Yûsuf b. Aḥmed b. 'Abdiddâ'im et-Teymî. *Temhîdu'l-Kavâ'id bi Şerḥi Teshîli'l-Fevâ'id*. thk. 'Alî Muḥammed Faḥır vd. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm li't-tibâti ve'n-neşri ve't-tevzî, 2008.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu ebyâti Sîbeveyh*. thk. Züheyr Gâzi Zâhid. Âlemü'l-Kütüb; Mektebetü'n-nahdati'l-Arabiyye, 1986.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Murâdî el-Mısrî. *İ'râbü'l-Kur'ân*. thk. Abdulmun'im Halîl İbrâhîm. 5 Cilt. Beyrut: Menşûrât Muhammed Alî Beydûn, Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 2000.
- Nümeyrî, Râî en-. *Dîvânü'r-Râî en-Nümeyrî*. thk. Reinhard Weipert. Beyrut: el-Ma'hadu'l-Almânî li'l-ebhâsi's-şarkiyye, 1980.
- Omar, Ahmed Muhtâr Abdulhamîd. *Mu'cemü'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-mu'âsıra*. 4 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2008.

- Omar, Ahmet Muhtâr - Mekrem, Abdul'al Sâlim. *Mu'cemu'l-kıraâtî'l-Kur'âniyye me'a mukaddimeti fi'l-kıraât ve eşheri'l-kurrâ*. 8 Cilt. Matbû'âtu Câmi'ati'l-Kuveyt, 2. Basım, 1988.
- Paksoy, Kadir. "Hadiste Tashîf-Lafız ve Anlam Hataları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (Aralık 2004), 97-116.
- Racihi, Abduh er-. *et-Tatbîku's-sarfî*. Beyrut: Dâru'n-Nahda el-Arabiyye, 1973.
- Rifâyî, Hüseyin Abbâs er-. *Zâhiratü's-şüzûz fi's-sarfî'l-Arabî*. Amman: Dâru Cerîr, 2006.
- Sabbân, Ebû'l-'İrfân Muhammed b. 'Alî eş-Şabbân el-Mısrî eş-. *Hâşiyetu's-Şabbân 'alâ Şerhi'l-Eşmûnî li Elfîyeti İbn Mâlik*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Sagîr, Mahmud Ahmed es-. *el-Kıraâtü's-şâzze ve tevcîhuha'n-nahvî*. Dimeşk; Beyrut: Dâru'l-Fikr; Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1999.
- Sa'leb, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd b. Yesâr eş-Şeybânî. *Mecâlisü Sa'leb*. thk. Abduselâm Hârûn. 2 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1948.
- Sâmerrâî, Fâdıl es-. *es-Sarfu'l-Arabî Ahkâmun ve Meânin*. Dimeşk: Dâr İbn Kesîr, 2013.
- Sâmerrâî, İbrâhîm es-. *Fıkhu'l-lugati'l-mukâren*. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melayîn, 1978.
- Saussure, Ferdinand. *İlmü'l-lugati'l-âm*. çev. Yuîl Yûsuf Azîz. Bağdat: Dârü Afâk Arabiyye, 1985.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Meketebetü'l-Hancı, 3. Basım, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-. *Şerhu Kitabî Sîbeveyh*. thk. Ahmed Hasen Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-. *Zarûretü's-şîir*. thk. Ramazan Abdu't-tevvâb. Dâru'n-Nahda el-Arabiyye, 1985.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâleddîn. *el-Müzhir fi ulûmi'l-lüga ve envâ'ihâ*. thk. Fuâd Alî Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-. *Hem'u'l-hevâmî fi şerhi cem'i'l-cevâmî*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-tevfikiyye, ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-. *el-İktirâh fi usûli'n-nahv ve cedeli*. thk. Mahmud Feccâl. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1989.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-. *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etu'l-Mısrîyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî es-. *Uḳûdu'z-Zeberced 'alâ Müsnedi'l-İmâm Aḥmed fi İ'râbi'l-Ḥadîs*. thk. Selmân el-Kudât. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts.
- Şâhîn, Abdussabûr. *el-Menhecü's-savtî li'l-bünyeti'l-Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Şankîti, Ahmed b. el-Emîn eş-. *ed-Dureru'l-levâmî' alâ hem'i'l-hevâmî' şerhi cem'i'l-cevâmî*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-sûd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Şefi'üddîn, Muhammed. "Lehecâtü'l-Arabiyye ve alâkatühâ bi'l-lügati'l-Arabiyyeti'l-fusha dirâse lügaviyye". *Mecelletü Dirâsâti'l-Câmi'ati'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyyeti Şitagonk* 4/Aralık (2007), 75-94.
- Şehrî, Abdurrahmân b. Muâza eş-. *eş-Şâhidü's-şîrî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm, ehemmiyetuhu ve eseruhu ve menâhîcu'l-müfessirîn fi'l-istişhâdi bihi*. Riyad: Dâru'l-Minhâc li'n-neşr ve't-tevzî, 2010.
- Şurrâb, Muhammed b. Muhammed Hasen. *Şerhu şevâhidi's-şîriyyeti fi ummâti'l-kütübi'n-nahviyye*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2007.

Şuveyhit, İbrahim Ahmed Muhammed. *es-Semâ'ül-lugaviyyu'l-mubaşir 'inde'n-nuhati kable Sîbeveyh*. Ürdün: Cami'atu'l-Yermûk, Yüksek Lisans, 2012.

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Aḥmed b. Eyyûb et-. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.

Tanrıverdi, Eyüp. "Eski Arap Şiirinde Kuraldışı Kullanımlar Literatürü". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20 (2005), 95-106.

Tebrîzî, el-Hatîb Ebû Zekerîyyâ et-. *Şerhu'l-kasâidi'l-'aşri*. et-Tıbâatu'l-Munîriyye, 1933.

Tehânevî, Muhammed b. Ali b. el-Kâdî et-. *Mevsû'atu keşşafî istilâhâtî'l-funûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Lübnân nâşirûn, 1996.

Temâmî Hassân. *el-Luga beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2001.

Tuveysî, Sonya Muhammed Musa et-. *Mazâhiru min şuzûzi'l-esmâ fî mu'cemi Lisâni'l-Arab*. Ürdün: Cami'atu Mu'te, Doktora, 2016.

Udvânî, Abdulvehhâb el-. *ed-Darûretu's-şîriyye- dirâsetun şîriyyetun nakdiyyetun*. Musul: Matba'atu't-ta'limi'l-âlî, 1990.

Ukberî, Ebû'l-Bekâ el-. *İ'râbü'l-Hadîsi'n-nebevî*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr li'n-neşr ve't-tevzî', 1999.

Useymîn, Muhammed b. Sâlih el-. *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*. 70 Cilt. İslamweb, ts.

Uşmûnî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed el-. *Şerḥu'l-Uşmûnî li Elfiyyeti İbn Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1419/1998.

Vâfî, Ali Abdülvâhid. *Fikhü'l-luga*. Nehdâtü Mısır li't-tibâ'ati ve'n-neşr ve't-tevzî', 3. Basım, 2004.

Vâhidî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alî en-Nîsâbü'rî el-. *Şerḥu Dîvânî'l-Mütenebbî*. b.y.: y.y., ts.

Vedâ'ah, Murtazâ Farah Alî. "et-Tad'îf ve vezâifuhu's-sarfiyye ve'n-nahviyye ve'd-delâliyye". *Külliyetü'l-âdâb ve'l-ulûmu't-tatbikiyye-Cami'atu Zufar* 58 (2019), 93-128.

Vendryes, Joseph. *el-Luga*. çev. Abdulhamit ed-Devâhla - Muhammed el-Kassâs. Mısır: Mektebetü'l-Anglo'l-Mısıriyye, 1950.

Zabilâvî, Salâhüddîn ez-. *Me'â'n-nühât ve mâ gâsu aleyhi min dakâiki'l-lugati ve esrârihâ*. Dimeşk: Mensûrât İttihâdî'l-küttâbi'l-Arab, 1992.

Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 40 Cilt. Vizâratu'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 2001.

Zebîdî, Muhammed el-Murtazâ ez-. *Tâcü'l-'arûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâratu'l-İrşâd ve'l-Enbâ', 2001.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl eBağdâdî. *Meânî'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. thk. Abdulcelîl Abduh eş-Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.

Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-. *el-İzâh fî 'ilel'n-nahv*. thk. Mâzin el-Mubarek. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 5. Basım, 1986.

Zemaḥşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâiki Ğavâmiği't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 3. Basım, 1987.

Zemaḥşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *el-Mufaşşal fî Sina'ati'l-İ'râb*. thk. 'Alî bû-Mulaḥḥam. Beyrut: y.y., 1993.

Zemaḥşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *Esâsu'l-Belâğa*. thk. Muḥammed Bâsil 'Uyûnu's-Sevd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1419/1998.

Zerkeşî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi‘î ez-. *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-‘Qur’ân*. thk. Muhammed Ebu’l-Fađl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Dâru ‘İhyâ’i’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1376/1957.

Zeyyânî, Nebîl. “el-Lehecâtu ve’l-lahnu fi’l-hadîsi’n-Nebevi’s-şerîf”. *Mecelletü’l-hakîka Câmi’atü Adrâr Cezâyir* 27 (ts.), 406-429.

Zirikî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dimeşkî ez-. *el-A’lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İlmî li’l-melâyîn, 15. Basım, 2002.

Zubeydî, Sa’îd Câsim ez-. *el-Kiyâs fî’n-nahvi’l-Arabî neş’etuhu ve tetavvuruhu*. Amman: Dâru’s-şurûk li’n-neşr ve’t-tevz’i, 1997.

Zübeydî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Ubeydillah b. Muzhic ez-. *Tabakâtü’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm. Dâru’l-Me’ârif, 2. Basım, ts.

‘Aclûnî, İsmail b. Muhammed b. ‘Abdu’l-Hâdî el-Cerâhî el-‘Aclûnî ed-Dimeşkî Ebu’l-Fidâ’ el-. *Keşfu’l-Hafâ’ ve müzîlû’l-ilbâsi ammâ iştehere mine’l-ahâdîsi alâ elsineti’n-nâs*. Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1932.

‘Alî, Cevâd. *el-Mufaşşal fî Târîhi’l-‘Arab Kable’l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru’s-Sâki, 4. Basım, 2001.

‘Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. ‘Abdillâh Ebû Hilâl el-. *Cemheretü’l-Emsâl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.

‘Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Aḥmed Bedruddîn el-. *Maḳâşidu’n-Nahviyye fî Şerḥi Şevâhidi Şurûhi’l-Elfiyye*. thk. Ali Muhammed Fâhir vd. 4 Cilt. Kahire: Dâru’s-Selâm li’t-tibâati ve’n-neşri ve’t-tercemeti, 1431/2010.

“Çıplak Gözle Gökyüzü”. 16 Mayıs 2024.
https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/2438/mod_resource/content/1/Hafta03_Koordinat_Sistemleri_Takimyildizlar.pdf

<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/289/282-ayet-tefsiri>

EKLER

EK-1. ŞÂZ OLGUSU TERİMLER SÖZLÜĞÜ

Şâz (الشَّاذ): Konusunun bütünlüğünden kopan, dil kullanımından ayrılan, kıyâs dışı.

Muttarid (المُتَرَدِّد): Birbirine bağlı, bir arada olan, aynı biçimde tekrarlanan söz grubu.

Nâdir (النَّادِر): Cumhur görüşünün dışına çıkan, tuhaf, yadırganan ve şâz lafızları içeren kelimelerdir. Bu anlamıyla şâz kelimesinden daha geniş bir kavramdır.

Kalîl (الْقَلِيل): Sayıca az olan ve kural dışına çıkabilen kelimeler.

Garîb (الْغَرِيب): Anlamı kapalı, tuhaf kelimeler.

Lahn (اللَّحْن): Kural dışına çıkılarak dilde meydana gelen hatalar.

İstikrâ' (الِاسْتِقْرَاء): Tümevarım yöntemiyle dil materyallerin toplanıp analiz edilmesi.

Emnu'l-lebs (أَمْنُ اللَّبْس): İstenmeyen anlamların ve karışıklığın ortaya çıkmasının engellenmesi.

Tahfîf (التَّخْفِيف): Dilde telaffuzun kolaylaştırılması, dile ağır gelen durumlardan kaçınmak.

Kesretu'l-isti'mâl (كَثْرَةُ الْإِسْتِعْمَال): Dil materyalinin sık kullanılması.

ez-Zarûretu's-şîriyye (الضَّرُورَةُ الشَّرِيعِيَّة): Şiirde zorunlu haller ve dil sapmalarıdır. Memnû' mine's-sarf (sarftan yasaklanmış) kelimelerin tenvin alması örneğinde olduğu gibi, nesirde kullanılmayan fakat şiirde kullanılmasını gerekli kılan ihtiyaç ve şairlere sunulmuş bir ruhsat.

Te'vîl (التَّوْوِيل): Lafzın görünen halinin, muhtemel başka durumlara çevrilmesi, asılda konulduğu halden başka bir hal ile yorumlanması durumu.

Tevehhüm (التَّوَهُّم): Olmayan şeylere dair bir tür tahayyül.

Tedâhulu'l-lugât (تَدَاخُلُ اللَّغَات): Lehçelerin, bazı etkenlerle iç içe geçmesi ve zaman içerisinde bazı kelimeleri, yapıların birbirine aktarılması.

Semâ' (السَّمَاع): Fesâhetine güvenilen kişinin kelâmında sâbit olan şeydir ki, bu da Allah kelâmı Kur'an-ı Kerîm, Nebîsi Muhammed'in (s.a.v.) kelâmı ve onun peygamberliğinden önceki, sonraki dönemlerden ve peygamberliği zamanından, muvelledlerin çoğalmasından kaynaklı dillerinin nazımda ve nesirde bozulmasına kadar Müslüman veya kafir olsun hepsini içeren Arap kelâmıdır.

Rivâyet (الرِّوَايَةُ): Dilin kaynağı ile dili inceleyen kişi arasında, âlimler dahi olsa, birtakım araçların girmesiyle dil materyallerinin aktarılması.

Kıyâs (الْقِيَاس): Aralarındaki ortak bir illet ile fer' olanın asıl olana taşınması ve i'râb, binâ ve tasrîf konularında kıyâs edilenin hükmünün kıyâslandanda uygulanması.

Makîs aleyh (المَقِيسُ عَلَيْهِ): Araplardan semâ' ve rivâyet yoluyla, sözlü veya yazılı olarak nakledilen dil malzemesi ve nahiv âlimlerinin, bu dil malzemelerinden, tümevarım yöntemiyle formüle ettikleri gramer kuralları.

Makîs (المَقِيسُ): Araplarda yer alan ifadeler uyarınca, Arapların sözlerine sevk edilendir, Arapların sözlerine sevki mümkün olmadığı takdirde konuşulması uygun olmayandır.

Câmi' (الْجَامِعُ): Kıyaslanan ile kıyâs edilen arasında belirli bir türde birleştirici unsur.

İllet (الْعِلَّةُ): Kıyâs edilende gerçekleşen ve bir hükmü zorunlu kılan, aynı zamanda kıyaslananda da gerçekleşen ve kıyâs edilenle birleştirip onun hükmünü aldırان sebep.

Şebah (الشَّبَه): Kıyaslanan ile kıyâs edilen arasında, asıl hükmün bağlı olduğu sebep dışında bir benzerlik yönünün olma halidir.

Tard (الطَّرْدُ): Bu tür, kıyaslanan ve kıyâs edilende, uygun bir illet olmaksızın hükmün oluşması durumudur.

Hüküm (الْحُكْمُ): Kıyâs edilenin hükmünün kıyaslanan için de geçerli olması durumudur.

Şâhid (الشَّاهِدُ): Nahiv kaidesinin ispatında delil olarak gösterilen, Kur'ân'dan veya Arapçasına güvenilen Arapların sözlerinden, şiirlerinden alınan kısım.

İstişhâd (الِاسْتِشْهَادُ): Gramer kuralın belirtilmesinde, doğruluğundan emin olunan şiir veya nesir delilleri ile bildirme eylemi.

İhticâc (الِإِحْتِجَاجُ): Bir kaidenin doğruluğunu veya bir kelime veya bir terkinin kullanımını, senedi, dilinin fesâhetine güvenilen, dil yetisi (selika) olan bir Arap ile doğrulanan, naklî bir delille ispat etmek.

Temsîl (التَّمْثِيلُ): Örneklendirme, ihticâc ve istişhâtta olduğu üzere dilin delillendirilmesi değil kaidenin hakikatine işaret etmek için örneklerin verilmesi.

İstişhâd Dönemi (عَصْرُ الْإِسْتِشْهَادِ): Bedevîlerden alınan dil malzemelerine göre, Cahiliye döneminden hicrî dördüncü asra kadar uzanan dönemi, yerleşik hayat süren fasihlerden ise hicrî ikinci asra kadar olan dönem.

Dilde Fesâhet (فَسَاحَةُ اللَّغَةِ): Dilin, lafız bakımından, kelime harflerinin uyumsuzluktan, gariplikten ve kıyâsa ters düşmesinden, söz bakımından ise yazımın zayıflığından, kelimelerin uyumsuzluğundan ve giriftlikten uzak olması.

Lehçe (اللَّهْجَةُ): Belirli bir çevreye has, dilsel özellikler bütünü.

Ortak Lehçe (اللَّغَةُ الْمُشْتَرَكَةُ): Arap dilinin bizlere kadar ulaşan Cahiliye dönemine ait şiirler, meseller ve hitaplar gibi edebî metinlerde kullanılan, lehçelerin üzerine kurulmuş, teknik bir dil.

